

СТАТТІ

Маловідомі сторінки історії

Т. В. ВРОНСЬКА (Київ), С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

Радянська паспортна система*

1934—1935 рр. розпочався новий етап в діяльності каральних органів по вилученню «контрреволюційного, антирадянського й українського націоналістичного елементу» з великих міст України. Найбільших масштабів ця акція набула в Києві, який став столицею радянської України.

Саме у ті роки поширилися каральні заходи у формі виселення, заслання родин репресованих і, зокрема, дітей. Покажемо в зв'язку з цим є лист намісника Сталіна в Україні П. Постишева до керівника ДПУ республіки В. Балицького від 28 березня 1934 р. У ньому наголошувалося: «Треба обов'язково родини заарештованих контрреволюціонерів-націоналістів вигнати з квартир і обов'язково виселити їх за межі України, на Північ. З роботи членів родин заарештованих треба терміново зняти, з навчання - - теж. Повторюю: треба якомога швидше вислати родини з України, а також і всіх тих, хто з ними жив в одних кублах. Хоча, може бути, на останніх досі фактичного матеріалу і немає, все одно — це, без сумніву, одна «шайка-лейка». І наприкінці листа багатозначна приписка: «це не лише моя особиста думка»³².

Члени родин репресованих по політичних ознаках виселялися не лише із своїх квартир. Вони були приречені страхітливим нищівним механізмом репресій на заслання у далекі північні краї, де їх знову ж таки могли заарештувати. Й уже концентраційні табори ГУЛАГу ставали їх останнім притулком. А ті, кому поталанило пережити страшні роки ув'язнення, змушені були довгі роки жити у «географічному мінусі» стосовно своєї домівки, якщо вона розташовувалася у великих містах країни.

Наступний етап у зростанні загону «мінусників» припадає на кінець 1935 р. і 1936 р. Він був пов'язаний з обміном паспортів у режимних і нерезимних місцевостях, а також введенням нових паспортних книжок.

За наказом НКВС СРСР від 1 серпня 1935 р. та відповідним наказом НКВС УСРР від 21 серпня того ж року передбачалося провести обмін паспортів у режимних місцевостях України. В наказі наркома внутрішніх справ УСРР з цього приводу, зокрема, зазначалося: «Начальникам обласних управлінь НКВС вживати рішучих заходів до активізації роботи агентурного апарату УДБ і УКРО РСМ ** з метою виявлення і видалення з режимних місцевостей контрреволюційного, класове чужого та кримінально-паразитуючого елементу»³³.

Завдяки цим документам створювався своєрідний «гребінцевий» ефект по прочісуванню суспільства. Шляхом масового обміну паспортів йшла ретельна перевірка громадян, вживалися певні практичні заходи по

*Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1999. — № 3.

виселенню вже названих нами вище категорій населення з відповідних населених пунктів.

У зв'язку із закінченням терміну дії паспортів, виданих у 1933 р., обмін цих документів за наказом наркома внутрішніх справ СРСР Г. Ягоди від 8 лютого 1936 р. був проведений і в нережимних місцевостях³⁴. Таким чином, «підозрілі особи» з цих місцевостей у черговий раз потрапляли під пильне око каральних органів.

Було проведено також широкомасштабні заходи по перевірці паспортних столів. Ця робота в Україні здійснювалася під патронатом заступника народного комісара НКВС З. Б. Кацнельсона. У травні 1935 р. було перевірено Київську та Чернігівську області, у липні — Кам'янець-Подільську. У висновках по результатах перевірок наголошувалося про те, що «паспортний режим як один із засобів боротьби із залишками класове ворожих і соціально-паразитуючих елементів має особливе значення»³⁵.

Навесні 1936 р. аналогічні перевірки були проведені у Києві та у Коростенському окривдділі НКВС. Обурений їх незадовільними наслідками, Кацнельсон видав наказ, в якому підкреслював, що «підтримання паспортного режиму на належній висоті в умовах столиці належної уваги не приділяється». Його розлютило те, що «на 16 439 обмінених паспортів лише 61 особі відмовлено у паспорті». У постановляючій частині з наслідків обох перевірок значилось одне й те ж саме: «Вжити рішучих заходів до ліквідації виявлених недоліків і до очищення ... від соціально чужих елементів в процесі обміну паспортів»³⁶.

Паспортна робота й хід виселення «класове ворожих елементів» перевірялися також в Одеській, Дніпропетровській та інших областях України³⁷.

Важливим в аспекті розглядуваного нами питання можна назвати наказ наркома внутрішніх справ СРСР Г. Ягоди за № 094 від 1936 р. Він вийшов через тиждень після постанови РНК СРСР № 1441 про зміни і доповнення інструкції про видачу паспортів у режимних місцевостях СРСР. Обидва документи на декілька років визначили стратегію діяльності органів НКВС в очищенні основної території країни від «небезпечних» категорій громадян.

Згадані документи оголошували новий перелік осіб, яким заборонялося проживати у паспортизованих та режимних територіях країни. Запроваджувалися новації репресивного характеру щодо певних категорій громадян. Так, наказом НКВС передбачалося при обміні або отриманні нового паспорта робити у 10-й графі відповідні обмежувальні записи особам, які відбули «міру соціального захисту у виправно-трудовах таборах, трудових поселеннях», а також тим, хто за вже згадуваними «секретними списками» не мав права проживати на відповідних територіях. Останній пункт цього документа проголошував: «Не допускати проживання у режимних місцевостях осіб, які мають паспорт із зазначеними позначками, окрім тих, хто документально зможе довести, що після видачі паспорта з нього були зняті обмеження, які забороняють проживання у режимних місцевостях»³⁸.

Цей тавруючий запис на довгий час робив людину обмеженою у правах, незважаючи на те, що вона вже відбула покарання, не кажучи вже про тих, хто нічим не завинив перед державою, а був лише винен у тому, що народився не у тих батьків.

Страхотливий 1937 рік був насичений законотворчою діяльністю, яка продовжила розпочате у 1934 та 1935 рр. додаткове формування загону «мінусників» з числа членів родин репресованих за політичними ознаками. Завдяки «новаціям» у цій єзуїтській справі жаргон карально-репресив-

них органів поповнився новими аббревіатурами — ДЗБ та ЧСЗБ (дружина зрадника батьківщини, члени сім'ї зрадника батьківщини). Ці аббревіатури на довгі роки стали плямами, що визначили життя багатьох ні в чому не винних людей.

У проекті оперативного наказу народного комісара внутрішніх справ Союзу РСР від 30 липня 1937 р. після наведення кількості осіб, що підлягали репресіям, зазначалося: «Сім'ї засуджених по першій та другій категоріях, як правило, не репресуються. Виняток становлять:

а) сім'ї, члени яких здатні до активних антирадянських дій. Члени такої родини з особого дозволу трійки підлягають вміщенню у табори або трудпоселенню;

б) сім'ї осіб, репресованих по першій категорії, що проживають у прикордонній смузі, підлягають переселенню за межі прикордонної смуги всередині республік, країв та областей;

в) сім'ї репресованих по першій категорії, що проживають у Москві, Ленінграді, Тбілісі, Баку, Ростові-на-Дону, Таганрозі і в районі Сочі, Гагри і Сухумі, підлягають виселенню з цих пунктів в інші області за їх вибором, за винятком прикордонних районів».

Цим же проектом наказу передбачалося всіх членів родин, які репресовані за I та II категоріями, взяти на облік і встановити за ними систематичний нагляд³⁹.

Перелік місцевостей, наведених у пункті «в», свідчить про страх перед «соціальне небезпечними» дітьми та жінками, якщо їх планували відселити з місцевостей, де розташовувалися дачі керівників країни. А взагалі саме визначення «соціальне небезпечні діти» примушує здригатися.

На основі цього проекту з'явився оперативний наказ НКВС СРСР від 15 серпня 1937 р. Він цілком присвячувався згаданим вище ДЗБ та ЧСЗБ. Цей документ детально розписував критерії визначення і подальшу долю членів родин «зрадників батьківщини». У порівнянні з проектом він передбачав більш суворі заходи щодо родичів репресованих.

Отже, згаданий наказ проголошував: «З отриманням цього наказу почніть репресування дружин зрадників Батьківщини, членів правотроцькістських організацій, засуджених Військовою колегією і військовим трибуналом по першій та другій категоріях, починаючи з 1 серпня 1936 року». Для підготовки цієї акції пропонувалося провести ретельну перевірку всієї родини і скласти на неї детальну довідку, яка мала містити такі дані: список родини (включаючи всіх осіб, що утримуються засудженим); відомості на кожного члена родини; компрометуючі матеріали на дружину засудженого; характеристики стосовно рівня соціальної небезпечності дітей віком після 15 років. Необхідно було також скласти спеціальну довідку на «небезпечних і здатних до антирадянських дій» дітей. При визначенні процедури арешту дружин репресованих зазначалося: «Арешту підлягають дружини, які знаходяться у юридичному або фактичному шлюбі з засудженими на момент їх арешту». Такій же карі підлягали жінки, з якими репресовані були розлучені, але «причетні до контрреволюційної діяльності засудженого» (переховували останнього, знали і не донесли про його діяльність і т. ін.).

Вирішення подальшої долі членів родин репресованих покладалося на Особливу нараду, яка залежно від ступеня їх "небезпечності та здатності до антирадянських дій" засуджувала: дружин зрадників — до ув'язнення на терміни від 5 до 8 років; «соціально-небезпечних дітей залежно від їх віку, ступеня небезпечності і можливості виправлення» — до ув'язнення у таборах або виправно-трудових колоніях НКВС чи відправлення у дитбудинки особливого режиму⁴⁰.

В 1938 р. був затверджений новий зразок паспорта громадянина СРСР. У ньому зберігалися відповідні обмежувальні записи і поряд з тим вводилися новації, закріплені відповідними документами НКВС. У циркулярі НКВС № 222 від 27 листопада 1938 р. зазначалося: «Відмітною рисою бланків паспортних книжок нового зразка є те, що на бланках встановлено герб СРСР відповідно до ст. 143 Сталінської Конституції; перший і останній листки книжки зразка 1938 року приклеєні до обгортки паспорта і становлять з нею єдине ціле: на першій сторінці відведено місце для фотокартки *** і для підпису власника паспорта; гр. 4, 6, 9 і 10 старого паспорта та підпис тих, хто оформляв його видачу, перенесено на стор. 2; графу 5 — «постійне місце проживання» скасовано; третю стор. відведено для запису осіб, яких внесено до паспорта власника, № і серія паспорта проставляються на всіх листках. Колір паспорта, його розмір та папір, з якого виготовлено бланк, залишаються незмінними... Для всіх бланків документів зразка 1938 р. встановлені нові серії для кожної республіки, краю та області»⁴¹.

Серйозним етапом у формуванні загону «мінусників» тоталітарної доби стали широкомасштабні заходи по підготовці до весняного перепису населення 1939 р. Згідно з наказом НКВС СРСР від 10 квітня 1938 р. передбачалося взяти на облік всі домоволодіння з усіма пов'язаними з цим заходами⁴². Протягом року йшла ретельна робота по складанню списків громадян. Не треба пояснювати, якими великими фактичними даними озброїлися репресивні органи внаслідок проведеної роботи. Поле їх діяльності розширилося.

Для "полегшення і поліпшення роботи у справі виявлення кримінального та декласованого елементу" у травні того ж року НКВС видав наказ № 00319, в якому пропонувалося цей процес «проводити щоденно, не допускаючи масових операцій або кампанійщини»⁴³. Цими словами заступник наркома внутрішніх справ СРСР М. П. Фріновський, який отримав естафету від свого попередника Кацнельсона у даній справі, давав зрозуміти, що з поля зору чекістів «нелояльні» громадяни не випадають на жоден день⁴⁴.

Возз'єднання західноукраїнських земель у складі УРСР стало приводом для чергових заходів щодо паспортизації населення республіки і відповідної чистки нових територій від «соціальне небезпечного елементу». А такого там було з точки зору функціонерів радянської влади безліч.

За постановою РНК СРСР від 30 грудня 1939 р. «Про проведення паспортизації у західних областях УРСР» цій акції підлягали (у всіх містах, обласних і районних центрах, робітничих селищах та на залізничному транспорті) близько 4 млн. чол.⁴⁵. Процес контролювався особисто народним комісаром внутрішніх справ України І. Серовим. До нього щомісяця надходили доповідні записки про хід паспортизації у західних областях з наведенням цифрових даних. Так, в одній з доповідних через три місяці після виходу постанови зазначалося: «З 1 по 10 березня видано паспортів 14 943, підібрано компрометуючого матеріалу на 14 572, видано тимчасових посвідчень біженцям 1810»⁴⁶.

Цифри, які показують результати десяти днів паспортизації, цілком переконливі. Вони свідчать, що на приєднаній території чекістам було де розгорнути роботу по вилученню «небажаного» елементу. Ця робота проводилась аж до самої війни. Досягти однорідності у складі населення у цьому строкатому як у національному, так і в політичному відношенні регіоні було досить важко. Географічний «мінус» мешканців західних областей, які потрапили у лещата паспортних чисток, був набагато більшим,

ніж у східних місцевостях України. Останніх не виселяли з міст на десятки або сотні кілометрів, їх шлях пролягав у більш віддалені місця.

Загін «мінусників» західного регіону України зростав день від дня. Незважаючи на запевнення керівників НКВС, що виселення не має характеру кампанії, депортація із заходу на схід у той час досягла небаченого розмаху. У літературі це питання висвітлене досить повно.

Недовго судилося жити населенню з паспортами зразка 1938 р. У паспортній справі 1940 рік був насиченим карколомними подіями. Постановою РНК СРСР від 10 вересня 1940 р. було прийнято нове «Положення про паспорти», яке на довгі роки стало основоположним у справі паспортизації громадян.

У цьому документі проголошувалося, зокрема, запровадження паспортної системи на території Бессарабії та Північної Буковини з листопада 1940 р. по 15 січня 1941 р. Скасовувалися попередні документи 1932—1933 рр., що стосувалися паспортної справи.

Нове «Положення» знову декларувало введення 50-кілометрової смуги навколо Києва з відповідними обмеженнями для його мешканців. Хоча кияни вже були паспортизовані і знали, що таке паспортні чистки.

Цим же документом передбачалося робити відповідні обмежувально застережні записи громадянам. Після перерахування документів, на підставі яких був отриманий паспорт, робився відповідний запис. Наприклад, деяким особам на підставі ст. 38 (або 39, зміст яких був утаємничений, як і в документах 1932—1933 рр. — Авт.) «Положення про паспорти» забороняється проживання у режимній місцевості І категорії...». Інструкція НКВС СРСР по застосуванню «Положення» визначала перелік цих осіб. Під обмеження (чи й виселення під час паспортизації) підпадали:

«За ст. 38 -

а) ті, що відбули покарання; б) ті, що відбули заслання; в) перебіжчики з-за кордону; г) особи, що не мали громадянства; д) особи, позбавлені права обирати; е) діти спецпереселенців, а також самі спецпереселенці; ж) всі біженці з території колишньої Польщі, що відійшла до Німеччини;

та за ст. 39 -

а) вислані Особливою нарадою; б) корейці, переселені з Далекого Сходу; в) особи, переселені із західних областей УРСР в порядку очистки кордону, які мали в паспорті запис: «Виданий на право проживання у ... (називається населений пункт, де повинен проживати громадянин)»⁴⁷.

Як бачимо, цей перелік відрізнявся від попередніх. У ньому відсутні, наприклад, «колишні люди». Але з'явилися нові категорії осіб, привнесені «закономстворчими» новаціями 1934—1937 рр., а також після возз'єднання українських земель. Попередні категорії людей були або вирубані під корінь, або вислані далеко і надовго.

В той же час законодавче продовжувався поділ території України на режимну — І та II категорій, що закріплювався окремими утаємниченими статтями «Положення». Наказом НКВС СРСР № 0407 встановлювалися конкретні ознаки зазначених категорій, критерії віднесення до І або II з них, наводився перелік останніх. Цією ж постановою було започатковано нову хвилю перевірок паспортного режиму з відповідними наслідками для його порушників. Одночасно збирався компрометуючий матеріал через спеціальних агентів (довірених осіб) та двірників⁴⁸. Останні, до речі, відігравали у справі виявлення "нелояльних осіб" неабияку роль. Чи то за часів царату, чи то радянської влади ці «фахівці» не залишалися без роботи.

Так, у Києві у вересні 1940 р. було проведено масову перевірку паспортного режиму. Потім такі акції проводилися одна за одною. Результати

по виявленню зазначених у згаданому переліку осіб у вигляді рапортів надсилались особисто наркомов внутрішніх справ УРСР І. Серову. Ознайомившись з одним з них, він висловив гостре незадоволення занадто «лояльними» заходами, вжитими щодо порушників паспортного режиму. «Останній раз попереджаю, — зазначав він, — що мені потрібен не облік кількості порушників паспортного режиму, які мешкають у місті, а скільки виселено, посаджено на поїзди і вивезено до нережимних місцевостей — ось що мене цікавить»⁴⁹.

За наслідками перевірки було складено доповідну записку М. Хрущову (в Київ) та Л. Берія (у Москву). За пропозицією Серова такі перевірки почали проводитися в усіх режимних містах І та ІІ категорій раз на два місяці⁵⁰.

Всі громадяни, які за наслідками перевірок визнавалися такими, що не мають права проживати у відповідних місцевостях, змушені були виїжджати звідти і селитися на 51-му кілометрі від них та далі. Як випливає з усіх вищезгаданих документів, географічний «мінус» для висланих з міст в адміністративному порядку в Україні визначався саме у такій територіальній відстані. Кількість тих, хто виїхав, автоматично збільшувалася завдяки тому, що разом з висланими залишали свої домівки й члени їх родин.

Війна внесла свої корективи у життя суспільства. Надзвичайний стан було введено по всій території СРСР. Війна зрушила з місця великі маси населення. Надзвичайний стан зумовлював і надзвичайні заходи у всіх сферах життя. Перевірки документів на вулицях та патрулювання стали звичним явищем. Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про оголошення в окремих місцевостях СРСР воєнного стану» (22 червня 1941 р.) його було поширено на всю територію Української РСР. Передбачалося «виселяти в адміністративному порядку з місцевостей, оголошених на воєнному стані, або з окремих їх пунктів осіб, визнаних соціально небезпечними як за своєю злочинною діяльністю, так і по зв'язках із злочинним середовищем»⁵¹.

Уже 3 квітня 1942 р. з метою «відновлення паспортної роботи у місцевостях, визволених від німецько-фашистських загарбників», наказом НКВС СРСР було введено тимчасову інструкцію, якою передбачалося продовжити документування населення, а також визначалися нові завдання, серед яких була перепрописка, що мала на меті полегшити облік населення і сприяти «судово-слідчим і адміністративним органам у розшуку необхідних їм осіб»^{51a}. Результати спецперевірок населення фіксувалися на адресних листках. Всі виявлені компрометуючі дані на громадян заносилися до спеціальних списків архівів адресних бюро за спеціальною формою.

24 червня 1942 р. Державний Комітет Оборони прийняв постанову «Про членів сімей зрадників Батьківщини», якою розширювалося коло «мінусників». Зокрема, в ній наголошувалося, що «повнолітні члени сімей осіб (військовослужбовців та громадян), засуджених судовими органами або Особливою нарадою при НКВС СРСР до вищої міри покарання по ст. 58.1 «а» КК РРФСР та відповідними статтями КК інших союзних республік за шпигунство на користь Німеччини та інших країн, що воюють з нами, за перехід на бік ворога, зраду, за сприяння німецьким окупантам, службу у каральних або адміністративних органах німецьких окупантів на захопленій ними території і за спробу зради Батьківщини та зрадницькі наміри, підлягають арешту і заслання у віддалені місцевості СРСР на строк у п'ять років». Арешту та заслання на такий же термін підлягали також члени родин тих, хто був заочно засуджений до вищої міри покарання, а також за добровільний відступ разом з окупаційними військами.

Ця ж постанова визначала тих, хто був репресований, як членів сімей зрадника. Такими, зокрема, вважалися: батько, мати, чоловік, дружина, сини, дочки, брати і сестри, якщо вони жили разом із зрадником або знаходилися на його утриманні на момент здійснення злочину або на момент мобілізації в армію у зв'язку з початком війни⁵².

Навіть з урахуванням реалій воєнної доби ці положення виглядають нелюдськими. Хіба можна карати людину за нескоені злочини? Хіба винні дружини і діти, навіть у тому разі, коли злочин дійсно був скоєний? Карати родичів людини, яка мала «зрадницькі настрої», видається цілковитою аморальністю.

Процес визволення території від німецько-фашистських загарбників не ослабив обмежувальних заходів органів влади. В деяких випадках вони були навіть посилені. Це обумовлювалося рядом причин.

Тривала війна, і країна жила за законами воєнного часу. Навіть до війни столиці союзних республік, великі міста, обласні та багато з районних центрів відносилися до режимних місцевостей. Війна підвищила ступінь «режимності». Урядом були прийняті рішення, які забороняли несанкціоноване пересування громадян по території країни.

Населення, що було евакуйоване у східні райони країни, або виїхало в інші місцевості, намагалося повернутися до рідних домівок. Ситуація вимагала обмежити приплив громадян у великі міста. Прийняти значну кількість громадян у короткі терміни було досить важко через причини об'єктивного характеру. Руйнація житлового фонду, гострий дефіцит продуктів харчування, великі обсяги стратегічних перевезень по залізничних і автомобільних шляхах не дозволяли повернутися до міст України всім колишнім її мешканцям.

Наприкінці 1943 р. було прийнято першу постанову обмежувального характеру по Харкову, а згодом — декілька постанов такого ж змісту і по Києву. Крім обмеження припливу населення у міста, ці постанови зобов'язували органи НКВС виселяти з останніх шляхом встановлення суворого паспортного режиму і відповідних перевірок цілий ряд категорій населення⁵³.

Найбільш конкретним таким документом стала постанова «Про додержання паспортного режиму в м. Києві» від 5 квітня 1944 р., прийнята Київською обласною радою депутатів трудящих та Київським обкомом партії. Вона була одним з перших кроків у 1944 р., якою приймалася «естафета» від 1940 р., коли вводилися масові перевірки паспортного режиму та виселення з міст небажаних категорій громадян. У ній, зокрема, зазначалося: «З метою дотримання паспортного режиму і проведення обліку населення в 50-кілометровій зоні навколо Києва обласний виконком та обком КП(б)У постановляють:

1. Зобов'язати обласне управління міліції (т. Пухальський) відселити з 50-кілометрової зони навколо м. Києва осіб, що підпадають під паспортне обмеження, а також осіб, що прибули в зону під час німецької окупації і після звільнення цієї зони, які не є корінними мешканцями 50-кілометрової зони навколо Києва, окрім осіб, викликаних на роботу із східних областей.
2. Покласти відповідальність за видачу дозволів на в'їзд в зону родинам військовослужбовців і службовців, що працюють у 50-кілометровій зоні, на обласне управління міліції.
3. Прописку населення в 50-кілометровій зоні проводити відповідно до положення про паспорти, затвердженого Раднаркомом СРСР 10 вересня 1940 р.»⁵⁴.

Але це була вже друга постанова з цього питання. 19 лютого 1944 р. Київський міськком КП(б)У прийняв постанову аналогічного змісту, в якій також передбачалося виселення з Києва певних категорій грома-

дян⁵⁵. Ми не цитуємо її тому, що вона не містить конкретного переліку осіб, які підпадали під виселення, окрім положень завуальованого характеру — таких, як: «Ті, що підпадають під обмеження». Ціла низка документів і окремі згадки про них у звітах дають можливість встановити цей перелік. Крім згаданих вище (у довоєнну добу) осіб, у той час до розряду «мінусників» потрапили особи, що співпрацювали з окупаційними органами влади: поліцаї, двірники і їх родини, перекладачі й ін. Вони мали виїхати з міста через 24 години після повідомлення їм цього рішення. В разі його невиконання до вищеназваних осіб вживалися більш суворі заходи — арешт та позбавлення волі.

Таким чином, під обмеження на проживання у місцевості на відстані 50 км від великих міст, зокрема Києва та Харкова, до переліку вже наведених вище осіб додалося велике коло громадян. До цього ж переліку згодом потрапили і колишні військовополонені Червоної армії, репатріанти та ін.

Визначити ставлення до «мінусників» того періоду непросто. Справа в тому, що серед них були особи, які брали участь у каральних акціях проти власного народу, давали відомості окупантам про мешканців будинків, в яких вони проживали (євреїв, комуністів). «Мінусниками» ці особи ставали, хоча їх виселення і декларувалося, у разі великого везіння для себе. Більша частина з них потрапляла до концтаборів, а деякі засуджувалися до вищої міри покарання.

Перевіркою, проведеною органами НКВС ще у роки війни (березень 1944 р.), було встановлено, що по Україні «серед кербудів 17,5 % та серед двірників 13,6 % практично виявили себе як зрадники, пособники та мародери, що розкрадали майно евакуйованих»⁵⁶. Ці цифри, звичайно, не можна вважати остаточними. Робота у цьому напрямку продовжувалася ще довгий час. Слід зазначити, що далеко не всі, хто увійшов до цих відсотків, були покарані. Деякі з них змогли довести свою непричетність до злочинів окупаційної влади.

Торкаючись питання виселення або заборони в'їзду до міст колишніх військовополонених і тих, хто повертався додому з Німеччини (остарбайтери), треба зазначити, що їх шлях додому лежав через фільтраційно-перевірочні табори (ФПТ).

«Мінусниками» з більшою віддаленістю від режимних місць ніж 50 км стали всі виявлені органами НКВС на визволеній території України «чоловіки-німці і громадяни інших національностей воюючих з СРСР держав віком від 15 до 55 років та жінки-німкені віком від 16 до 45 років, придатні до фізичної праці». Вони, за наказом НКВС СРСР, повинні були «мобілізуватися через місцеві військомати та направлятися до робітничих колоній Челябметалургбуду НКВС (ст. Баландіно Південно-Уральської залізниці)». Непрацевдатних, за цим наказом, необхідно було направляти «в пункти розселення німців в Казахську РСР». Дітей цих громадян передавали родичам, а у разі відсутності таких — до дитбудинків. Цей закон почав діяти з грудня 1943 р., продовживши хвилю «великих переселень»⁵⁷.

Що ж до «мінусників» з числа військових, яким довелося відчувати страхотливий тягар німецьких таборів, то їх шлях на Батьківщину був часто-густо і довгим, і трагічним. Ще довго після війни їм довелося нести тягар відповідальності за нескоєні злочини. Навіть відбувши термін покарання вже у радянських таборах, вони не завжди могли безперешкодно повернутися до рідної домівки. А ті з них, кому пощастило довести свою непричетність до співпраці з ворогом, або з'ясувалося, що вони потрапили у полон у несвідомому стані, після ФПТ могли потрапити додому, але із суттєвими застереженнями.

Директива народного комісара внутрішніх справ СРСР від 23 грудня 1944 р. зазначала: «Колишні військовослужбовці, що знаходилися у полоні або в оточенні ворога, які пройшли відповідно до наказу НКО № 0621 1941 р. спеціальну перевірку у спецтаборах НКВС, у разі визнання їх непридатними до військової служби за станом здоров'я підлягають направленню, як правило, до колишнього місця проживання.

Звільнених із спецтаборів направляти до колишнього місця проживання, за винятком Москви, Ленінграда, прикордонних та заборонених зон Союзу РСР.

В тому разі, коли родини звільнених із спецтаборів проживають у цих пунктах, в'їзд їх туди може бути дозволений у кожному окремому випадку за клопотанням начальників спецтаборів перед Відділом спецтаборів НКВС СРСР, узгодженим з Головним управлінням НКВС СРСР.

Органам міліції проводити видачу перепусток звільненим із спецтаборів на проїзд до місця проживання, а після прибуття цих осіб до місця проживання видавати паспорти»⁵⁸.

До речі, саме в роки війни був зроблений один з кроків назустріч (після офіційного скасування Конституцією 1936 р.) ліквідації категорії «позбавлених».

15 лютого 1944 р. було прийнято директиву НКВС СРСР, яка проголошувала: «Колишні трійки НКВС—УНКВС під час винесення своїх рішень у період 1937—1938 рр. зазначали про застосування до засуджених на строки додаткову міру покарання — позбавлення в правах.

Роз'яснюється:

Рішення колишніх трійок НКВС—УНКВС у частині застосування до засуджених додаткової міри у вигляді позбавлення прав не мають законно-юридичної сили, тому в довідках про звільнення, які видаються особам, що відбули строк ув'язнення за вироками колишніх трійок, цю міру покарання не вказувати»⁵⁹.

Відповідно до наказу НКВС, НКДБ, НКЮ та Прокуратури СРСР від 12 червня 1945 р. «Про порядок виконання Указу Президії Верховної Ради СРСР від 7 червня 1945 р. про амністію у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною» пропонувалося видачу паспортів амністованим та прописку за місцем проживання проводити таким чином: видавати амністованим довідки про звільнення, в яких, зокрема, вказувати і підставу для дострокового отримання волі. І вже під час отримання паспорта зазначати в ньому: «Паспорт виданий на підставі довідки про звільнення». Всім амністованим, як правило, видавали 5-річний паспорт, а тим з них, кому більше ніж 55 років, — безстроковий⁶⁰.

Отримання паспорта для міських мешканців було обов'язковим. Нерідко траплялося так, що коли людина, подавши до паспортного столу всі необхідні папери, через деякий час приходила за документом, її зустрічали приголомшливим виразом: «У видачі паспорта відмовлено, належить за 10 днів залишити місто». Так траплялося в тих випадках, коли під час відповідних перевірок встановлювалися факти належності тієї чи іншої особи до згаданих у переліку категорій. Оскарженню таке рішення не підлягало.

У спогадах сина відомого діяча Комінтерну В. П'ятницького, розстріляного у 1938 р., наводиться саме такий випадок: «Жив я по своїх дитбудинківських документах, де було вказано, що батьків своїх не пам'ятаю. Але від пильного ока НКВС заховатися було неможливо навіть під козацькою буркою. Я пройшов з боями від Сталінграда до Відня, визволяючи Європу від фашизму. А коли закінчилася війна, знову почалися поневіряння, яких у той час зазнавав кожен, хто вважався членом родини зрад-

ника Батьківщини: ніде і нема на що жити, на роботу нікуди не приймають»⁶¹.

Після закінчення війни великі переміщення людей шляхом виселення їх з рідної домівки та депортацій на Північ відбулися в західних областях України. Це був найбільш великий загін «мінусників» 40-х років. «Географічний мінус» вимірювався для них тисячами кілометрів. Виселяли цілими родинами. Розробили розгалужену законодавчу базу під акцію по зсуву цілого шару людської маси — саме так за документами виглядає ця трагічна подія, розтягнута на роки. Хоча, як вже зазначалося вище, в одному з наказів НКВС СРСР з питань адміністративних виселень та переселень наголошувалося, що підхід до цього питання має бути виключно індивідуальним.

До «мінусників» із західних регіонів України у 1948 р. додалися нові категорії громадян, засуджених по політичних статтях. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про направлення особливо небезпечних державних злочинців після відбуття покарання в заслання на поселення у віддалені місцевості СРСР» передбачалося: «1. Зобов'язати Міністерство внутрішніх справ СРСР усіх шпигунів, диверсантів, терористів, троцькістів, правих, меншовиків, есерів, анархістів, націоналістів, білоемігрантів і учасників інших антирадянських організацій і груп, що відбувають строк покарання в особливих таборах та тюрмах і становлять загрозу за своїми антирадянськими зв'язками і ворожою діяльністю, після закінчення строку покарання направляти за призначенням Міністерства державної безпеки СРСР у заслання на поселення під нагляд органів Міністерства державної безпеки: у райони Колими на Далекому Сході, у райони Красноярського краю та Новосибірської області, розташовані на відстані 50 кілометрів на північ від Транссибірської залізничної магістралі, в Казахську РСР, за винятком Алма-Атинської, Гур'євської, Південно-Казахстанської, Актюбинської, Східно-Казахстанської й Семипалатинської областей.

2. Зобов'язати Міністерство державної безпеки направити в заслання на поселення державних злочинців, перерахованих у статті 1, звільнених після відбуття покарання з виправно-трудових таборів і тюрем з часу закінчення Великої Вітчизняної війни.

Направлення в заслання на поселення цих осіб здійснювати за рішенням Особливої наради при Міністерстві державної безпеки СРСР»⁶².

Як бачимо, започаткована ще у 30-ті роки практика заслання населення продовжувала діяти і в 40-х роках.

Не були обійдені «увагою» також «мінусники» з великим стажем — сільські мешканці. На якийсь час вони випали з поля зору, їх виселення відбувалося лише у західному регіоні. Згадали про них у тому ж 1948 р., коли президія Верховної Ради СРСР 2 червня ухвалила указ «Про виселення у віддалені райони осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антигромадський і паразитичний спосіб життя». Цим указом загальним зборам колгоспників на території РРФСР, УРСР (за винятком західних регіонів) та інших республік надавалося право виносити «громадські вирокі про виселення із села осіб, які уперто не бажають чесно працювати, ведуть антисупільний спосіб життя, підривають трудову дисципліну у сільському господарстві і своєю присутністю у селі загрожують добробуту колгоспу, колгоспників та їх безпеці...».

Особи, яким винесли громадські вирокі про виселення, підлягали видаленню з меж краю, області, республіки на 8 років у віддалені місцевості»⁶³.

Доля «мінусників» тоталітарної доби зазнала ще одного відчутного удару, коли 24 жовтня 1951 р. наказом міністра Держбезпеки СРСР було

оголошено, що спецпереселенцям перерахованих категорій: «німецької, чеченської, калмицької, інгуської, балкарської, карачаївської, грецької і кримських татар відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 9 жовтня 1951 року належить залишатися на спецпоселенні довічно».

Спецпоселенцям інших категорій було запропоновано залишатися у місцях відбуття терміну покарання до закінчення спорудження тих промислових об'єктів або новобудов, на які вони були направлені.

Після смерті Сталіна було прийнято ряд законів, які скасували діяльність деяких репресивних органів та амністували засуджених ними осіб. Так, за указом Президії Верховної Ради про амністію від 27 березня 1953 р. мали змогу залишити місця заслання особи, термін покарання яких не перевищував 5 років. Звільнялися з місць ув'язнення незалежно від строку покарання жінки віком понад 50 років і неповнолітні. Таким чином, члени родин військовослужбовців та їх діти (засуджені як члени сімей зрадників Батьківщини) отримали довгоочікувану свободу ⁶⁴.

Законотворчу ініціативу у досліджуваній нами проблемі проявив у 1953 р. міністр внутрішніх справ СРСР Л. П. Берія. За його ініціативою у березні було підготовлено проект постанови «Про скорочення режимних місцевостей і паспортних обмежень». 21 травня 1953 р. за цим проектом було прийнято Постанову Ради Міністрів СРСР, якою з числа режимних ^{****} виключалося близько 150 міст і місцевостей, скорочувався перелік злочинів, відбуття покарання за які призводили до заборони проживання у режимних місцевостях (зберігалися всі «контрреволюційні» злочини, бандитизм, хуліганство тощо). Виданий як додаток до урядової постанови .. наказ МВС СРСР від 16 червня 1953 р. і підписаний (за 10 днів до арешту) Берія, скасовував деякі паспортні обмеження і містив в обґрунтуванні до нього напрощуд «зворушливі слова»: «Наявність у державі широких паспортних обмежень створює труднощі у влаштуванні не лише для громадян, що відбули покарання, але й для членів їх родин, які також у зв'язку з цим опиняються в скрутному становищі». І далі наголошувалося, що паспортні обмеження гальмують економічний розвиток країни ^{64a}.

1 вересня 1953 р. указом Президії Верховної Ради СРСР було скасовано Особливу нараду при міністрі внутрішніх справ СРСР, яка функціонувала з 1934 р. Саме її рішеннями у великий географічний «мінус» були відправлені сотні тисяч громадян.

Чергове, вже третє з часу введення паспортної системи в СРСР, положення про паспорти було ухвалено урядом СРСР у жовтні 1953 р. Воно не містило суттєвих «революційних» новацій у порівнянні з попереднім і діяло аж до 1974 р.

Амністія 1955 р. і, нарешті, постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про усунення наслідків грубих порушень законності у відношенні колишніх військовополонених і членів їх сімей» (29 червня 1956 р.) поклали край у тривалих поневіряннях ні в чому не винних жінок і дітей. Цією ж постановою були засуджені репресивні заходи, які вживалися до родин військовослужбовців, що у роки війни потрапили до полону (позбавлення пенсій, різних видів допомог, заборони навчання у вищих учбових закладах й ін.).

Але разом з тим у жодному з документів, якими скасовувалися позасудові каральні органи або амністувалися члени родин засуджених за політичними мотивами, не міститься вибачень або засуджень за такі види протиправних дій щодо мирного населення, як видалення їх шляхом заслання, виселення або відселення з рідних домівок. Ніхто жодним словом не згадав про утиски, яких зазнали люди, викинуті із свого дому.

Повинно було сплинути 35 років, щоб рішенням спочатку союзного уряду (1990 р.), а згодом і України були прийняті закони про реабілітацію жертв політичних репресій.

17 квітня 1991 р. Верховна Рада України засудила масові криваві репресії сталінського режиму. Вперше згадали і про тих, кого тоді називали «мінусниками». Закон України про реабілітацію, зокрема, проголошував: «Відмічаючи, що частину осіб, репресованих у 30—40-х і на початку 50-х років, уже поновлено в правах на підставі законодавства Союзу РСР, Верховна Рада України вважає, що реабілітація жертв політичних репресій повинна охоплювати увесь період після 1917 року до моменту набрання чинності цим Законом і поширюватися на осіб, необгрунтоване засуджених за цей час судами України або репресованих на території республіки іншими державними органами в будь-якій формі, включаючи позбавлення життя або волі, переселення в примусовому порядку, вислання і заслання за межі республіки, позбавлення громадянства, примусове поміщення до лікувальних закладів, позбавлення чи обмеження інших громадянських прав або свобод з мотивів політичного, соціального, класового, національного і релігійного характеру». Стаття 4-та цього закону декларувала: «Поновити реабілітованих в усіх громадянських правах, у тому числі в праві проживання в населених пунктах і місцевостях, в яких вони постійно проживали до репресій, поширивши це право на членів їх сімей»⁶⁵.

Нарешті, цим законом було поставлено крапку на тій вакханалії, яка довгими роками розгорталася на терені великої держави. У жодній країні світу не діяла така нищівна система законів, яка повністю ігнорувала права людини. Починаючи з 1922 р., завдяки цілеспрямованій «законотворчій» діяльності виникали своєрідні кола-зашморги навколо суспільства в цілому і кожного його громадянина, зокрема. Держава поступово перебирає на себе право вирішувати, де мешкати та оселятися людині, де вона буде у потрібному оточенні, де вона у разі своєї «соціальної небезпечності» не впливатиме на омріяну «соціальну однорідність суспільства будівників комунізму».

³² Державний архів СБУ. Колекція документів.

** УДБ — управління державної безпеки; УКРО — управління карного розшуку; РСМ — робітничо-селянська міліція.

³³ Архів МВС України, ф. 46, оп. 1, спр. 1, арк. 216.

³⁴ Там же, ф. 45, оп. 1, спр. 5, арк. 10.

³⁵ Там же, ф. 46, оп. 1, спр. 1-а, арк. 136, 175.

³⁶ Там же, спр. 16, арк. 16-17, 19-20.

³⁷ Там же, спр. 1-г, арк. 164-165, 228, 229-230.

³⁸ Там же, ф. 45, оп. 1, спр. 5, арк. 35.

³⁹ Хрестоматія з історії держави і права України. — Т. 2. — С. 387.

⁴⁰ Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. — С. 102.

Відповідно до спільної постанови ЦБК та РНК СРСР від 23 жовтня 1937 р. «Про введення фотографічних карток на паспортах» наказом НКВС СРСР № 474 від 9 листопада 1937 р. були розпочаті заходи по практичній реалізації цієї директиви на місцях. Протягом 1938 р. ця робота була здійснена у всіх паспортизованих місцевостях України.

⁴¹ Архів МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 34, арк. 114.

⁴² Там же, спр. 27, арк. 114.

⁴³ Там же, арк. 215.

⁴⁴ Там же, арк. 217.

⁴⁵ Там же, ф. 3, оп. 1, спр. 6, арк. 5.

⁴⁶ Там же, арк. 30.

⁴⁷ Там же, ф. 45, оп. 1, спр. 77, арк. 72.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же, ф. 3, оп. 1, спр. 6, арк. 192.

⁵⁰ Там же, арк. 138.

- ⁵¹ Сборник законов и указов Президиума Верховного Совета СССР. М., 1944. — С. 124.
- ^{51a} П о п о в В.П. Назв, праця // Социс. — 1995. — № 9. — С. 7.
- ⁵² Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. — С. 107.
- ⁵³ Архів МВС України, ф. 46, оп. 1, спр. 67, арк. 36—39; ф. 41, оп. 1, спр. 9, арк. 1—2.
- ⁵⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 766, арк. 19.
- ⁵⁵ Там же, ф. 46, спр. 361, арк. 1.
- ⁵⁶ Архів МВС України, ф. 54, оп. 1, спр. 2, арк. 81.
- ⁵⁷ Там же, ф. 46, оп. 1, спр. 67, арк. 105.
- ⁵⁸ Там же, ф. 45, оп. 1, спр. 130, арк. б/н.
- ⁵⁹ Там же, арк. 60.
- ⁶⁰ Там же, спр. 144, арк. б/н.
- ⁶¹ Пятницький Владимир. Заговор против Сталина. — М., 1998. — С. 50—51.
- ⁶² Хрестоматія з історії держави і права України. — Т. 2. — С. 562.
- ⁶³ Там же. — С. 563.
- ⁶⁴ Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938—1975. — Т. 3. — С. 409-410.
- **** На початок 1953 р. режимні обмеження діяли у 340 містах і місцевостях.
- ^{64a} П о п о в В.П. Назв, праця // Социс. - 1995. - № 9. - С. 10.
- ⁶⁵ Закони України. - К., 1996. - Т. 1. - С. 370-375.

О. В. АНТОНЮК (Київ)

Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан*

Державна етнополітика в УРСР

Розвиток етнополітичних процесів в Україні у 20—30-ті роки відбувався суперечливо. Якщо 20-ті роки характеризувалися в основному позитивним досвідом розв'язання міжнаціональних проблем, то в 30-ті роки все набуте було ліквідоване сталінським політичним режимом.

Початок 20-х років позначений тим, що відповідно до рішень X (1921 р.) та XII (1923 р.) з'їздів РКП(б) політика комуністичної партії і уряду України у міжнаціональній галузі здійснювалася двома основними шляхами: коренізацією (українізацією) та заходами щодо національних меншин.

Новий напрям і зміст етнополітики впливали з проголошеного керівництвом СРСР курсу на коренізацію партійного і радянського апаратів. Такий курс був зумовлений наступними факторами: падінням престижу інтернаціональних гасел і цінностей в умовах переходу до непу, лібералізацією суспільства, зростанням опозиційних настроїв у республіках і регіонах, складністю управління територіями з іншими мовними та культурними орієнтаціями населення, погіршенням міжнародної обстановки і намаганням розіграти національну карту для виправдання геополітичних домагань. Москва також сподівалася продемонструвати відмінність своєї національної політики від імперської політики Росії і в разі ймовірних невдач перекласти відповідальність за них на республіканське керівництво⁴¹.

Суть проголошеної XII з'їздом РКП(б) (17—25 квітня 1923 р.) політики коренізації полягала в тому, щоб залучити до поширення комуністичної ідеології у національних районах СРСР місцеві кадри, врахувати на-

*Закінчення. Початок див.: Укр. іст. жур. — 1999. — № 3.

ціональні фактори при комплектуванні партійного і державного апаратів. З цією метою було збільшено прийом до партії представників місцевого населення, розширювалися суспільні функції національних мов, створювалася розгалужена мережа шкіл, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, культосвітніх закладів, газет та журналів тощо.

Першим практичним кроком у напрямку українізації, тобто здійснення процесу дерусифікації державного і суспільно-політичного життя в Україні та розвитку української мови і культури, стало прийняття таких документів: постанови ВУЦВК «Про застосування у всіх установах української мови нарівні з великоросійською» (21 лютого 1920 р.); декрету РНК УСРР «Про заходи в справі українізації навчально-виховних і культурно-просвітніх установ» (17 липня 1923 р.); постанови ВУЦВК та РНК УСРР «Про заходи щодо забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвитку української мови» (1 серпня 1923 р.). Останнім документом передбачалося, передусім, провести українізацію навчально-виховних і культурно-освітніх закладів, поступово запровадити українську мову в усіх радянських і господарських установах. Для цього планувалося відкрити спеціальні курси для вивчення української мови ⁴².

Керівництво процесом українізації було покладено на Комісію Політбюро ЦК КП(б)У по українізації (на чолі з секретарем ЦК КП(б)У В. Затонським) та Центральну Комісію українізації радянського апарату при Раді Народних Комісарів УСРР (на чолі з головою РНК УСРР В. Чубарем). Основна роль в українізації відводилася Народному комісаріату освіти УСРР, який у 20-х роках очолювали Г. Гринько, В. Затонський, О. Шумський, М. Скрипник.

Поряд з українізацією у 20-ті роки державна політика в галузі національних відносин передбачала реалізацію спеціальних заходів, що сприяли політичному і культурному розвитку національних меншин, аж до врахування етнічних факторів у адміністративно-територіальному поділі. З метою управління цими процесами було створено мережу спеціалізованих радянських, адміністративних, культурно-освітнянських, наукових установ. Зокрема, у травні 1921 р. Президія ВУЦВК прийняла рішення про створення відділу національних меншостей при наркоматі внутрішніх справ ⁴³.

Центральній Комісії у справах національних меншостей (ЦКНМ), створеній у квітні 1924 р. при ВУЦВК в зв'язку із зростанням обсягу і ускладненням завдань, надавалося право скликати наради, брати участь у створенні національних адміністративно-територіальних одиниць, сприяти діяльності кооперативних і громадських організацій тощо. Аналогічні органи діяли при губернських і окружних виконавчих комітетах Рад. Центральні органи Комісії у справах національних меншостей існували лише до середини 30-х років.

Комісія розробила зміни в адміністративно-територіальному поділі України з урахуванням інтересів національних меншин. Створенню національних адміністративно-територіальних одиниць сприяло і надання пільгових умов. Так, кількість жителів, необхідна для виділення звичайних районів (25—45 тис. чол.), знижувалася до 10 тис. чол. для національних районів і з 1000 до 500 чол. -- при утворенні національних рад ⁴⁴. Державна політика 20-х років у міжетнічній сфері в цілому позитивно вплинула на процес національного відродження українського народу, інонаціональних груп населення. У складі Української СРР до 1930 р. було створено 25 національних районів, 1087 національних рад: 450 російських (з них 41 — селищна), 254 німецькі, 156 єврейських (68 селищних), 12 чеських, 4 білоруських і 3 албанських ⁴⁵.

Активізувалось етнокультурне життя. Особливим напрямом роботи з іноетнічною частиною населення були: подолання її культурної й економічної відсталості, залучення до сфери матеріального виробництва, зміна соціальної структури національних груп.

Однак з кінця 20-х — початку 30-х років у національній політиці відбуваються кардинальні зміни, пов'язані з остаточним оформленням в СРСР командно-адміністративної системи. Фактично почала здійснюватися сталінська національна політика, яка, ґрунтуючись на соціально-політичних засадах «казарменого соціалізму», привела до відновлення імперського великодержавництва у сфері міжнаціональних відносин, завуальованого ідеологічною доктриною «дружби народів».

Новий курс у національній політиці на Україні полягав, з одного боку, в згортанні політики українізації, а з другого, — у корінній зміні роботи з нацменшостями. Під тиском Москви в УСРР партійні органи прийняли ряд рішень, на підставі яких здійснювалася спочатку «чистка», а потім ліквідація навчальних закладів, в яких викладання велось мовами національних меншин (як осередків «буржуазно-націоналістичного впливу»). Так, у квітні 1938 р. була прийнята постанова ЦК КП(б)У про реорганізацію національних шкіл в Україні. В ній, зокрема, зазначалося: «Перевіркою встановлено, що вороги народу — троцькісти, бухарінці й буржуазні націоналісти, які орудували в НКО УРСР, насаджували особі національні німецькі, польські, чеські, шведські, грецькі й інші школи, перетворюючи їх в очаги буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей».

Політбюро ЦК КП(б)У, виходячи з рішень ЦК ВКП(б), «визнало не-доцільним і шкідливим далі існування особих національних відділів та класів при звичайних радянських школах» і постановило: реорганізувати особі національні німецькі, польські, чеські, шведські й інші школи і технікуми в радянські школи звичайного типу, а також ліквідувати національні відділи, відділення і класи при звичайних школах, технікумах. Цією постановою перших секретарів обкомів КП(б)У і Наркомосвіти УРСР зобов'язували подати на затвердження ЦК КП(б)У план реорганізації кожної національної школи, технікуму, педшколи, відділень і класів при них. Контроль і керівництво цією роботою покладалися на секретарів обкомів КП(б)У⁴⁶. Було також прийнято рішення про закриття й реорганізацію національних культурно-освітніх закладів, редакцій газет та журналів.

У контексті командно-адміністративної політики проводилася реорганізація і ліквідація національних адміністративно-територіальних одиниць, що нібито не виправдали себе. У зв'язку з цим партійними й адміністративними органами було прийнято низку постанов (постанови Політбюро ЦК КП(б)У «Про Мархлевський та Пулинський райони» від 17 серпня 1935 р., «Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР в звичайні райони та сільради» від 16 лютого 1938 р., «Про ліквідацію та перетворення штучно утворених національних районів та сільрад» від 7 квітня 1938 р. тощо)⁴⁷.

Таким чином, наприкінці 30-х років з ліквідацією національних районів та сільрад було припинено функціонування системи національного районування в Україні.

Партійно-державне керівництво республіки, виконуючи настанови Москви, нав'язувало широким народним масам думку про те, що представники німців, поляків, інших національностей -- потенційні зрадники, шпигуни, диверсанти, шкідницьку діяльність яких слід викорінювати будь-яким чином. Наслідком такої політики стали репресії щодо іноетніч-

ного населення: звільнення з роботи людей у зв'язку з їхньою національною приналежністю, депортації з місць компактного проживання представників національних меншин, фабрикація шпигунських, диверсійних, повстанських організацій, які склалися з українських, німецьких, польських, грецьких та інших «націоналістів».

Так, у листопаді 1936 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про переселення польських та інших господарств з прикордонної смуги», в якій ставилося завдання переселити навесні 1939 р. 6—7 тис. таких господарств «головним чином за кордони України»⁴⁸. Місцями депортації представників етнічних груп України (німців, поляків тощо) були «спецпоселення» у Казахстані, Росії, інших регіонах СРСР.

У 1933—1934 рр. репресивними органами в Україні були «викриті» контрреволюційні організації «Союз визволення України», «Польська організація військова», «Національний Союз німців на Україні».

Загалом на стані національної сфери цього періоду позначилася передусім політика офіційної влади, яка здійснювалася в атмосфері підозрливості та упередженості до всіх, хто належав у минулому до так званих «дрібнобуржуазних», «націоналістичних», «небільшовицьких партій». Намагання відшукати «націоналістів», «фашистів» у середовищі національних меншин, як і масові репресивні акції стосовно «ворогів народу» у суспільстві, були спричинені адміністративно-примусовими методами проведення внутрішньої політики. Репресії щодо «націоналістів», серед населення, у тому числі представників національних меншин, пов'язувалися з «міжнародним фактором». Посилення антинімецької та антипольської пропагандистських кампаній у зв'язку з погіршенням відносин з цими країнами викликало особливу упередженість владних структур стосовно німецької та польської меншин⁴⁹.

У 1939 і 1949 рр. відбулися важливі історичні події. До складу України увійшли західноукраїнські та буковинські землі. Партійно-державне керівництво республіки з метою якнайшвидшої інтеграції Західної України та Буковини в існуючу політичну систему розпочало здійснювати в цих областях заходи щодо «українізації» та задоволення етнокультурних потреб національних меншин. Було прийнято постанови про відкриття в них польських, румунських, інших національних навчальних закладів, видання літератури мовами національних меншин тощо. Так, у квітні 1941 р. ЦК КП(б)У прийняв постанови «Про видання політичної та художньої літератури румунською мовою» та «Про організацію польських відділів при педагогічних училищах в Рівному і Луцьку, педагогічному і учительському інститутах в м. Львові для підготовки вчителів з польською мовою навчання». ЦК КП(б)У зобов'язував Наркомосвіти до 1 вересня 1941 р. організувати польські відділи в педагогічних училищах міст Рівне та Луцьк, а також на всіх факультетах педагогічних та учительських інститутів міста Львова. Перед Рівненським, Волинським та Львівським обкомами КП(б)У та відповідними облвиконкомами було поставлено завдання підшукати для польських відділів необхідні приміщення та гуртожитки, а перед Раднаркомом УРСР — забезпечити їх фінансування⁵⁰.

Однак за умов великодержавницького шовіністичного курсу сталінського режиму національній політиці, яка проводилася в західноукраїнському регіоні, як і в цілому в Україні, були властиві подвійні стандарти. Політичні рішення, оцінки, теоретичні висновки, що містилися в офіційних документах і поширювалися засобами масової інформації, докорінно відрізнялися від подій, явищ і процесів, що відбувалися на місцях. Репресивні акції, які здійснювалися на західноукраїнських землях проти національних меншин, нерідко набували такого розмаху та громадського розго-

лосу, що вищі партійні та державні органи змушені були втручатися і вносити певні корективи у боротьбу з «націоналістами» та «фашистами» у середовищі іноетнічного населення.

Під приводом боротьби з українським буржуазним націоналізмом жорстокі репресії обрушилися на інтелектуальний потенціал українського народу та частину комуністів, що виступала на захист національних інтересів. Значних депортацій зазнали українці під час так званих розкуркулювань та розгрому національно-визвольного руху в західних областях республіки.

Наприкінці 30-х та в 40-х роках були проведені масові депортації поляків, німців, інших етнічних груп, кримських татар з місць їх постійного проживання, в тому числі за межі України.

У 50—70-х роках в УРСР, як й інших республіках, командно-адміністративна система ігнорувала потреби національного розвитку, під гаслами «пролетарського інтернаціоналізму», «розквіту і зближення націй в СРСР», «формування нової історичної спільності «радянський народ» здійснювала політику русифікації та денаціоналізації етнічних груп, вела рішучу боротьбу з проявами «українського буржуазного націоналізму».

Значної шкоди завдала хибна теза про «розв'язання» національного питання в СРСР. Ще в 1935 р. радянський партійний і державний діяч А. А. Андреев проголосив, що «національне питання в нашій країні можна вважати остаточно розв'язаним»⁵¹. Суть справи полягала не тільки у помилковості такої оцінки процесу національного розвитку як в СРСР, так і в окремих республіках. У контексті цього висновку будь-яка заява чи згадка про національні проблеми служили приводом для звинувачень у буржуазному націоналізмі і жорстоко переслідувалися⁵². На офіційному рівні визнавалася наявність тільки двох тенденцій -- розквіт і зближення націй. Тому політика була зорієнтована лише на форсування міжнаціонального зближення.

Демографічні, економічні та соціальні процеси, які насаджувалися під гаслом «інтернаціоналістської допомоги» та злиття націй, суттєво змінювали в ряді регіонів співвідношення корінного і прийшлого населення, прирікали нації і народності на втрату національної самобутності, а національні меншини — на асиміляцію, зрештою, згубно позначилися на міжетнічних стосунках, соціально-економічному розвитку регіонів, нерідко викликали спротив місцевих жителів, що виявлявся у різних формах. Такі дії, зокрема, зумовили активізацію певних процесів серед лемків, гуцулів, русинів, кримських татар, інших етнічних спільнот.

У другій половині 80-х років в СРСР внаслідок глибоких змін у його внутрішній та зовнішній політиці розпочався етнічний ренесанс, що став одним з факторів його розвалу. Він був, передусім, підготовлений низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників, які мали місце в розвитку міжнародного співтовариства після другої світової війни: посилення соціальної та територіальної мобільності населення багатьох країн, регіонів і континентів; активізація торговельно-економічних і туристичних зв'язків; науково-технічна революція, інформаційний вибух; зростання гетерогенності (етнічної мозаїчності) людства; поглиблення процесів інтернаціоналізації та інтеграції тощо. Вплив цих зовнішніх чинників на внутріполітичне життя в СРСР значно посилювався після припинення «холодної війни».

Тогочасне партійне керівництво Радянського Союзу зробило спробу трансформувати посттоталітарний авторитарний режим у демократизовану систему.

Розпочаті зверху перебудовчі процеси гласності та демократизації сприяли відродженню національної самосвідомості, яке охопило усі регіо-

ни, в тому числі Україну. У суспільно-політичному житті офіційно була дозволена критика сталінської національної політики та її наслідків, що змусило громадськість сумніватися в правильності теоретичних постулатів, на яких ґрунтувалася радянська національна теорія. Все це відкрило можливості не тільки для дискусій щодо суперечливих питань національної політики, які доти були закритою темою, але й, зрештою, до зростаючих вимог здійснення корінних змін у внутрішній та зовнішній політиці.

Реформаторська частина правлячої комуністичної партії, до якої перейшла влада в країні, щоб утримати свої позиції, зробила ставку на громадські сили, які раніше не допускалися до політичної діяльності. Це посилило процес об'єднання невдоволених існуючим режимом й надало йому нових форм самовираження та самоорганізації. У союзних республіках, в тому числі Україні, почалася реабілітація незаслужено звинувачених і репресованих народів, представників етнічних спільнот, їх національних героїв, політичних і культурних діячів тощо. Утворювалися та розгортали активну діяльність національно-патріотичні об'єднання й організації, виникненню яких передувала боротьба дисидентів за збереження національної мови і культури.

Ідеологічний вакуум, який утворився внаслідок кризи марксистсько-ленінської ідеології, став заповнюватися такими теоретичними інтерпретаціями найбільш вузлових моментів історії, які спонукали до національного самоутвердження й утворення незалежних держав.

Отже, радянський період в історії України розпочався в 20-х роках політикою духовного відродження української нації, національних меншин, дерусифікації шляхом коренізації (українізації) державного й громадського життя. З кінця 20-х років сформована командно-адміністративна система під гаслами інтернаціоналізму та дружби народів ігнорувала національну специфіку республік. Партійне і державне керівництво України фактично було відсторонене від проведення самостійної національної політики.

В цих умовах характерним для діяльності владних структур України у сфері міжнаціональних відносин стали наступні аспекти. По-перше, відсутність власних та інтерпретація ними рішень РКП(б) - ВКП(б) - КПРС, що привело до тотального наступу партійно-бюрократичного режиму на українську й інші національні мови, культуру, традиції та, зрештою, їх нищівного руйнування. По-друге, невідповідність офіційних теоретичних висновків про реальний стан процесів, що відбувалися в етнонаціональному житті України.

Теоретико-методологічні засади формування сучасної етнополітики Української держави

Серед наслідків розпаду СРСР, який завершився утворенням незалежних держав, важливо виділити такі: по-перше, започаткування процесу активного включення етнічних спільнот у внутрішнє і зовнішньополітичне життя своїх країн; по-друге, виникнення нових етнополітичних процесів на пострадянському просторі; по-третє, ускладнення етнополітичної ситуації в нових державах; по-четверте, необхідність формування власної державної етнополітики в суверенних державах, у тому числі Україні.

Події, що відбулися за останні роки на території колишнього СРСР, спричинили гостру потребу критичного переосмислення українськими суспільствознавцями й політиками місця і ролі національного фактору в суспільному житті з урахуванням уроків історичного минулого та міжнаціональної практики розв'язання етнічних проблем.

Новітні явища етнічного ренесансу як в нашій країні, так і за кордоном потребували нових підходів до управління етнополітичними процесами з боку держав, політичних партій, інших соціальних інститутів. На Заході в ході критичного переосмислення вченими наявних ідей, концепцій, пов'язаних з регулюванням міжнаціональної сфери, виник новий напрям у суспільствознавстві, який отримав назву «етнополітика». Як науковий термін «етнополітика» вживається в працях західних політологів з 60-х років.

Основну увагу вони звернули на дослідження ключових питань етнополітичної сфери суспільного життя: взаємовідносин між державами та етнічними групами, які проживають на їх територіях; взаємовідносин між різними етнічними групами всередині поліетнічних держав, а також у міждержавних стосунках; причин виникнення етноконфліктних ситуацій у багатонаціональних країнах та визначення шляхів їх розв'язання. Західні вчені в основному розглядають етнополітику як галузь суспільствознавства, що займається вивченням теоретичних та практичних аспектів етнополітичної сфери.

Існують різні точки зору зарубіжних дослідників щодо причин виникнення феномену «етнополітика». Так, прихильники теорії «внутрішнього колоніалізму» М. Хехтер (США), автор книги «Внутрішній колоніалізм» (Лондон—Берклі, 1975), Т. Наїрн (Великобританія) та інші пояснюють виникнення етнонаціоналізму в усіх багатонаціональних державах лише економічними факторами. Тобто, на їх думку, розвиток націоналізму етнічних груп є реакцією на колоніальну експлуатаційну політику, яку проводить щодо них домінуюча нація.

З таким однобічним підходом до трактування етнонаціональних процесів не погодилася більша частина західних політологів, які дотримуються « нової етніцистської концепції ». Вони вважають, що на активізацію етнічних груп, рівень їх національної свідомості впливають як економічні фактори, так і збереження людьми своєї етнічної ідентичності (мови, культури, самосвідомості тощо) ⁵³.

Доробок світової суспільствознавчої думки останнім часом дедалі активніше вивчається українськими вченими. З урахуванням як міжнародного, так і вітчизняного досвіду, історичних уроків науковці спрямовують свої зусилля на обґрунтування етнополітичної концепції розвитку України. Термін «етнополітика» став широко вживаним у суспільствознавчих дисциплінах. Визначилося принаймні два підходи у пошуку предмета дослідження етнополітики в Україні. Одні вчені рекомендують використовувати термін «етнополітика» для дослідження теоретичного й практичного аспектів етнополітичної сфери. Інші науковці, зокрема члени авторського колективу «Абетки етнополітолога», пропонують застосування двох різних і далеко не однозначних термінів: «етнополітологія» як окрема академічна наука і навчальна дисципліна, що вивчає етнополітичні процеси, закони і закономірності їх розвитку, в тому числі методологічні й теоретичні засади етнічної політики, та «етнополітика» чи «етнонаціональна політика» як політика держави щодо своїх етносоціальних спільнот, як конкретні відносини між державою та етносами ⁵⁴.

У науковій літературі зроблено спробу дати пояснення змісту етнополітики та її структуризації. Так, на думку О. Майбороди, етнополітика - це «сфера суспільного життя в багатонаціональних державах, до якої відносяться політичні взаємовідносини державної нації («нації — держави») з етнічними групами всередині держави, а також етнічних груп між собою» ⁵⁵. Дослідник вважає, що феномен етнонаціональної політики існує у двох вимірах. По-перше, як і політика взагалі, етнонаціональна політика

є процесом розподілу влади, в якому беруть участь мобілізовані етнічні спільноти, захищаючи свої інтереси. По-друге, це система запланованих кроків і заходів, що їх здійснюють державні органи з метою створити в межах своєї юрисдикції гармонійну модель міжетнічного співжиття⁵⁶.

В. Євтух розглядає етнополітику (функціонування державного організму у сфері міжетнічних стосунків) як структурний механізм, що включає політику держави щодо: а) української етнічної спільноти, яка формує основу українського етнополітичного організму; б) етнічних меншин, які є складовою українського ЕПО, але в суто етнічному плані представляють собою його окремі структурні елементи; в) представників українського етносу, які мешкають за межами українського ЕПО і не є його складовою частиною, але різною мірою зв'язані з ядром однойменного етносу, котре розміщується на території України; г) міграції і у зв'язку з цим до нових етнічних утворень на їхній базі⁵⁷.

Ці визначення заслуговують на увагу і позитивну оцінку.

В той же час, на нашу думку, слід дати чіткіше визначення змісту етнополітики в Україні, яке охоплювало б увесь практичний спектр та вказувало б на кінцеву мету діяльності держави у цій сфері. Зокрема, зміст етнополітики Української держави можна сформулювати наступним чином: це діяльність держави та її органів у етносоціальній сфері з метою: відродження, забезпечення життєдіяльності, подальшого розвитку та участі в державотворчих процесах різних структурних етнокомпонентів українського суспільства — української нації, корінних народів та національних меншин; об'єднання їх в єдиний соціум — політичну націю, ядром якої є народ, що дав назву національній державі; розширення зв'язків з українською діаспорою та людьми іншого етнічного походження — вихідцями з України; усунення чинників міжетнічної напруженості та міжетнічних конфліктів; регулювання міграційних процесів. Підкреслимо, що тут йдеться про аспект етнополітики, який пов'язаний з практичною площиною, тобто державною етнічною політикою. У цьому визначенні з'явився також новий суб'єкт етнополітики — люди іншого етнічного походження — вихідці з України, яких можна назвати «українськими співвітчизниками». Ця проблема має багатоплановий характер і не досліджена ні в науковому, ні в практичному аспектах.

Відомо, що частина колишніх мешканців України, її громадян — не-українців, які з ряду причин виїхали в різні часи за її межі (нині багато їх проживає в країнах СНД та Балтії), продовжує тяжіти до батьківщини, має бажання підтримувати і розвивати стосунки з нею, а нерідко й повернутися назад. Однак неврегульованість українського законодавства про громадянство, пасивна позиція держави щодо захисту прав вихідців з України в нових незалежних державах фактично виштовхують «українських співвітчизників» у російське громадянство.

Досвід періоду існування незалежної Української держави дає змогу проаналізувати і узагальнити основні положення її етнополітики. На формування останньої впливають, передусім, історичні завоювання, яких вона досягла за період незалежного існування. Суть їх полягає в тому, що:

- світ визнав Україну як самостійну, демократичну державу. Вона стала повноправним членом міжнародного співтовариства, долає свій відрив від Європи, включається в загальноєвропейський процес;
- перед світом постала держава з багатою історією, духовною культурою, працьовитим, миролюбним багатоетнічним народом, який прагне жити в злагоді з усіма державами, розвивати з ними зв'язки, не керуючись ідеологічними постулатами;

- Україна переконливо довела, що ідея рівності людей, незалежно від їхнього етнічного походження, та міжнаціональна злагода стали наріжним каменем її внутрішньої і зовнішньої політики;

— значно зріс рівень політичних свобод у країні, забезпечено політичну, економічну, ідеологічну, культурну багатоманітність у її розвитку;

- відкриті широкі можливості для плідної співпраці із зарубіжними українцями, людьми іншого етнічного походження — вихідцями з України, які розселені по всій території колишнього СРСР і по всій планеті.

Потреба у формуванні власної етнополітики Українською державою зумовлена такими об'єктивними чинниками:

- незалежним існуванням України як суверенної, демократичної, соціальної, правової, унітарної держави;

- поліетнічним складом населення;

- активізацією етнополітичного процесу, широкою включеністю до нього структурних етнокомпонентів українського суспільства — української нації, корінних народів та національних меншин;

- необхідністю узгодження інтересів, встановлення рівноправних і гармонійних відносин між етнічними групами;

- незавершеністю процесів консолідації української нації;

- важливістю подолання політичних, соціально-психологічних, культурно-мовних, інших наслідків деформації етнонаціональної сфери у минулому;

— співробітництвом та зв'язками з українською діаспорою та вихідцями з України, людьми іноетнічного походження;

- трансформацією в українське суспільство осіб, депортованих за національною ознакою, які повертаються в Україну;

- наявністю інтенсивних міграційних потоків, що впливають на соціально-політичну, економічну та етнодемографічну ситуації в державі.

Засади, теоретико-методологічні підходи до трактування особливостей етнополітичного процесу, що відбувається в Україні, містяться в законодавчій базі, створеній з метою регулювання міжнаціональних відносин.

Періодизацію та характеристику розвитку впродовж останнього десятиліття правового поля України, яке охоплює етнополітичні і етнокультурні відносини, запропонував М. Шульга. Він виділяє, зокрема, чотири етапи розвитку цього процесу. Перший — ігнорування в законах України наявності такої сфери суспільних відносин, як національно-етнічні. Цей етап продовжувався до 1989 р.

Другий етап розпочався в 1989 р., коли був прийнятий Закон про мови в Українській РСР, і продовжувався до 1 грудня 1991 р. Саме в цей період прийняті правові документи, які надавали національним меншинам максимум прав. Пізніші правові акти не тільки не збільшували ці права, а іноді навіть скорочували їх. Це пояснюється тим, що в зазначений період відбувся розпад СРСР і проголошена незалежність України. Політичні сили, які лідерували в Україні, зрозуміло, були зацікавлені у підтримці курсу на проголошення незалежної держави всіма етнічними групами. В той період, підкреслює автор, у сфері національних відносин приймали головним чином не закони, а декларації. Останні, як відомо, мають політико-правовий, а не нормативно-правовий характер.

На третьому етапі були прийняті закони «Про національні меншини в Україні», «Про освіту» та деякі інші, які стосувалися національних меншин, норм використання їх мов.

Четвертий етап розвитку етнополітики Української держави розпочався після прийняття Конституції України і продовжується досі ⁵⁸.

Від Декларації про державний суверенітет до Основного Закону України пройшла шлях, на якому визначилися базові етнополітичні засади державотворення.

Особливо важливе значення для розробки та проведення державної етнополітики мають деякі положення нової Конституції. Зокрема, в її преамбулі зазначається, що українське державотворення, яке має багатовікову історію, відбувається на основі права на самовизначення не тільки української нації, а й усього українського народу, який складають громадяни України всіх національностей. Це словосполучення увібрало зміст поліетнічного складу населення України і дає можливість трактувати його принаймні як політичний термін. Тобто Україна обрала шлях формування політичної нації як соціуму на основі державності з народу, який дав назву державі, й інших етнічних груп, які проживають на її території.

Конституція, визнаючи носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні український народ, водночас визначила структурні етнокомпоненти українського суспільства — українську націю, національні меншини та корінні народи. Останній етнокомпонент введений у правове поле вперше.

На законодавчому рівні також вперше в Конституції зафіксовано, що Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

Політика держави у сфері регулювання міжнаціональних відносин ґрунтується на таких загальних засадах:

- ідеї демократичного устрою держави;
- визнанні пріоритету права й верховенства закону;
- існуванні єдиного громадянства;
- врахуванні взаємозв'язку загальногромадянських і національних прав людини;
- визнанні справжньої рівноправності етнічних груп у державотворчих процесах;
- політичній, економічній та ідеологічній багатоманітності;
- дотриманні принципів:
 - а) національного інтересу та національних пріоритетів в державному, а не в етнічному значенні; б) поліетнічного та полікультурного плюралізму;
 - збереженні генофонду українського народу;
 - взаємодії й взаємовпливу політичного, економічного, правового, соціального й національного факторів у суспільстві;
 - захисті суверенітету й територіальної цілісності держави;
- рівноправності та взаємовигідному співробітництві з іншими країнами, міжнародними організаціями та незалежними експертами у міжнаціональній сфері.

Найвищою метою етнополітики України є створення оптимальних умов для гармонійного та перспективного розвитку в поліетнічній державі усіх складових етнонаціональної структури українського суспільства - української нації, національних меншин, корінних народів.

Сучасна етнополітична ситуація в Україні характеризується в цілому підвищенням ролі національного фактору в суспільно-політичному житті та проявом певних тенденцій, що впливають на стан розвитку держави:

- зростання національної самосвідомості етнічних груп, їхньої самоорганізації та активізації ними пошуків різноманітних форм реалізації своїх специфічних запитів й потреб;
- політизація етнічних груп та її вплив на посилення взаємозв'язку між політичною та міжетнічною стабільністю;

— консолідація етнічних груп навколо державотворчих процесів та формування політичної нації;
- інтеграція в українське суспільство осіб, що були незаконно депортовані за національною ознакою;
- активний полікультурний розвиток етнічних груп;
- наявність інтенсивних міграційних потоків, що впливають на соціально-політичну, економічну, демографічну сферу життєдіяльності суспільства.

Державна етнополітика повинна ґрунтуватися на визнанні законностей зростання національної самосвідомості, існуванні етнічної гетерогенності населення, тісної взаємодії у суспільстві національного фактору з економічними, соціально-політичними й правовими процесами.

Основними пріоритетами державної етнополітики є:

- забезпечення через відповідне законодавство, державні програми рівних можливостей для участі громадян незалежно від їх національності в усіх сферах матеріального й духовного життя, здійсненні етнополітики, державного управління;
 - створення правового поля з метою гарантування рівних прав і свобод усім громадянам незалежно від раси, національності, етнічного походження;
 - розвиток культурної самобутності української нації, всебічний розвиток української культури й мови;
- створення сприятливих умов для розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин, корінних народів;
- зміцнення духовної єдності українського суспільства;
- відновлення прав депортованих осіб, не допускаючи при цьому нових дискримінаційних утисків за національно-культурними ознаками;
- розширення співробітництва із зарубіжними українцями та людьми іншого етнічного походження — вихідцями з України, які проживають за її межами;
- утвердження у міжетнічних відносинах атмосфери толерантності, дружби, взаємної довіри, поваги до мови, культури, традицій, звичаїв і релігій етнічних груп;
- попередження будь-яких проявів сепаратизму, забезпечення на основі міжнаціонального миру й злагоди суверенітету та територіальної цілісності держави;
- зміцнення гарантій, що усували б вияви екстремізму, дискримінації громадян за національною, релігійною або мовною ознаками;
- захист прав біженців та іммігрантів.

Державна етнополітика України має бути науково обґрунтованою, базуватися на знанні історії, етнографії, демографії, психології, лінгвістики, культури, особливостей господарської діяльності етнічних груп.

І нарешті, розв'язання етнополітичних проблем України потребує з боку держави значних зовнішньополітичних зусиль. Не випадково найбільш серйозні ускладнення в цій сфері Україна має саме в прикордонних регіонах. Укладення двосторонніх і багатосторонніх угод про визнання кордонів і територіальної цілісності, про взаємний захист національних меншин, розвиток співпраці, економічних і гуманітарних обмінів з сусідніми державами значно полегшить задоволення інтересів національного розвитку різних етнічних груп, що живуть в Україні.

Які ж проблеми сучасного етнополітичного розвитку України у зв'язку з формуванням державної етнополітики заслуговують на увагу суспільствознавців? Не претендуючи на всебічне висвітлення цієї важливої теми, звернемо увагу лише на її найбільш нагрілі аспекти. Передусім, наукового

осмислення й інтерпретації потребує процес формування в Україні політичної нації.

Нині українське суспільство знаходиться у перехідному посттоталітарному стані, що є наслідком існування впродовж тривалого часу України в системі тоталітарного режиму. На нього мають вплив три культуротворчі фактори: 1) система цінностей, створених країнами західної цивілізації; 2) система цінностей старої радянської системи, які поки що домінують у суспільній свідомості; 3) цінності традиційної національної культури, які швидко відроджуються⁵⁹. Тому наукове дослідження та прогнозування особливостей етнополітичного розвитку України під впливом цих факторів у напрямку націодержавної консолідації з її поліетнічним складом населення і багатовекторним етнополітичним простором має важливе і актуальне значення.

Слід підкреслити, що потребують широкого всеукраїнського обговорення з активною участю науковців перспективи розвитку і вдосконалення існуючої правової бази етнополітики. Передусім, необхідно визначити на законодавчому рівні правовий статус таких зафіксованих у новій Конституції України структурних етнокомпонентів українського суспільства, як українська нація, національні меншини та корінні народи.

Положення про корінні народи було включено до Основного Закону без ґрунтового громадського обговорення. Воно потребує наукового опрацювання.

На нашу думку, на цей статус в Україні претендують кримські татари, гагаузи, караїми, кримчаки. Визнання проблеми «корінні народи» в Основному Законі України потребує уважного ставлення до побажань народів одержати такий статус. Вимоги кримських татар доцільно задовольнити, але вирішувати питання про надання їм статусу корінного народу слід поетапно, ґрунтовно вивчивши весь комплекс проблем. Це потребує передусім розробки і конституювання системи категорій і понять «корінне населення», «корінний народ», «автохтонне населення», «історичні етнічні меншини» тощо, а також узгодження цих понять з міжнародними стандартами, які пропонуються відповідними міжнародними організаціями.

За участю науковців важливо уточнити критерії, за якими ті чи інші етнічні групи можуть бути віднесені до національних меншин або до переселенців-мігрантів останніх років, чи отримають вони новий правовий статус, поки що не визначений у правовому полі.

Як відомо, у відповідності із Законом «Про національні меншини в Україні» до національних меншин відносяться групи громадян України, які не є українцями за національністю, але виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою (ст. 3). Громадянами України (за Законом «Про громадянство України») стали всі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) постійно проживали на її території, а також особи, які на момент набрання чинності Закону «Про громадянство України» (13 листопада 1991 р.) постійно проживали в Україні, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак і які не були громадянами інших держав (ст. 2). Тобто за так званим «нульовим варіантом», який обрала Україна, всі неукраїнці — громадяни України отримали право конституюватись як національні меншини, хоча частина з них внаслідок міграційних процесів з'явилася на території України лише останнім часом і не є традиційними для неї етнічними групами. Наприклад, до них відносяться турки-месхетинці.

Досвід ряду зарубіжних країн свідчить, що в законодавчому полі право на статус національних меншин мають ті етнічні групи, які відповідають певним чітко визначеним критеріям (чисельність, строк проживання на території даної країни тощо).

В Україні лідери деяких національно-культурних товариств вважають, що повинна існувати навіть певна «верхня» кількісна межа для вживання терміну «національна меншість». Одна справа, говорять вони, коли йдеться про групи чисельністю декілька тисяч чи навіть десятків тисяч чоловік, і зовсім інша, коли об'єктом виступає спільність в декілька мільйонів чоловік. Наприклад, росіяни, які за чисельністю (11 млн. 355 тис.) переважають населення таких країн, як Бельгія, Болгарія, Чехія, Швеція, Норвегія, Фінляндія, Словаччина, Швейцарія і багатьох інших європейських держав⁶⁰.

Потребує конкретизації у законах статус російської мови. Необхідно чітко визначити права людей, для яких рідною є російська мова, у сфері дошкільного виховання, шкільної та спеціальної освіти, як розвиватимуться засоби масової інформації та книговидання російською мовою тощо. Це питання надто важливе, бо нині російською мовою користується у побуті і громадських місцях фактично кожен другий мешканець України⁶¹.

Не здійснено правову оцінку змісту національно-культурної автономії в Україні. Підготовлений законопроект міг би визначити індивідуальні та колективні права громадян, що належать до національних меншин, зокрема, на вільний культурний розвиток, збереження традицій, мови, релігій, представництва самоврядних національних спільностей в органах державної влади та місцевого самоврядування.

Прискорення потребує розгляд законопроектів щодо змін і доповнень до Закону України «Про національні меншини в Україні»; реабілітації та забезпечення прав осіб з числа національних меншин, що зазнали репресій та були депортовані з території України; нової редакції Закону України «Про мови в Україні» тощо.

У правовому полі слід чітко визначити і таку проблему етнополітики, як задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

Є необхідність зосередити увагу на дослідженні проблем:

- роль і місце національного фактору в українському суспільстві, рівень його взаємозв'язку з соціально-економічними умовами;
- основні характеристики етнокультурних відмінностей регіонів України;
- взаємозв'язок етнополітичних процесів в Україні та державах ближнього зарубіжжя;
- міжнародно-правові основи взаємозв'язків нації з її зарубіжною (діаспорною) частиною;
- врахування міжнародного досвіду у формуванні державної етнополітики.

Предметом наукового розгляду мають стати і такі науково-прикладні проблеми:

особливості етнічної самосвідомості, національно-культурного розвитку та інтеграції в український соціум національних меншин;

- соціально-культурні пріоритети в житті національних меншин;
- соціальне й національне самопочуття національних меншин;
- мова в системі національно-духовних цінностей та повсякденному житті;
- ставлення національних меншин до законів, законодавчих актів, рішень виконавчих органів у сфері регулювання міжнаціональних відносин;
- потенційна напруженість та конфлікти на етнічному ґрунті.

Таким чином, в Україні з часу проголошення її незалежності розпочато формування державної етнополітики. Це складний і об'єктивний процес, пов'язаний з консолідацією всіх етнокомпонентів українського суспільства у державотворчому процесі, підвищенням ролі держави у регулюванні міжнаціональних відносин, посиленням взаємовпливу рівнів політичної та міжетнічної стабільності.

⁴¹ Мала енциклопедія етнології. — С. 299.

⁴² Національні відносини в Україні у XX ст. 36. док. і матеріалів. — С. 105—109.

⁴³ Положення про Відділ національних меншостей НКВС. Постанова ВУЦВК од 25 жовтня 1922 р. // Вісті ВУЦВК. - 1922. - 17 листоп.

⁴⁴ Б а б і й Б. М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства, 1921-1925. - К., 1961. - С. 227.

⁴⁵ Ч и р к о Б. В. Національні меншості на Україні // Укр. іст. журн. — 1990. — № 1. — С. 56.

⁴⁶ Національні відносини в Україні у XX ст. 36. док. і матеріалів. — С. 236—237.

⁴⁷ Етнічний довідник у трьох частинах. — К., 1997. — Ч. III. Етнополітика в Україні. — С. 34, 37, 39, 40.

⁴⁸ Німці в Україні: 20—30-ті рр. XX ст. Збірник документів державних архівів України. - К., 1994. - С. 189.

⁴⁹ Етнічний довідник у трьох частинах. — Ч. III. — С. 31.

⁵⁰ Там же. - С. 48-49.

⁵¹ Известия. — 1935. — 6 июля.

⁵² Разделит ли Россия участь Союза ССР? (Кризис межнациональных отношений и федеральная национальная политика). — М., 1993. — С. 14—15.

⁵³ Мала енциклопедія етнології. — С. 671.

⁵⁴ Абетка етнополітолога. — К., 1996. — Т. 1. — С. 7.

⁵⁵ Мала енциклопедія етнології. — С. 488.

⁵⁶ Майборода О. Етнонаціональна політика і перспективи етнонаціонального розвитку в Україні // Сучасність. — 1995. — № 12. — С. 77.

⁵⁷ Є в т у х В. Етнополітика в Україні: правовий та культурологічний аспекти. — К., 1997. - С. 13.

⁵⁸ Ш у л ь г а Н. А. Русская культура в Украине: политико-правовой, социальный статус // Диалог украинской и русской культур в Украине: Материалы конференции. — К., 1997. - С. 10-14.

⁵⁹ П о л у н е е в Ю., З а г о р у й к о Ю. Культурний шок в посткомуністичних суспільствах у період ринкової трансформації (перспектива України) // Сучасність. - 1994. - № 10, 11.

⁶⁰ Права людини в Україні. Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-Американського Бюро захисту прав людини. — К., 1998. — Вип. 21. — С. 16.

⁶¹ П р и б и т к о в а І. Мову нам дано для того, щоб...// Соціологія, методи, маркетинг. - 1998. - № 1-2. - С. 237.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

П. І. ГУБА (Черкаси)

Преса як джерело вивчення історії національно-демократичної революції в Україні (1917—1920 рр.)

Газетна періодика належить до тих джерел, які дістають особливого розвитку в часи суспільних зрушень. До таких часів належать і роки національно-демократичної революції в Україні. Це був період небаченої гласності, бурхливого волевиявлення народу. І відповідно до посилення впливу преси на суспільні відносини підвищувалася цінність газет як історичного джерела, зростало значення газет як виду джерел.

Питання про поняття виду джерел є досить складним і по-різному висвітлюється в спеціальній літературі. Деякі автори зводять головну видову ознаку до певного змісту, що набуває певної форми, або й до наявності певного формуляра, тобто усталеної форми. Інші, виходячи з того, що джерела різного виду можуть мати схожий зміст, визначальною видовою ознакою вважають внутрішню форму, тобто структуру джерела, яка дає можливість вживати специфічну методику його вивчення, спільну або принаймні подібну для джерела такого виду. Отже, під видом джерел доцільно розуміти сукупність джерел, які характеризуються певною подібною структурою, що й дозволяє виробити певну видову методику. До такого особливого виду джерел належить і періодична преса, насамперед газети.

Висвітлюючи значення преси як джерела у вивченні історичних подій, відомі джерелознавці України М. Я. Варшавчик, А. В. Санцевич, М. Ф. Дмитрієнко, Росії І. Д. Ковальченко, З. В. Ждановська, М. Н. Чорноморський, О. М. Медушевська та інші по-різному вказують на своєрідність і відмінність періодики від інших видів джерел. Так, О. М. Медушевська, М. Ф. Дмитрієнко, З. В. Ждановська підкреслюють, що преса є «комплексним» джерелом, «сховищем» інших видів джерел¹.

М. Я. Варшавчик і ряд дослідників дещо по-іншому роз'яснюють, чому періодика є особливим видом історичного джерела. Дійсно, в газетній періодиці друкуються матеріали, різноманітні за видами і походженням. Вони служать засобом офіційної інформації, вміщують документи, що належать до інших груп джерел, які вимагають своїх прийомів вивчення. Однак не ці та подібні документи, котрі зберігаються, як правило, в архівах і доходять до читача через газетні публікації, а саме газетна публіцистика робить газету особливим видом джерела. До газетно-публіцистичних жанрів слід віднести замітки, кореспонденції, репортажі, звіти, інтерв'ю, статті (передові, редакційні, пропагандистські тощо), нариси, фейлетони та деякі інші. Вони розрізняються не лише певними літературно-стилістичними засобами, а й переважанням у них різних шарів інформації².

Різнманітність матеріалів преси робить актуальним їх аналіз з точки зору наявності в них неприхованої і латентної (навмисної і ненавмисної) інформації. Перший тип інформації переважає насамперед в аналітичних жанрах: замітці, кореспонденції, звіті, які найбільш насичені фактами, ко-

трі не претендують на глибокий аналіз названих явищ. Другий — в синтетичних, у першу чергу — статтях. Фактична інформація, або повідомлення про факти, відіграють у статтях підлеглу роль, тобто добираються автором для підтвердження своєї думки. Через це використання фактичного матеріалу статей вимагає особливої обережності, додаткової перевірки, урахування тих мотивів, з яких написана стаття. Як вважає М. Я. Варшавчик, останні викликають інтерес саме наявністю в них латентної інформації — «мотивами і метою публікації, концепцією автора і газети»³.

Періодичну пресу доби національно-демократичної революції в Україні за оперативністю і характером її інформації слід поділити: на газети і на видання журнального типу. Проте за обсягом і питомою вагою інформаційного матеріалу найбільш важливе значення як джерело для історичних досліджень мають газети.

Підрахувати точну кількість газет, які виходили за доби української революції, складно. Деякі існували тривалий час, деякі — буквально кілька тижнів або й днів. Крім того, окремі газети міняли назву, хоча за змістом і складом редакторів залишались однаковими. Тут постає питання: чи вважати таку газету за одну чи за кілька? Деякі видання взагалі не збереглися, від них залишилися лише згадки в різних джерелах.

При всьому тому можна констатувати наявність буквально видавничого буму. Газети випускали не лише державні органи і партії, не лише громадські організації, а й окремі люди.

Про те, що кількість газет постійно збільшувалася, зокрема тих, котрі видавалися рідною мовою, свідчать повідомлення самої преси. Так, газета «Воля» оголосила, що на II повітовому з'їзді, який відбувся 18 червня 1917 р. в місті Смілі (на Київщині), було вирішено «видавати тижневу газету "Село", яка б висвітлювала те, що діється в повіті»⁴.

Українські часописи виходили практично у всіх регіонах України. Газети розповсюджувалися у Волинській, Катеринославській, Київській, Подільській, Полтавській, Таврійській, Харківській, Херсонській, Чернігівській губерніях, у Поліському окрузі, на Холмщині та Підляшші. Крім того, чимало українських видань виходили за межами України. Так, «Звенигородська зоря» підкреслювала, що на травень 1917 р. в Росії читач одержував 16 газет та часописів українською мовою. Головні з них — це «Наше життя» (Петроград), «Шлях» (Москва) та ін.⁵

На території Правобережної України кількість україномовних видань значно перевищувала кількість їх на Лівобережжі та півдні України. За даними Управління у справах друку при уряді Української держави, влітку 1918 р. на Харківщині виходило 33 газети, з яких по одній — українською, єврейською, польською та латинською мовами, інші — російською. На Полтавщині виходило 16 газет та часописів, з яких 7 — українською мовою, у Катеринославській губернії — 18 газет та часописів і лише три — українською мовою, в Одесі з 23 видань — одне українською, два — єврейською і одне — французькою мовами⁶.

За підрахунками автора, ряду дослідників, а також даними Книжкової палати, в Україні з березня 1917 по квітень 1920 р. існувало понад 800 газет⁷. Це була преса (не лише україномовна), яка виходила і поширювалася тільки в Наддніпрянській Україні.

Загальна кількість друкованих органів, які видавалися в Україні в період діяльності Центральної Ради різними політичними партіями та організаціями, сягала близько 350 назв⁸. Так, лише в Києві з березня по грудень 1917 р. видавалося 65 газет різних політичних напрямів, в Одесі — 72 газети, в Єлисаветграді — більше 60, на Поділлі — 20⁹.

У період Української держави часів П. Скоропадського, за підрахунками українських вчених-істориків, в Україні виходило більше двохсот періодичних видань¹⁰. Проте це далеко не всі газети, які на сьогоднішній день включені в наявні довідники. Так, лише в Харкові у цей період, за даними Управління у справах друку при уряді Української держави, випускалося більше 20 газет та часописів¹¹, з яких не всі враховані. Не бралися до уваги дослідниками ті видання, які виходили на півдні України, зокрема в Одесі, та в інших регіонах.

У період Директорії в Україні (включаючи області, де встановилася радянська влада, і райони, захоплені білогвардійськими військами) всього розповсюджувалось і видавалось понад 250 газет різних ідейно-політичних напрямів¹².

Важливою ознакою, яка характеризує зміст газетної інформації, є ступінь її універсальності, тобто ареал поширення. Тут можна виділити загальноросійські газети, котрі розповсюджувалися на території України; загальнодержавні газети українських урядів та загальноукраїнських партій і організацій; губернські газети різного спрямування; повітові та інші місцеві видання.

Кількість місцевих газет, тобто тих, що видавалися в багатьох містечках, повітах районними земствами та різними організаціями, значно перевищувала кількість загальнодержавних та губернських.

Головною відмінністю таких газет як носіїв інформації є те, що вони переважно містять відомості про конкретні факти місцевого життя, тобто служать базою джерельної інформації про перебіг подій, зміни в суспільному житті не лише в центрах, а й у «глибинці», і таким чином постачають відомості про суспільні відносини в цілому в Україні і в окремих її регіонах, про відмінності в суспільному житті, без знання яких уявлення про революцію в Україні не може бути повним. Це, зокрема, позначається на питомій вазі основних жанрів газетної публіцистики. Саме такі матеріали, як хронікальні замітки, кореспонденції, листи читачів, переважно формують обличчя місцевої преси.

Про це свідчать підрахунки газетної площі, відведеної для певних жанрів публіцистики. Підрахунки були зроблені автором за такою методикою. Взято по п'ять газет різного типу за однакові проміжки часу, наприклад за липень 1917р. Для підрахунків обрано одну загальноукраїнську газету («Робітнича газета»), одну губернську («Рідне слово», Харків) та одну повітову («Газета Гадяцького земства»). При врахуванні певної умовності поділу газетних публікацій на різні газетні жанри можна встановити таке: п'ять номерів «Робітничої газети» за 5, 9, 15, 20, 25 липня 1917 р. містили загалом 169 публікацій, з них факти місцевого життя різних регіонів України відбивало 25 % публікацій. Решта припадала на офіційні матеріали, статті та замітки, що висвітлювали події у загальноукраїнському масштабі.

У губернській газеті подіям місцевого життя (в масштабах усієї губернії) було відведено 39 % публікацій від загальної їх кількості (101).

У повітовій газеті події місцевого життя висвітлювалися значно ширше. Із 145 публікацій замітки, кореспонденції, оголошення про різні заходи, листи дописувачів, що відбивали події суспільного життя саме в Гадяцькому повіті, становили 47 %.

Звичайно, такі підрахунки не є вичерпними. Якщо зіставити переважуючу газетну площу, відведену на статті, звіти про офіційні події, замітки, кореспонденції і т. ін. загальнодержавного масштабу, з площею, зайнятою окремими аналітичними жанрами, то побачимо, що навіть при меншій питомій вазі місцева преса містить більш багатий конкретний матеріал про події революції в Україні. У цьому полягає джерельна інформа-

тивна цінність численних місцевих газет, якщо брати їх у сукупності та порівняно з іншими джерелами.

Фактографічна інформація в місцевій пресі має і ще одну перевагу перед інформацією в центральних газетах. Ті чи інші події у невеликих містах відбувалися «на очах» місцевих жителів, тому читачі газет часто-густо виступали очевидцями того, що відображалось в газетах. Таким чином, забезпечувався свого роду громадський контроль за достовірністю інформації. Безперечно, на висвітленні подій і в місцевій пресі, на самому доборі фактів, тим більше на їх оцінці, позначається позиція газети, її спрямованість, однак зазначена вище обставина примушує видавців більше дбати про фактичну достовірність надрукованого.

Щоб розібратися в обширній інформації газет, відібрати найбільш цінний матеріал для вивчення національно-демократичної революції в Україні, доцільно дотримуватися певних принципів класифікації часописів.

У науковій літературі використовуються різні принципи класифікації газет. В. М. Довгопол, М. А. Литвиненко, Р. Я. Лях найважливішим вважають систематизацію преси за організаціями-видавцями. Відповідно до цього вони виділяли газети КП(б)У, органів радянської влади, громадських організацій. Проте згадана авторами класифікація застосовувалася для газет тільки одного ідейно-політичного напрямку — більшовицького.

Як показує досвід, класифікацію газет можна здійснити лише тоді, коли є системний підхід до сукупності газетних джерел. Увесь газетний масив певної епохи слід розглядати як систему, що дозволяє класифікувати її в різних структурних «зрізах».

На думку автора, масив матеріалів преси 1917—1920 рр. в Україні як об'єкт джерелознавчого дослідження можна класифікувати за двома ознаками: за періодами розвитку національно-визвольної революції (Центральна Рада, Гетьманська держава, Директорія) та за ідейно-політичним напрямом видання. Звичайно, і така класифікація не охоплює всі газети, але дає можливість систематизувати їх групи в певних рамках, простежити зв'язок між ними.

При класифікації за ідейно-політичними напрямками встановлюється і враховується, хто був видавцем газети. Розрізняються газети українських урядів та політичних партій (центральных органів та місцевих організацій), загальноросійських політичних партій та їх місцевих організацій, газети громадських й інших організацій, змішаного типу, які не визначали чітко своєї політичної спрямованості, а на чільне місце висувають особливі корпоративні, професійні та різні подібні інтереси.

Розмаїття політичних поглядів видавців позначалося на обличчі газет, доборі й інтерпретації вміщеної в них інформації. Це розмаїття, а також далеко не завжди витримана чіткість поглядів ускладнюють класифікацію газет за ідейно-політичними напрямками. Проте оскільки в час політичних баталій, власне, ідейно-політична спрямованість виступає як визначальна ознака змісту газети, характеру вміщеної в ній інформації, класифікацію газет саме за цією ознакою слід поставити на перший план, групуючи видання хоча б за основними напрямками, витриманими в пресі більш чи менш чітко. Незважаючи на все, можна виділити такі основні групи газет: національно-демократичного напрямку; національно-радикального напрямку; більшовицькі; проросійські; змішаного напрямку.

Поділ газет на національно-демократичні та національно-радикальні є значною мірою умовним. Визначальним для такого поділу є ставлення до корінної проблеми революції — вирішення державного статусу України як автономії у складі Російської федерації чи як самостійної держави. Умовним є такий поділ передусім тому, що позиція національних газет

змінювалася, як і ідея федерації, поступово, але цілком визначено у бік державної самостійності. Проте особливо для початкового періоду революції, до осені 1917р., урахування відмінностей у позиції газет є істотним.

Так, якщо національно-демократичні видання протягом певного часу відбивали ідею автономії України, то з розвитком політичних подій позиції національно-демократичних та національно-радикальних видань зближувалися, оскільки ініційована більшовиками війна проти Центральної Ради фактично поставила Центральну Раду перед неминучістю проголошення самостійності України.

Газет змішаного напрямку налічувалася велика кількість, головним чином місцевих, які видавалися спільними зусиллями організацій — професійних, кооперативних, культурно-просвітницьких та ін. Це газети, в яких ідейно-політичний напрям не був чітко визначеним або змінювався протягом розвитку подій.

Ідейно-політичний напрям відбивав ідейні розбіжності політичних сил у питанні статусу країни, державного устрою, внутрішньої і зовнішньої політики, зокрема економічної та соціальної, військового будівництва та інших проблем життєдіяльності українського суспільства.

Разом з тим умови видання, напрям та поширення газет у різних регіонах складалися по-різному. Якщо на Правобережжі було більше національно-демократичних газет, то в районах Донецько-Криворізької республіки створювалися умови для виходу більшовицьких газет, а національно-демократичні навіть інколи переслідувалися. Так, у період Директорії на Лівобережжі та півдні України створюється ціла мережа більшовицьких газет: «Одесский коммунист» і «Красная деревня» (Одеса), «Голос Комуніста» і «Власть советов» (Полтава), «Херсонская правда» (Херсон), «Донецкий коммунист» (Катеринослав) та ін. Ліві групи українських національно-демократичних партій, які перейшли на позиції більшовиків, також створюють ряд своїх газет. Серед них «Боротьбист» та «Червоний стяг» (Київ), «Боротьба» (Полтава), «Пролетарська правда» (Харків), «Рабоче-крестьянская газета» (Житомир), «Борьба» (Одеса), «Деревенская жизнь» (Конотоп) тощо.

Залежно від умов видання на різних етапах революції кількісне співвідношення газет різних напрямів, способи їх розповсюдження (легальні чи нелегальні) змінювалися, і досить істотно. Не можна не брати до уваги умови, в яких виходили газети на всіх трьох основних відрізках часу загального періоду національно-демократичної революції. В українській тогочасній періодиці є чимало матеріалів, в яких відбивається стан видання та умови виходу газет. За 1917—1920 рр. урядами України було здійснено ряд державних заходів, що стосувалися преси. Однак багато проблем, пов'язаних з виданням газет, зокрема технічних, було важко вирішити. Не вистачало ротацийних машин, лінотипів, шрифтів, особливо українських. Редакції постійно відчували брак паперу. Гострою була проблема кадрів газетярів.

Постійну увагу видавничій діяльності приділяли лідери Центральної Ради. Так, за пропозицією В. Винниченка, підтриманою М. Грушевським, на засіданні комітету Центральної Ради 17—18 квітня 1917 р. дискутувалися питання щодо заснування видавничої комісії, придбання власної друкарні. Лідери Центральної Ради вважали також за необхідне використати для цього зв'язки у видавничих колах редактора газети «Нова Рада» А. Ніковського¹³.

У період Центральної Ради серед газет національно-демократичного напрямку, які на своїх сторінках широко пропагували національно-державну ідею, виступаючи за автономію України, актуальністю порушуваних

проблем, глибиною розробки теми, а також впливом на маси виділялися основні центральні та губернські партійні газети. До таких належали «Робітнича газета» (орган ЦК УСДРП), «Нова рада» (орган УПСФ), «Боротьба» (орган ЦК УПСР), «Воля» (Київ), «Бюлетень» (орган Київського губернського комітету партії соціалістів-революціонерів), «Соціаліст-революціонер» (Київ), «Соціаліст-революціонер» (Полтава), «Вільна Україна» (орган союзу автономістів-федералістів в Умані) та ін.; газети Центральної Ради та її уряду - «Вісті з УЦР», «Вісник Генерального секретаріату УНР», «Вісник Українського Військового генерального комітету» тощо.

До газет національно-демократичного напрямку, які на своїх сторінках відбивали ідею автономії України у складі Російської федерації, можна віднести також численні видання селянських, кооперативних та інших спілок: «Народна воля» (Київ), «Селянська спілка» (Полтава), «Голос крест'янина» (Луганськ), «Трудовая Волянь» (Житомир), «Прилуцька думка» (Прилуки), «Селянська думка» (Тараща), «Жіночий вісник» (орган Українського жіночого союзу), «Наша праця» (орган Української поштово-телеграфної спілки, Київ) та ін.

Ідею федеративної демократичної республіки і автономії України висвітлювали українські безпартійні (губернські, повітові, місцеві) газети. Серед них такі видання, як «Нова громада» (Харків), «Українська газета» (Миколаїв), «Чернігівська земська газета», «Київська земська газета», «Українське слово» (Одеса), «Вільне життя» (Хорол), «Канівські вісті» (Канів), «Прилуки», «Газета Галицького земства» та «Рідний край» (Гадяч), «Звенигородська зоря», «Чигиринські вісті» та ін.

Поряд з національно-демократичними газетами названого періоду починають виділятися газети національно-радикального напрямку, в яких відстоювалися ідеї самостійності України, утворення незалежної держави, виходу з Росії. До них належали такі періодичні видання, як «Самостійна Україна» (орган УНП), «Самостійник» (орган УПСР) тощо, їх політика підтримувалась і висвітлювалась окремими виданнями просвітянських організацій, губернських та повітових земств. Таку позицію також займали: «Вільна громада» (Харків), «Газета Зінківського повітового земства» (Херсонщина), «Вільне слово» (орган Золотоніського товариства «Прогрес») та ін.

До газет змішаного напрямку слід віднести в основному видання організацій національних меншин, товариств «Прогрес», які підтримували в цілому національно-державну політику Центральної Ради. До них належали «Наш голос» (Київ), «Вісті» (Полтава), «Свободный голос» (Умань), «Наше слово» (Черкаси), «Наш голос» (Одеса), «Голос труда» (Золотоноша), «Єврейське слово» (орган Харківського тимчасового єврейського комітету громадських організацій), «Вісті Українського Православного Церковного Собору» та багато іншої преси.

Користуючись газетною періодикою, не можна не враховувати, що позиції часописів кардинально змінилися після проголошення IV Універсалом самостійності України в січні 1918р. Так, за короткий період на позиції Центральної Ради перейшла більшість губернських та повітових видань. До них можна віднести такі губернські газети, як «Народна воля» (Київ), «Вільна громада» (Харків), «Селянська спілка» (Катеринослав), «Українське слово» (Одеса), «Селянська спілка» (Полтава), «Народне слово» (Чернігів), повітові — «Рідний край» (Гадяч), «Канівські вісті», «Вільне життя» (Хорол), «Селянська думка» (Тараща), багато українських незалежних безпартійних газет.

Крім того, в Україні розповсюджувалася велика кількість російських газет різних політичних партій, організацій та союзів — від більшовицьких

до монархічних. Серед них «Крестьянский союз» (орган Катеринославського губернського комітету Всеросійського селянського союзу), «Голос Юга», «Земля и воля» (Харків), «Крестьянин и рабочий», «Южный рабочий» (Одеса), «Рабочая борьба» (Катеринослав), «Набат» (Харків) та десятки інших центральних, губернських і повітових газет. Тільки в 1917 р. в Україні видавалося більше 20 російськомовних газет, які стояли на позиціях російської конституційно-демократичної партії (кадетів), відстоювали ідею «Єдиної неділимої Росії». До них належали «Киевская мысль», «Известия Харьковского комитета партии народной свободы», «Южная мысль» (Одеса), «Полтавский день», «Народная свобода» (Суми), «Свободное слово» (Куп'янськ), «Итоги» (Черкаси) та ін.

Місцеві видання загальноросійських партій, як і їхні партії в цілому, по-різному ставилися до української проблеми. Так, кадетська газета «Киевская мысль» хоча в національно-державному питанні і виступала за «єдину і неділиму» Росію, але більшою мірою відстоювала демократичні принципи, ніж газети, які пропагували великодержавницькі шовіністичні ідеї, наприклад «Киевлянин», «Русское слово».

У період з березня 1917 по 1918 р. в Україні виходили 64 газети більшовицького ідейно-політичного напрямку та суті. Це, по-перше, друковані органи більшовицьких комітетів та організацій — «Пролетарий» (Харків), «Голос соціал-демократа» (Київ), «Звезда» (Катеринослав), «Донецкий пролетарий» (Луганськ) тощо. По-друге, видання Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів — «Пролетарская мысль» (Київ), «Солдат и рабочий» (Херсон), «Голос революции» (Одеса), «Голос солдата» (Катеринослав) та інші. По-третє, військова преса — «Солдатская мысль» (Одеса), «Борьба с контрреволюцией» (Київ) і т. п.

Разом з тим умови виходу газет істотно впливали на їхній зміст, на можливість відображення в них настроїв і поглядів різних соціальних верств. Зникнення зі шпальт матеріалів, які вміщувалися в газетах за інших умов, як і закриття ряду видань, переконливо свідчило про політичні і суспільні відносини в Україні в певний час.

Так, коли окремі регіони України в кінці 1917 — на початку 1918 р. знаходилися під владою більшовиків, було закрито ряд російських та українських видань у Харкові, Одесі та інших містах, зокрема «Южный край», «Новости дня», «Новая жизнь», «Южный рабочий»¹⁴. Пізніше, коли в Україну ввійшли австро-німецькі війська, деякі газети за рішенням окупаційного командування також були заборонені. Така доля в березні 1918 р. спіткала газету «Власть труда» (орган Ради робітничих депутатів, Миколаїв), а 8 квітня 1918р. німецький генерал фон Арн в Катеринославі у міській думі зібрав редакторів усіх газет і заявив: «Якщо преса сіятиме ненависть до німецьких військ, то я буду закривати газети»¹⁵.

Газети різних ідейно-політичних напрямів висвітлюють різні події в певному, вигідному для себе світлі. Якщо, наприклад, більшовицькі та кадетські газети «Пролетарская мысль», «Голос социал-демократа», «Пролетарий», «Звезда», «Борьба с контрреволюцией», «Киевская мысль» та інші звинувачували в безпорядках, погромах серед мирного населення українське військо (петлюрівців, гайдамаків), то газети націонал-демократичного та радикального напрямку, зокрема «Селянська думка», «Рідний край», «Український козак», «Херсонщина», наводили факти погромів загонами червоноармійців, які були спрямовані проти інтелігенції, робітників, соціалістів, євреїв¹⁶.

Другий період національно-визвольної революції в Україні (період Української держави гетьмана П. Скоропадського) характеризується скороченням видання друкованих органів. Внаслідок жорсткої цензури ба-

гато преси, в основному більшовицької, перейшло на нелегальне становище. Терор окупантів і репресії місцевої влади примушували десятки газет закриватись, а тисячі людей — залишати Україну і шукати притулку в Росії¹⁷.

У період правління уряду П. Скоропадського для контролю за діяльністю друкованих органів було створене Бюро преси при МВС України. Бюро розробило перелік питань, обговорення яких у пресі не допускалося. Введення таких обмежень надало владним структурам право застосовувати санкції до газет та їх співробітників. На цій підставі було закрито ряд видань, а їх керівники потрапили під арешт. Так, було закрито ряд більшовицьких та есерівських газет: «Боротьба» та «Народна воля» в Києві; «Мисль» та «Земля і воля» в Харкові; «Наш луч» в Катеринославі та інші. Аналогічна доля спіткала також багато місцевих газет¹⁸.

Жорсткість цензури слова у період Гетьманської держави проявилася також у забороні ввозити в Україну російські газети, друкувати в українській пресі окремі рішення чи заяви російського уряду тощо. Так, німецьке командування, яке перебувало в Києві (серпень 1918 р.), в записці з грифом «цілком секретно» звернулося до МВС українського уряду з проханням не допускати на територію України великоруські газети, бо «в них відбивались факти, які не відповідали дійсності, що заважало установленню спокою і нормального життя в Україні»¹⁹.

У вересні 1918р. МВС та Управлінням у справах друку були також закриті газети «Наш степ» (Мелітополь) та «Свободная мысль» (Київ)²⁰. У наказі губернського коменданта Таврії від 3.07.1918 р. (Мелітополь) вказувалося на необхідність закрити газету «Наш степ» на 10 днів за виступ проти існуючої влади, а редактора притягнути до карної відповідальності²¹.

У період Гетьманщини при Управлінні у справах друку була затверджена Драматична цензура на постановку п'єс, спектаклів та інших масових видовищ. Наприклад, у доповідній записці в жовтні 1918р. Управлінню у справах друку від одеського градоначальника говорилося, що «створення такої Драматичної цензури є архінеобхідним», а тому (рекомендує одеський градоначальник) Управлінню треба призначити драматичних цензорів в Одесу, Харків, Катеринослав, Полтаву з наданням їм особливих прав, встановити великі грошові оклади, але з умовою знання ними не менше двох іноземних мов. А для одеського цензора необхідне ще й знання єврейської. Траплялися випадки, коли «на одном из театральних зрелищ дежурный чин полиции, не знавший никаких иных языков кроме отечественного, добродушно смеялся вместе с публикой при исполнении французенкой самых нецензурных куплетов»²².

У період Української держави гетьмана П. Скоропадського значно збільшилася кількість українських друкованих видань національно-радикального напрямку. Так, на основі довідкових даних, останніх праць дослідників і за підрахунками автора, в Україні в той період видавалося близько сотні газет національно-радикального напрямку. До них належали видання уряду П. Скоропадського та окремих українських партій і організацій, а також загальноукраїнські газети «Державний вісник» (орган Ради Міністрів), «Самостійник» (орган ЦК УПСР), «Наша думка» (Київ) та ін. Політику уряду у створенні незалежної держави підтримували багато губернських та повітових видань. Серед них: «Народна воля» та «Наша думка» (Київ), «Полтавська громада», «Вільна громада» (Харків), «Вільне життя» (Одеса), «Громадянин» (Житомир), «Херсонщина», «Народне життя» (Катеринослав), «Звенигородська думка».

У третій період національно-визвольних змагань (правління Директорії) в Україні тривало загострення соціальних конфліктів. Цей час характеризується збільшенням друкованих видань різних ідейно-політичних напрямів. Радикальною щодо державного устрою була преса уряду Директорії та інших організацій в Україні. До них належали: «Вісник УНР», «Вісник Державних законів для всіх земель УНР», «Вісник Державного секретаря військових справ», «Українська справа» та «Українське діло» (Київ).

У 1919 р. в Україні виходило багато видань, які чітко підтримували політику Директорії: «Вільна Україна» (Рівне), «Вісник Волинського губернського комісара Директорії УНР», «Громадянин» (Житомир), «Українська думка» (Козятин) та ін. Військові дії, життя вояків висвітлювали газети «Вісник українського війська», «Український козак» (Кам'янець-Подільський), «Новини» (Жмеринка), «Бюлетень штабу республіканських військ на Катеринославщині» (Катеринослав), які закликали воїнів «перед своїм Українським народом боронити свій рідний край — Україну, добувати їй самостійність, добувати своєму народу землю і саму найщиршу волю»²³.

Ряд газет, які виходили у період Директорії, підтримували «білий рух» генерала Денікіна, виступали за відродження «єдиної неділимої» Росії. Головні з них — «Киевское эхо», «Голос Юга» (Єлисаветград), «Полтавский День», «Южный край», «Новая Россия», «Родина», «Народное дело» (Харків), «Лохвицкое слово» та багато інших. Газета «Полтавский день» писала: «2 ноября 1919 года необходимо считать началом освобождения и возрождения всей России..., все на нужды Добровольческой армии»²⁴.

До преси більшовицького напрямку в той період належали друковані органи ЦК КП(б)У, більшовицьких комітетів та організацій на місцях — «Більшовик» (орган ЦК КП(б)У), «Одесский коммунист» (Одеса), «Большевик» (Кам'янець-Подільський), «Киевский Коммунист» (Київ), «Волынский Коммунист» (Житомир), «Голос Коммуниста» (Полтава), «Звезда» (Катеринослав), «Знамя Коммунизма» (Миколаїв) і т. п.; преса уряду Радянської України — «Известия ВУЦВК», «Українська біднота» (Київ), «Селянська біднота» (Харків) тощо; видання Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів — «Известия» (Київ), «Гольтьба» (Ромни), «Известия» (Кременчук), «Известия» (Черкаси) та ін.; а також видання ВРК, військова преса, преса закордонних інтернаціоналістів в Україні і т. п.

Вчені-історики зазначають, що в період Гетьманщини та Директорії з 32 підпільних та напівлегальних періодичних більшовицьких видань, що виходили в Україні, дослідниками встановлено комплекти лише 14 газет. Головні з них: «Киевский Коммунист» та «Коммунист» (Київ), «Звезда» та «Молот» (Катеринослав), «Донецкий Коммунист» та інші. Про назви решти відомо лише з архівних матеріалів та мемуарів²⁵. Іноземними мовами в указаний період в Україні видавалося близько 30 газет закордонних інтернаціоналістів²⁶.

До окремої групи слід віднести газети Союзу анархістів. Це такі, наприклад, як «Голос Махновця», «Хліб і воля» (Харків), «Путь к свободе» (Катеринослав, Олександрівськ), «Анархіст-Повстанець» (Полтава). У своїй політичній програмі питання державності анархісти взагалі не порушували. Виступаючи проти будь-якої влади, представники анархізму в основному на перше місце висували власне розуміння суспільно-політичного устрою.

Особливо протилежним було висвітлення тих чи інших подій в газетах різних ідейно-політичних напрямів з кінця 1918 до середини 1919 р. Наприклад, про хід мобілізації до лав Червоної армії газета «Боротьба», яка стояла на позиціях більшовицького соціалізму та світової революції, вліт-

ку 1919р. писала, що на Одещині селяни з почетом відправляли своїх синів і батьків до лав Червоної армії захищати владу Рад. У той же період видання національно-радикального напрямку «Газета Гадяцького земства» у статті «Як більшовики проводять мобілізацію в армію?» інформувала про те, ніби полонені червоноармійці (із Курської та інших губерній) розповідали, що «більшовики проводять мобілізацію в Червону Армію таким способом: в село посилають загін більшовиків, при цьому бійці загону при вїзді в село і на перехресті доріг ставлять кулемети і об'являють мобілізацію, попереджуючи, що у випадку відмови вступати в лави Червоної Армії по хатах буде відкрито вогонь, самі ж призовники, які відказуються служити, будуть заарештовані, а їх майно буде реквізовано»²⁷.

У зв'язку з послабленням розбіжностей між різними ідейно-політичними напрямами в суспільстві змінюється і авторський склад, і, більше того, теоретичний рівень узагальнюючих статей. Хоча, як писало в січні 1919р. «Лохвицьке слово», авторами газети «Нова рада» залишалися відомі академіки К. Левицький та М. Туган-Барановський, політичні діячі О. Шульгін, Є. Чикаленко, С. Єфремов, сам редактор А. Ніковський, поети і письменники А. Головка, П. Тичина та інші, скорочуються можливості для виступів у газетах діячів національно-демократичного напрямку. Вони менше виступають у пресі з роз'ясненнями своїх теоретичних позицій. Рідшають виступи в газетах таких провідних політиків, як М. Грушевський, В. Винниченко.

У період Директорії цензура поширюється і стає більш жорсткою. В інструкції Департаменту преси і друку Міністерства преси і пропаганди про діяльність Цензурної колегії вказувалося, що «всі періодичні і неперіодичні видання, часописи, журнали, книжки, брошури, мапи і різні форми друку можуть виходити в світ тільки по попередній проверці відповідними органами Управління преси й інформації»²⁸.

У безпосередній обов'язок Цензурної колегії входило виявлення настрій преси та її ставлення до уряду, її прихильності, лояльності чи опозиційності. Так, за звітом колегії про настрій преси з 15 по 21 вересня 1919 р. встановлено, що за спрямованістю публікацій у «Робітничій газеті», «Трудовій громаді» та «Селі» ставлення до уряду прихильне, в «Хліборобській справі» та «Дністровській хвилі» — лояльне, а в «Україні» і «Стрільці» — опозиційне у зв'язку з тим, що вони «стояли на ґрунті відокремлення Галицького Уряду і війська»²⁹.

Тим часом навіть газети прихильного ставлення до уряду Директорії виступали з критикою політики щодо преси з боку як колишнього гетьманського уряду, так і існуючого. Наприклад, у своєму звіті від 11.09.1919 р. Цензурна колегія звертала увагу на позицію «Робітничої газети», яка в статті «Доволі з нас цензури» критикувала встановлення жорсткої цензури, вимагала свободи слова і друку та закону про пресу³⁰.

Умови жорсткої цензури існували також у регіонах України, які були під владою більшовиків. Коли в 1919 р. в Україні було створене Всеукраїнське державне видавництво, багато редакцій не тільки радикального, але й демократичного напрямку, «за их хулиганские выходки против большевизма»³¹, закривались або вливались у видання більшовиків. У цей період з'явилися численні органи змішаного напрямку. Це в основному були видавництва просвітнянського та культурного характеру.

Таким чином, залежно від умов виходу газет можна оцінити значущість інформації, що доходила до нас через пресу. Аналіз газетних матеріалів дозволяє зробити висновок, що найбільш об'єктивно висвітлювалися в пресі події періоду Центральної Ради. Поширення та жорсткість цензури за часів Гетьманщини та Директорії впливали на об'єктивність газет-

ної інформації. Обмеження свободи слова і друку свідчило, зрештою, про обмеження демократії в суспільстві. Воно йшло з двох боків у районах, які входили до Української держави і перебували під владою більшовиків.

У цілому в умовах, що склалися в Україні після повалення царизму, загострення суспільних конфліктів, піднесення національного руху різко зростає кількість газет різного типу. Ця кількість змінювалась у різні періоди революції, залежно від обставин, які сприяли чи не сприяли виникненню газет.

У газетах загальнореспубліканського масштабу ми знаходимо не лише ширшу, ніж у місцевих виданнях, публікацію матеріалів офіційного характеру, але й значну кількість статей, які найбільш чітко виражають ідейні та політичні позиції різних політичних партій та рухів. Місцева преса також вміщувала офіційний матеріал та пропагандистські статті, але джерелознавців, істориків найбільше у пресі такого типу цікавлять фактографічна інформація, повідомлення про місцеве життя, бо вони адекватніше відбивають події, ніж матеріали центральних газет, і пояснюється це не тим, що в місцевій пресі працювали більш кваліфіковані журналісти, а тим, що така інформація була ближче до життя, детальніше відображала глибинне протікання революційних процесів. Близькість місцевих газет до читачів зумовлювала можливість останніх зіставляти газетну інформацію з власними враженнями, примушувала видавців місцевої преси, незважаючи на їх політичні уподобання, піклуватися про об'єктивність інформації своїх газет.

У цілому на цінність газетних публікацій як історичного джерела впливали передусім ідейно-політичні засади, програмні вимоги різних політичних партій. Ці засади позначалися не лише на викладі змісту програмних положень політичних партій, але й на самому доборі фактів. Чим різкішими були розходження між різними політичними силами, тим більше виявлялася невідповідність газетного слова змісту подій, які відображались у виданнях того чи іншого спрямування.

Класифікація газет становить значні труднощі не лише через строкатість їх позицій, але й через те, що ці позиції змінювалися залежно від змін, які відбувалися в політиці їхніх видавців.

Якщо класифікація всієї сукупності газет за ідейно-політичними напрямками може розглядатися нібито у горизонтальному «зрізі», то класифікація їх за періодами української революції являє собою вертикальний «зріз». Кожне джерело, і це один із важливих принципів джерелознавства, — не лише носій певної інформації. Воно саме виступає як історичний факт, поява і особливості якого зумовлюються обставинами його створення.

Для джерелознавчого аналізу і використання газетної інформації важливе значення має врахування конкретно-історичних умов, в яких виходили газети, рівень гласності, що змінювався в основні періоди революції, наявність та міра жорсткості цензури, характер влади в країні в цілому та в окремих її регіонах. Усі ці та інші подібні обставини великою мірою впливали не лише на саме існування, вихід чи закриття газет, а й на зміст інформації, що містилася в них.

У цілому можна сказати, що саме рівень демократичності політичного режиму, який утверджувався в той чи інший час, великою мірою позначався на всебічності й об'єктивності газетної інформації.

¹ Дмитрієнко М. Ф. Більшовицька преса України 1917—1918 рр. як історичне джерело. — К., 1967. — С. 8; Ждановская З. В. Большевицкая периодическая печать как источник при изучении КПСС (1900—1917). — М., 1965. — С. 9.

- ²Варшавчик М. А. Историко-партийное источниковедение. — К., 1984. — С. 218; Санцевич А. В. Некоторые актуальные вопросы источниковедения истории КПСС // Вопросы, метод историко-партийной науки. — К., 1980. — С. 193; Источниковедение истории СССР. Учебник (Под ред. К.Ковальченко). — М., 1981. — С. 450.
- ³Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС. — М., 1989. — С. 187.
- ⁴Воля. — 1917. — 25 червня.
- ⁵Звенигородська зоря. — 1917. — 5 червня.
- ⁶ЦДАВО України, ф. 1184, оп. 1, спр. 11, арк. 33, 35, 39.
- ⁷За підрах. автора; Солдатенко В. Ф. Большеви́стская пресса Украины в 1917—1918 гг. - К., 1979. - С. 206-207; його ж. Идти впереди всех. - К., 1986. - С. 154-155; Дмитрієнко М. Ф. Більшовицька преса України (1917—1918) як історичне джерело. — С. 173—175; С е р г и й ч у к И. Н. Пресса Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов как источник по истории ВОСР на Украине. Докт. дис. — К. — 1985. — С. 26; Газети Радянської України 1917—1920 рр. — К., 1979. — С. 7—91; Преса Української РСР. 1917—1966; Стат. довідник. — Харків; Книжкова палата Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР. - Х., 1967. - С. 112, 145.
- ⁸За підрах. автора.
- ⁹Солдатенко В. Ф. Большеви́стская пресса Украины. — К., 1979. — С. 17, 18.
- ¹⁰Р у д и й Г. Я. Преса Української Держави 1918 р. (Питання освіти, науки, культури). — К., 1996. — С. 43; Б а р и ш п о л е ц ь О. Т. Підпільна преса більшовиків України періоду громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції (1918—1920 рр.). Канд. дис. — К., 1971. - С. 15.
- ¹¹ЦДАВО України, ф. 1184, оп. 1, спр. 11, арк. 33, 39.
- ¹²За підрах. автора.
- ¹³Українська державність: історія і сучасність. Матеріали наукової конференції. — К., 1993. - С. 249.
- ¹⁴Голинков Д. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917—1925). — М., 1975. - С. 98.
- ¹⁵Борьба за Советы на Екатеринославщине. — Днепропетровск, 1927. — С. 231.
- ¹⁶Переяславська газета. — 1917. — 5 грудня; Рідний край. — 1918. — 21, 29 березня; Взрыв изнутри // Херсонщина. — 1918. — 6 січня; Що вони нарobili. Хто вони, що вони і чий вони діти? // Там же. — 9 січня; Погроми і більшовицькі наміри // Селянська думка. — 1917. — 22 грудня.
- ¹⁷Жизнь национальностей. — 1918. — № 1. — С. 7.
- ¹⁸ЦДАВО України, ф. 1184, оп. 1, спр. 5, арк. 37; Д о р о ш е н к о Д. Історія України. 1917-1923. - Ужгород, 1932. - С. 98.
- ¹⁹ЦДАВО України, ф. 1184, оп. 1, спр. 7, арк. 86—87.
- ²⁰Там же, спр. 17, арк. 36.
- ²¹Там же, арк. 6.
- ²²Там же, оп. 2, спр. 7, арк. 86—87.
- ²³Вільна Україна. - 1919. - 16 квітня.
- ²⁴Полтавський день. — 1919. — 2 листопада.
- ²⁵Баришполець О. Назв, праця. — С. 15.
- ²⁶Преса Української РСР (1917-1966 рр.). Стат. довідник. - К., 1967. - С. 113.
- ²⁷Газета Гадяцького земства. — 1919. — 1 січня.
- ²⁸ЦДАВО України, ф. 1113, оп. 1, спр. 4, арк. 3.
- ²⁹Там же, спр. 15, арк. 9—11.
- ³⁰Там же, арк. 3.
- ³¹Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей Армии и Флота. — 1919. — 8 апреля.

ПОВІДОМЛЕННЯ

80-річчя української революції

А. О. КОПИЛОВ (Кам'янець-Подільський),
О. М. ЗАВАЛЫНЮК (Кам'янець-Подільський)

Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917—1921 рр.)

У жовтні 1998 р. минуло 60 років з того часу, як Україна відсвяткувала відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету, другого після столичного вищого національного навчального закладу, народженого революційним часом.

Ідея заснування у Кам'янці на Поділлі університету виникла восени 1917 р. і належала трьом видним діячам краю — О. М. Пашенко (голова повітової земської управи), О. П. Шульмінському (голова міської управи) та К. Г. Солусі (голова Подільської губернської організації «Просвіта») ¹.

Однак через зміну політичної ситуації в місті реалізацію задуму довелося відкласти. До цього питання повернулися аж на початку наступного року. 4 січня 1918 р. на засіданні міської думи було ухвалено звернутися до Центральної Ради з проханням відкрити у Кам'янці якщо не університет, то філію Київського народного університету ². Делегація, яка згодом побувала в столиці, отримала в Генеральному секретарстві освіти запевнення, що питання буде вивчено, якщо міська дума виділить на реалізацію університетського проекту будинок і гроші ³. 15 січня 1918 р. дума обрала спеціальну університетську комісію, яка мала займатися питаннями створення вузу. Але розгорнути свою діяльність вона змогла не відразу, оскільки 21 січня частини 74-го Ставропольського полку, які були в місті і стояли на більшовицьких позиціях, взяли під свій контроль усі міські установи й проголосили радянську владу ⁴.

Після відновлення влади УНР «Просвіта» з Кам'янця направила до міністра освіти В. Прокоповича делегацію, яка переконувала, що місто знаходиться на стику двох частин української культури — східної і західної, а створюваний університет працював би на кілька регіонів — Волинь, Бессарабію, Буковину, Галичину і Поділля. Кам'янець має сприятливі географічні, економічні і політичні умови. Було досягнуто домовленості про приїзд в адміністративний центр Поділля спеціальної міністерської комісії, яка на місці ознайомиться з умовами для відкриття і функціонування університетського закладу ⁵.

15 березня 1918 р. на своє перше засідання зібралася університетська комісія у розширеному складі. Вона заслухала інформацію про результати поїздки до Києва просвітян і вирішила звернутися до міської думи з

пропозицією асигнувати на потреби майбутнього закладу 1 млн. крб., а також намітила приміщення, які можна було б використати у навчальних цілях ⁶.

Інформацію про результати поїздки комісії було передано також до міської, повітової і губернської земських управ. Дума погодилася з необхідністю виділення для заснування університету 1 млн. крб., а також вирішила просити Міністерство освіти відкрити в закладі кафедри польської, єврейської і російської літератури ⁷.

22 березня 1918 р. до Кам'янця прибула міністерська комісія в складі професорів І. М. Ганицького, І. І. Огієнка, В. В. Дуб'янського та інженера К. Д. Титаренка. Керівництво «Просвіти» запропонувало гостям виступити з лекціями. У переповненому міському театрі вони прочитали низку лекцій і всі українською мовою. Сильне враження на присутніх справила лекція І. І. Огієнка «Українська культура» ⁸.

Делегати оглянули місто, всі будинки, намічені комісією під університет, земельну ділянку, яку можна було використати для його потреб. Відбулося спільне засідання міністерської делегації і міської університетської комісії. І. М. Ганицький передав кам'янчанам проект статуту державних університетів, наголосивши, що він та його колеги схвалюють ідею про заснування у Кам'янці університету й будуть домагатися, щоб уряд зі свого боку виділив на цю справу не менше 1 млн. крб. Зібрання погодилося, що майбутній університетський заклад матиме три факультети: філологічний, природничий з помологічним відділенням та торговельно-технічний. Також було ухвалено, що за умови матеріальної допомоги з боку подільського православного духовенства на філологічному факультеті буде відкрито богословський відділ. Контингент студентів мав становити близько 1500 осіб, а слухачів підготовчих курсів — до 300 ⁹.

Після від'їзду делегації Подільська земська рада, що відбулася 25—30 квітня 1918 р. у Вінниці, вирішила асигнувати на здійснення університетського проекту 1 млн. крб. Цю суму земство мало сплачувати протягом трьох років (у 1918 р. — 200 тис. і 1919, 1920 рр. — по 400 тис. крб.), хоча було добре відомо, що земські каси через несплати податків були порожніми ¹⁰.

Приклад губернської земської ради наслідувала Кам'янецька повітова рада, в якій переважали селяни. 21 липня 1918 р. вона ухвалила рішення про виділення на заснування університету 1 млн. крб. за умови, що цю суму буде виплачено протягом 5 років. Рада також затвердила розмір щорічних сум на стипендії студентам — не більше 10 тис. крб. ¹¹

У квітні 1918 р. до Києва з Кам'янця направилися ще одна делегація, якій довелося бути свідком гетьманського перевороту. На початку травня її прийняв новий міністр освіти професор М. Василенко. Йому було передано документи про асигнування міською думою і губернською земською радою 2 млн. крб. на створення університету, а також про виділення 100 дес. землі, двох будинків, плани землі, списки майна ¹². Як пише В. К. Приходько, «справу утворення університету... перебрав до своїх рук Український Народний Університет у Києві» ¹³. Тут же було обрано комісію по створенню Кам'янецького університету, до складу якої увійшли професори І. М. Ганицький (голова), І. І. Огієнко, Ф. П. Швець та ін. Рада професорів Київського народного університету, розглянувши питання про кандидатуру ректора майбутнього вищого закладу в Кам'янці, рекомендувала на цю посаду І. І. Огієнка ¹⁴. Зібрання висловилося за те, що кандидату в ректори треба негайно приступити до виконання ректорських обов'язків з тим, щоб прискорити вирішення всіх необхідних для відкриття вузу формальностей ¹⁵.

Майбутньому ректору довелося відразу вести полеміку з міністром освіти М. Василенком, який, на жаль, не бачив доцільності відкриття університету в глибокій провінції. І. І. Огієнко доводив, що Кам'янець-Подільський, який з прилеглою територією знаходиться на стику двох українських культур, якнайкраще підходить для того, щоб бути університетським містом. Цей аргумент переконав міністра, і, як стверджував І. І. Огієнко, він став прихильником проекту¹⁶.

Після цього розгляд питання про заснування Кам'янець-Подільського університету було передано створеній при Міністерстві освіти спеціальній комісії по збудуванню в Україні вищих шкіл, яку очолював академік В. І. Вернадський. Вона надзвичайно прискіпливо розглядала всі деталі справи. З метою глибшого інформування членів комісії щодо можливостей функціонування майбутнього університетського закладу І. І. Огієнко зробив для них відповідне аналітичне обґрунтування¹⁷.

Для підтвердження попередніх рішень місцевих властей про допомогу університету, які були ухвалені ще при Центральній Раді, І. І. Огієнко терміново виїжджає на Поділля. Його другий візит до Кам'янця 5–6 липня 1918 р. мав уже офіційний характер. Ректор провів нараду з тими діячами, які підтримували ідею заснування університету.

На засіданні міської думи було обрано постійну університетську комісію (21 особа), яку очолив І. І. Огієнко.

Під час її першого засідання голова заявив, що «Міністерство освіти Української держави поклало на нього почесну й відповідальну місію - організувати в Кам'янці-Подільському Український Державний Університет. Ясновельможний пан Гетьман ставиться до цієї справи цілком прихильно. Університет має складатись із факультетів: історично-філологічного, правничого й фізико-математичного. Організація Університету потребує великої праці ...»¹⁸.

Ю. Й. Сіцинський запропонував передбачити в проекті закону про створення університету і відкриття богословського факультету, що незабаром і було враховано¹⁹.

Міська дума підтвердила свої попередні рішення щодо університету, видала І. І. Огієнку необхідні документи. На час відсутності голови університетської комісії його обов'язки виконував професор П. М. Бучинський.

Підготовлений І. І. Огієнком законопроект і відповідні фінансові розрахунки стали предметом розгляду виділеної з комісії В. І. Вернадського підкомісії по утворенню Кам'янець-Подільського університету. Тут спробували заперечити ідею державного університету, запропонувавши кілька нових варіантів: філія, народний університет або окремий факультет. Такого обмірковувалася доцільність українського характеру майбутнього закладу (йшлося про відсутність національної професури, наукових праць українською мовою тощо). Зрештою, завдяки зусиллям І. І. Огієнка і його прихильників цю проблему було вирішено²⁰.

Далі питання розглядалося на засіданні Малої Ради міністрів. Схвалений проект передали на Велику Раду. Як згадував один з тодішніх міністрів Д. І. Дорошенко, який брав участь у тому пам'ятному засіданні, документ «пройшов дуже «гладко», при однодушній згоді всіх членів Ради Міністрів»²¹.

Під час вирішення справи з університетом у Києві І. І. Огієнко знайшов час навідатися до Кам'янця-Подільського. З'ясувавши, як тут іде практична робота, ректор доповів університетській комісії про результати своєї праці в столиці протягом трьох останніх тижнів: запрошено професуру з Петрограда, Москви, Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси, Галичини (кілька з них не зможуть читати лекції українською мовою, з чим

треба буде змиритися); домовлено про відкриття богословського і сільськогосподарського факультетів (під останній додатково необхідні ще 50 дес. землі)²².

Повернувшись до Києва, ректор добився аудієнції у гетьмана України, передав йому на розгляд схвалений міністрами законопроект. 17 серпня 1918 р. П. Скоропадський затвердив закон про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. Того ж дня схвилюваний І. І. Огієнко телеграфував П. М. Бучинському: «Гетьман затвердив Університет. Слава Вкраїні. Слава робітникам щирим. Скоро приїду, привітаю місто»²³. Новий заклад засновувався з 1 липня 1918 р. у складі чотирьох факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного з двома відділеннями — математичним та природничо-історичним, правничого і богословського. Але першого навчального року до роботи приступали лише два перших. До появи нового статуту користувалися російським університетським статутом 1884 р. з обов'язковим врахуванням внесених змін: 1) робочою мовою є українська (з дозволу міністра освіти в окремих випадках лекції можна було читати і російською мовою); 2) адміністрація і викладацький склад на перший навчальний рік не обираються, а призначаються міністром освіти; 3) протягом 5 років на посади екстраординарних професорів дозволяється обирати осіб, які мали досвід університетської роботи не менше трьох років і склали магістерські іспити, а також тих українських і російських учених, що здобули ступінь доктора в закордонних університетах, вже були на викладацькій роботі і відомі своїми науковими працями; 4) на історико-філологічному факультеті відкриваються кафедри польської й єврейської літератури та історії. Спорудження університетських приміщень покладалося на комісію по створенню Кам'янець-Подільського державного українського університету на чолі з ректором²⁴.

Повернувшись 21 серпня до Кам'янця, І. І. Огієнко активізував роботу підкомісії університетської комісії, залучив до роботи по підготовці відкриття закладу представників різних політичних партій, відомих місцевих діячів, єпископів двох релігійних конфесій²⁵. У серпні — жовтні на роботу в університет були запрошені В. Біднов, Л. Білецький, К. Широцький, Шелудько, І. Крип'якевич, В. Геринович, В. Кучер, Ю. Гірняк, С. Балеї, Н. Гаморак, В. Бірчак, Л. Б'ялковський та ін.²⁶ Розпочався прийом документів від молоді, яка потягнулася до університету. Завершувався ремонт навчальних приміщень. Завозилося навчальне обладнання, виготовлялися меблі. Йшов збір навчальної літератури. Приклад показували професори університету. Загальна кількість подарованих книг до початку навчального року становила 1686 примірників²⁷.

12 жовтня міністр освіти М. Василенко видав наказ, за яким І. І. Огієнко з 1 липня 1918 р. до 1 липня 1920 р. командировався до Кам'янця-Подільського працювати ректором університету із залишенням за собою посад (без отримання платні) у двох київських університетах - українському державному і св. Володимира²⁸.

22 жовтня відбулося урочисте відкриття університету, яке, на думку І. І. Огієнка, мато стати подією всеукраїнського масштабу. Місто прибрали, прикрасили національними прапорами, квітковими арками. На свято прибули кілька сот гостей з різних регіонів України, серед них посланець гетьмана генеральний хорунжий Лібов; ректори Чернівецького і Київського університетів — доктор В. Тарнавський та професор Ф. Сушицький, професори Ф. Швець та І. Ганницький, доктор С. Смаль-Стоцький, заступник міністра освіти П. Холодний, десятки представників від політичних, державних, релігійних, громадських і молодіжних організацій Поділ-

ля, Галичини, Київщини. Університет отримав у цей день близько 400 вітальних адрес і понад 1000 телеграм з усіх куточків України, а також з-за рубежу від українських гімназій і початкових шкіл, «Просвіт», «Союзу українок», студентських академічних і творчих організацій, видавництв, послів України, військових частин, учительських спілок, ректорів європейських і російських університетів, різних академій наук²⁹. У грамоті П. Скоропадського підкреслювалося: «Ми визнали за благо для всього люду українського утворити в місті Кам'янці-Подільському Український державний університет. Призиваючи Боже благословення на це огнище народної освіти, бажаємо аби цей університет, сприяючи широкому відродженню нашої національної культури, виявив усі творчі сили багатого духом та здібностями українського народу»³⁰.

В святі взяли участь широкі кола кам'янецького громадянства: міська дума, делегації від усіх релігійних конфесій, представники земства, учительство, школярі всіх навчальних закладів, ремісники, робітники, торговці, домогосподарки, військові тощо. Містом пройшов хресний хід, у міських церквах відбулись адресні молебні, а в університетській — урочиста літургія, яку служив єпископ подільський і брацлавський Пимен. Після тривалого засідання професорської ради, на якому проходила урочиста церемонія відкриття, в міському народному будинку відбувся святковий концерт, влаштований місцевою «Просвітою», збір від якого надійшов неможливим студентам. Університету подарували ікону св. архієпископа Михаїла, Біблію острозького видання 1581 р., майже 150 тис. крб.³¹

Гостям і кам'янчанам запропонували спеціально підготовлену до цієї події одноденну газету «Свято Поділля». Автори матеріалів -- О. Пашенко, В. Приходько, К. Солуха, М. Годованець та ін. розповідали про роботу, яка передувала відкриттю університету. Вміщувалися біографія І. І. Огієнка, довідки про перших викладачів, звернення до приватних осіб, навчальних закладів з проханням допомогти університетській бібліотеці книгами, а також до кооперативних і земських організацій — виділити гроші на стипендії студентам.

Університет розпочав свою роботу 1 листопада 1918р. читанням вступних і пробних лекцій, на яких, крім 267 студентів, побувало чимало бажаючих кам'янчан. У той час навчальний процес забезпечували всього 13 професорів, приват-доцентів, лекторів, асистентів і лаборантів³².

Кадрова проблема завдяки старанням ректора університету поступово вирішувалась. У 1919 р. розпочали роботу правничий, богословський і сільськогосподарський факультети. Восени штат викладачів офіційно зріс до 47 осіб, хоча 6 з них не прибули до закладу, а 2 ще з весни перебували у закордонному відрядженні. Залишалися незаміщеними посади лекторів французької, італійської та англійської мов³³. У квітні 1920 р. навчальний персонал становив уже 60 осіб, у т. ч. 2 заслужених ординарних професори, 3 ординарних професори, 5 екстраординарних професорів, 23 приват-доценти, 1 астроном-наглядач, 5 лекторів, 11 старших та 10 молодших асистентів³⁴.

Значна увага приділялася матеріальній базі закладу. Для сільськогосподарського факультету виділили приміщення другокласної духовної школи, фізико-математичного — орендований приватний будинок. У лютому 1920 р. правління університету придбало у власність садибу покійного російського генерала, де розмістився помологічний відділ сільськогосподарського факультету. Для наукових цілей було збудовано обсерваторію, метеостанцію. Практичні і лабораторні заняття проводились у 24 оснащених навчальних кабінетах. Було своє земельне господарство, про-

дукти з якого реалізовувалися в університетському колективі, а також надходили в студентську їдальню³⁵.

Зростали фонди бібліотеки. Майже кожному викладачеві, який відбував у відрядження до наукових центрів України чи їхав лікуватися за кордон, виділялися кошти для придбання навчальної і наукової літератури. У вересні 1919р. почав діяти читальний зал для студентів³⁶. У жовтні бібліотечний фонд університету становив 19 872 примірники, а через рік, у жовтні 1920 р. - 33 252³⁷.

Оскільки не вистачало підручників, то університетська літографія друкувала курси лекцій багатьох викладачів. Так, у 1919—1920 рр. були опубліковані лекції П. Бучинського, М. Хведорова, М. Столярова, В. Гериновича, М. Драй-Хмари, С. Бачинського, І. Огієнка, С. Остапенка, Л. Білецького та ін.³⁸

З початку роботи університету І. І. Огієнко взявся за справу створення своєї друкарні, яка б мала і слов'янський, і латинський шрифти. З цією метою у березні 1919 р. за кордон були відряджені приват-доценти Д. І. Дорошенко та М. А. Чайковський. Однак розв'язати проблему при відсутності валютних коштів (карбованці і гривні не були конвертованими) їм виявилось не під силу. Треба було шукати можливості всередині країни. У березні 1920 р. правління університету взяло в оренду друкарню Свято-Троїцького братства. Можливості видання лекцій і наукових праць значно зросли³⁹.

Збільшення кількості факультетів і курсів підготовки спеціалістів зумовили ріст контингенту студентів. Якщо наприкінці першого навчального року тут налічувалося 493 студенти і вільних слухачів, то восени 1919 р. їх кількість сягала вже 1401 чол., більшість з яких становили юнаки (1112 чол. або 79,4 %). На історико-філологічному факультеті налічувалося 338 хлопців і дівчат (24,1 % від загальної кількості), сільськогосподарському — 235 (16,8 %), фізико-математичному — 478 (34,1 %), правничому — 310 (22,1 %) і богословському — 40 (2,8 %). За національним складом переважали українці (1111 осіб або 79,3 %). Також навчалися євреї (211 або 15,1 %), поляки (35 або 2,3 %), німці (8 або 0,6 %), білоруси (3 або 0,2 %), вірмени (1 або 0,17 %)⁴⁰. 60 % студентів були вихідцями з Поділля, решта походили з Галичини, Буковини, Київщини, Чернігівщини, Катеринославщини та інших регіонів⁴¹. За соціальним походженням 34 % студентів були селянами, 25 % — належали до духовенства, 11 % — до ремісників, 8 % — до вчителів, 5,5 % — дворян і т. д. Середній вік студентів був далеко за 20 років. Досить сказати, що з 1171 особи, вік яких вдалося встановити, 18—19-річні становили 131 особу або 11,2 %, 20—24-річні — 699 (59,7 %), 25-29-річні - 246 (21,0 %), 30-39-річні - 65 (5,6 %), 40-річні і старші - 30 (2,6 %)⁴².

Переважну частину студентської молоді становили незаможники. У жовтні 1919р. І. І. Огієнко наголошував: «Тепер всі студенти не мають на що жити, примушені були шукати заробітку і приходять на лекції стомлені... Наша університетська допомога та стипендії не такі великі, щоб студент міг цілком прожити на них»⁴³.

Саме через важкі умови життя не всі студенти могли вносити плату за навчання (на семестр — 125 крб., крім фізико-математичного і сільськогосподарського факультетів, де розмір платні становив 150 крб.)⁴⁴.

23 грудня 1919 р. правління університету змушене було формально звільнити із складу студентів 320 осіб, які не внесли грошей за навчання, підкреслюючи, що вони (студенти) «будуть знову прийняті, коли внесуть відповідну плату»⁴⁵. Однак реально позбавити таку кількість молоді права навчання ніхто не наважився.

В наступному семестрі становище з платнею ще більше ускладнилося: боржниками виявилися аж 972 студенти (більш як 2/3 загального складу). З березня 1920 р. правління університету винесло таку ухвалу: «Рахуючи, що студенти університету не внесли платні як за великої дорожнечі, так і за того, що м. Кам'янець знаходиться за фронтом, продовжити строк внесення платні за право навчання в весінньому семестрі до слідуючого семестру»⁴⁶.

Щоб задовольнити свої щоденні матеріальні потреби, багато молодих людей шукали заробітку в міністерствах, різних державних, військових і громадських установах, майстернях, артілях, в приватних уроках. У лютому 1920 р. студенти організували свій кооператив «Самодопомога». Лише за один місяць він мав прибуток, сума якого становила 100 тис. крб.⁴⁷ Ще раніше при університеті організувалася студентська трудова артіль, яка мала такі відділи: шевський, по технічному обслуговуванню університетських будівель, для рубання дров, проведення польових робіт та ін. При артілі було організовано невелику шевську майстерню, в якій за помірну плату виконували замовлення обслуговуючого персоналу університету, студентів і приватних осіб⁴⁸.

Навчальний процес в університеті розпочався 1 листопада 1918 р.

Деканати тривалий час записували студентів на обов'язкові дисципліни та по вибору, фіксували цей перелік у лекційних книжках, що видавалися кожному студенту на руки. У 1918/19 навчальному році (осінній семестр), за вибіркоким обстеженням, тижневе навантаження студента, наприклад, історико-філологічного факультету становило 30 годин, природничого відділення фізико-математичного - 16—20. У наступному навчальному році тижневе навантаження коливалося в межах 20—51 години. І це при тому, що, наприклад, на тому ж історико-філологічному факультеті було встановлено обмеження на кількість годин — від 18 (нижня межа) до 30 (верхня)⁴⁹. (Навчатися доводилося і по неділях. Загальне тижневе навантаження доходило до 57 годин.) Перевищення встановленої норми свідчило, з одного боку, про велику тягу частини молоді до знань, а з іншого, — про розуміння цього патріотичного пориву працівниками канцелярій факультетів.

З весняного семестру 1918/19 навчального року серед обов'язкових для вивчення предметів із складанням іспитів на всіх факультетах значилися: історія України та українська мова і література⁵⁰. У весняному семестрі наступного року цей перелік було доповнено географією України. Вивчення українознавчих дисциплін передбачалося протягом одного (першого року) на всіх факультетах, крім історико-філологічного. Інші обов'язкові дисципліни вивчалися як специфічні для кожного факультету і їх відділів (наприклад, на історико-філологічному їх налічувалося 4 - класичний, слов'яно-український, історичний та романо-германський; богословському — 5: біблійний, богословсько-філософський, церковно-історичний, богословсько-словесний і церковно-практичний)⁵¹.

У тому разі, коли студент прослухав передбачені лекції, виконав практичні і творчі завдання та склав відповідні іспити (оцінки за них не виставляли, а лише відзначали — «склав» чи «не склав», згодом — «витримав» чи «не витримав»), декан факультету зараховував йому семестр. В іншому випадку студента не записували на лекції наступного півріччя. Після 8-го семестру випускникам мали б вручити випускні свідоцтва⁵².

Екзаменаційна сесія в університеті розтягувалася на кілька місяців. Скажімо, іспит з вступу до математичного відділу за осінній семестр 1919/20 навчального року професор П. М. Бучинський приймав протягом січня — лютого 1920 р., у дні, погоджені зі студентами. У тому ж році про-

фесор М. М. Хведорів розпочав іспит з вищої математики у квітні, після того як завершив виклад лекційного курсу⁵³. Не раз іспити доводилося переносити через об'єктивні причини, передусім через відсутність літератури. Саме така ситуація склалась у березні 1920 р. на сільськогосподарському факультеті (відкрито у жовтні 1919 р.)- Через те, що тексти лекцій викладачів не були видруковані, факультетська студентська Рада стверджувала, що «студенти не зможуть скласти екзамени» (йшлося про 229 осіб), а тому вважала за доцільне змінити час сесії і направити двох своїх представників до Львова і Кракова для придбання необхідних книг⁵⁴. Це було тим більш актуальним, якщо врахувати, що молодь у зв'язку із складними матеріальними обставинами відвідувала заняття нерегулярно. Так, у грудні 1919 р. на правничому факультеті з більш як 200 осіб в аудиторіях бували не більше 150⁵⁵.

Через гостру потребу поєднувати навчання із заробітками заняття в університеті, на прохання незаможників, неодноразово переносилися на другу половину дня, хоча такий захід вимагав більших витрат на електроенергію, а при її відсутності — на гас та лампи. Зважаючи на це, Рада професорів 6 жовтня 1920 р. змушена була перенести навчальну працю на першу половину дня. Проте новація протрималася всього один день. Констатувавши небувале низький рівень відвідування занять, а також зазнавши випадку з боку студентських організацій, правління університету відмінило своє рішення і відновило попередній режим роботи⁵⁶.

З метою поліпшення якості знань дійсних студентів та вільних слухачів влітку 1919 р. на фізико-математичному факультеті було відкрито безплатні підготовчі курси з алгебри, геометрії і тригонометрії, на яких навчалися 18 осіб⁵⁷.

315 червня по 1 вересня 1920 р. фізмат провів платні курси (250 крб.) для студентів університету та бажаючих гостей, «котрі скінчили середню школу і не мають доброї підготовки по математиці або... скінчили ті середні школи, де проходила математика в обсязі меншому гімназійної програми»⁵⁸. У той же час сільськогосподарський факультет, який відставав від інших з курсом підготовки спеціалістів, з 1 червня по 1 жовтня провів додатковий семестр, в ході якого студенти вивчали 11 дисциплін⁵⁹.

Оцінку навчальної праці студентів навесні 1919 р. дав приват-доцент Д. І. Дорошенко: «Взагалі атмосфера панувала в університеті дуже добра. Молодь з живим інтересом ставилась до викладачів, видно вона цінила й те, що Кам'янецький університет являється національною науковою інституцією»⁶⁰.

Крім підготовки лекційних курсів і навчальної праці, викладачі університету жили інтенсивним науковим життям. Восени 1919р. утворилося наукове товариство, яке складалося з двох секцій — точних і гуманітарних наук. Дійсними членами його приймали всіх викладачів, які мали друковані праці. Перша секція, в якій налічувалося 16 осіб, у 1919/20 навчальному році провела 10 засідань, на яких було заслухано 15 наукових доповідей. Друга, що об'єднувала майже 20 членів, засідала 18 разів, в ході яких було виголошено й обговорено 28 доповідей⁶¹.

З вересня 1919р. в університеті розпочало роботу товариство українських економістів, яке привернуло увагу своїх членів до української термінології економічних питань і класифікації елементів політекономії⁶².

Науковці, незважаючи на матеріальну скруту, при підтримці правління університету, починаючи з 1919 р., друкували свою наукову продукцію, передусім курси лекцій для студентів. У 1919—1920 рр. вийшли друком у студентській літографії, якою завідував приват-доцент С. В. Бачинський, 26 курсів лекцій і посібників⁶³.

Правління університету, розуміючи потребу навчальної літератури, відгукнулося на прохання студентської молоді щодо фінансування видання лекційних курсів. Лише у квітні 1919 р. на потреби літографії було виділено 206 740 крб. 31 коп.⁶⁴, хоча цих грошей було недостатньо, аби забезпечити друк усіх підготовлених матеріалів.

Науковці університету брали участь у реалізації кількох важливих державних проектів. Так, вони працювали в комісіях по перекладу на українську мову Святого Письма та чинних в Україні цивільних і карних законів, над створенням словників — правничого, мови Т. Г. Шевченка і біографічного (діячів Поділля)⁶⁵.

У серпні 1919 р. на сільськогосподарському факультеті розпочала роботу рецензійна комісія Міністерства земельних справ під головуванням приват-доцента О. Полонського. До її складу входили ще 3 викладачі, які протягом двох місяців прорецензували 14 різних робіт з природознавства й хімії українських і зарубіжних авторів та рекомендували видати їх як підручники для школи⁶⁶.

¹ Приходько В. Повстання Українського державного університету в Кам'янці на Поділлі: Відбитка з «Нашої культури» 1935—1936 рр. — Варшава, 1935. — С. 4, 6.

² Свято Поділля (Кам'янець-Подільський). — 1918. — 22 жовтня.

³ Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі — КПМДА), ф. 582, оп. 1, спр. 3, арк. 2.

⁴ Центральний військово-історичний архів Росії, ф. 2129, оп. 5, спр. 14, арк. 25.

⁵ Пашенко О. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету // Наша культура: Науково-літературний місячник. Кн. 5(14). — (Варшава), 1936. — С. 338; КПМДА, ф. 582, оп. 1, спр. 3, арк. 3.

⁶ Пашенко О. Назв, праця. — С. 339.

⁷ Свято Поділля. — 1918. — 22 жовтня.

⁸ Пашенко О. Назв, праця. — С. 340.

⁹ КПМДА, ф. 582, оп. 1, спр. 3, арк. 2-3.

¹⁰ Приходько В. Назв, праця. — С. 16, 17; Пашенко О. Назв, праця. — С. 340; Свято Поділля. — 1918. — 22 жовтня.

¹¹ Пашенко О. Назв, праця. — С. 340; Свято Поділля. — 1918. — 22 жовтня.

¹² Пашенко О. Назв, праця. — С. 342.

¹³ Приходько В. Назв, праця. — С. 18.

¹⁴ Там же; Пашенко О. Назв, праця. — С. 343; Україна (Кам'янець-Подільський). — 1919. — 22 жовтня.

¹⁵ Огієнко І. Моє життя: Автобіографічна хронологічна канва // Наша культура (Варшава). — 1936. — Кн. 8-9/17. — С. 511-512.

¹⁶ Там же. — С. 512.

¹⁷ Україна. — 1919. — 22 жовтня.

¹⁸ Приходько В. Назв, праця. — С. 27, 31—32.

¹⁹ Завальнюк О. М. Ю. Й. Сіцінський і Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921 рр.) // Духовні витоки Поділля: Творці історії краю. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. — Ч. 1. — Хмельницький, 1994. — С. 63.

²⁰ Подольская мысль (Кам'янець-Подільський). — 1918. — 22 октябрю.

²¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. — Мюнхен, 1969. — Вип. 2. — С. 413.

²² Приходько В. Назв, праця. — С. 37—38.

²³ КПМДА, ф. 582, оп. 1, спр. 3, арк. 86.

²⁴ Державний вісник. — 1918. — 29 серпня.

²⁵ КПМДА, ф. 582, оп. 1, спр. 3, арк. 23; Український історик: Журнал історії і українознавства / Під ред. Любомира Винара. — Ч. 1—4 (104—107). — Т. 27. — Нью-Йорк—Торонто—Мюнхен, 1990. — С. 84.

²⁶ Огієнко І. Назв, праця. — С. 513.

²⁷ Свято Поділля. — 1918. — 22 жовтня.

²⁸ Державний вісник. — 1918. — 16 жовтня.

²⁹ Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний український університет: становлення і діяльність (1918—1921) // XXXIII звітна наукова конференція кафедр інституту за 1991—1992 рр. (Секція суспільних наук): Тези доповідей. — Кам'янець-Подільський, 1993. — С. 13.

- ³⁰ КПМДА, ф. 582, оп. 1, спр. 7, арк. 7.
- ³¹ Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний... — С. 14
- ³² КПМДА, ф. 582, оп. 2, спр. 6, арк. 3 зв.; спр. 9, арк. 3, 5; Огієнко І. Назв, праця. — С. 522.
- ³³ Україна. — 1919. — 22 жовтня; Геринович В. Назв, праця. — с. 5; Завальнюк О. М. Огієнко і Кам'янець-Подільський державний український університет // Наукові праці історичного факультету — Кам'янець-Подільський, 1996. — Т. 2. — С. 99; Трудова громада (Кам'янець-Подільський). — 1919. — 30 листопада.
- ³⁴ КПМДА, ф. 582, оп. 1, спр. 146, арк. 37.
- ³⁵ Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний український університет... — С. 15-16.
- ³⁶ Огієнко І. Рятуння України: На тяжкій службі своєму народові. — Вінніпег, 1968. — С. 51; Освіта (Кам'янець-Подільський). — 1919. — № 5. — С. 28; Трудова громада (Кам'янець-Подільський). — 1919. — 21 вересня.
- ³⁷ Україна. — 1919. — 22 жовтня; Подольский край (Каменец-Подольск). — 1920. — 22 октября.
- ³⁸ КПМДА, ф. Р. 302, оп. 1, спр. 49, арк. 36; Наш шлях (Кам'янець-Подільський). — 1920. — 10 березня, 20 травня.
- ³⁹ КПМДА, ф. 582, оп. 1, спр. 44, арк. 20.
- ⁴⁰ Там же, ф. Р. 302, оп. 1, спр. 5, арк. 2.
- ⁴¹ Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний український університет... — С. 15.
- ⁴² КПМДА, ф. Р. 302, оп. 1, спр. 5, арк. 2 зв., 4 зв. (Підрахунки наші).
- ⁴³ Україна. — 1919. — 19 жовтня.
- ⁴⁴ КПМДА, ф. Р. 582, оп. 2, спр. 16, арк. 17.
- ⁴⁵ Там же, ф. Р. 302, оп. 1, спр. 5, арк. 11.
- ⁴⁶ Там же. — С. 12.
- ⁴⁷ Наш шлях. — 1920. — 21 лютого, 19 березня.
- ⁴⁸ КПМДА, ф. 581, оп. 1, спр. 20, арк. 27; Наш шлях. — 1920. — 21 лютого; 19 березня,
- ⁴⁹ КПМДА, ф. Р. 582, оп. 1, спр. 45, арк. 1; спр. 262, арк. 1, 51 зв.; ф. Р. 302, оп. 3, спр. 264, арк. 16 зв., 177 зв., 178 зв.; ф. Р. 852, оп. 2, спр. 268, арк. 1.
- ⁵⁰ Українська ставка. — 1919. — 12 лютого.
- ⁵¹ КПМДА, ф. Р. 582, оп. 1, спр. 44, арк. 17; спр. 41, арк. 47; спр. 45, арк. 1 — 1 зв.
- ⁵² Там же, спр. 45, арк. 7.
- ⁵³ Трудова громада (Кам'янець-Подільський). — 1920. — 13 січня; Наш шлях (Кам'янець-Подільський). — 1920. — 13 січня.
- ⁵⁴ КПМДА, ф. Р. 582, оп. 1, спр. 72, арк. 36.
- ⁵⁵ Наш шлях. — 1919. — 10 грудня.
- ⁵⁶ Див.: Огієнко І. Моє життя. — С. 522; КПМДА, ф. Р. 582, оп. 1, спр. 17, арк. 157; спр. 26, арк. 26, 28; спр. 72, арк. 23; оп. 2, спр. 26, арк. 32; Наш шлях. — 1920. — 12 лютого, 3, 5 березня; Слово. — 1920. — 4 листопада.
- ⁵⁷ КПМДА, ф. Р. 582, оп. 2, спр. 34, арк. 5, 7; Подольский край. — 1919. — 3 июля; Трудовой шлях. — 1919. — 9 липня.
- ⁵⁸ КПМДА, ф. Р. 582, оп. 1, спр. 137, арк. 101, 116; Наш шлях. — 1920. — 6 червня.
- ⁵⁹ КПМДА, ф. Р. 582, оп. 1, спр. 44, арк. 24; Наш шлях. — 1920. — 23 квітня, 8 травня, 6 червня.
- ⁶⁰ Дорошенко Д. Назв, праця. — С. 42, 417.
- ⁶¹ КПМДА, ф. Р. 302, оп. 1, спр. 49, арк. 36; Наш шлях. — 1920. — 6 червня.
- ⁶² Трудова громада. — 1919. — 24 вересня.
- ⁶³ Див.: КПМДА, ф. Р. 302, оп. 1, спр. 49, арк. 36; ф. Р. 582, оп. 1, спр. 137, арк. 31 зв.; Наш шлях. — 1920. — 10 березня, 20 травня.
- ⁶⁴ КПМДА, ф. Р. 582, оп. 1, спр. 134, арк. 175.
- ⁶⁵ Там же, спр. 30, арк. 3-6, 20-34, 51-61, 63-74, 75-80, 81, 88, 91; спр. 146, арк. 26; спр. 147, арк. 1; Наш шлях. — 1920. — 12, 25 лютого.
- ⁶⁶ КПМДА, ф. Р. 582, оп. 1, спр. 47, арк. 33-47.

(Далі буде)

З Історії економічного життя в Україні

Т. А. НІКОЛАЮК (Луганськ)

Позаекономічні стимули мотивації праці робітників України в 1929—1933 рр.

Роль позаекономічних стимулів мотивації праці робітників України в період модернізації промисловості поки що недостатньо досліджена в історичній науці. Щоправда, в деяких монографіях, присвячених ідеологічній діяльності КПРС, досить ґрунтовно висвітлена тема морального заохочення трудящих за успіхи в роботі, яке використовувала комуністична партія в 1929—1933 рр. Існує також низка досліджень про каральну політику, яку застосовувала тоталітарна система при здійсненні політики так званого «комуністичного штурму». Однак автори праць не дають відповіді на питання: як ідеологічні та каральні заходи, а також моральне стимулювання робітників впливали на підвищення продуктивності їх праці, чи замінили ці позаекономічні заходи в період нарощування темпів розвитку промисловості матеріальну винагороду за працю.

Започаткована 1929 р. прискорена модернізація країни, за образним висловом письменника А. Платонова, була розрахована ВКП(б) «на максимально героїчну людину», яка «створює споруду соціалізму в убогій країні, здобуваючи первинну речовину для нього з свого тіла» ¹. Тому замість економічного стимулювання виробничої діяльності керівники СРСР для активізації праці робітників застосовували тоді позаекономічні стимули: ідеологічну обробку свідомості трудящих та моральне заохочення. Для посилення дієвості цих заходів вони вживали ще один — каральний щодо людей, які, на їх думку, погано піддавалися ідеологічній обробці.

Першим звернув увагу радянського керівництва на необхідність піддати робітників ідеологічному впливу «флагман пролетарської літератури» М. Горький, який у липні 1928 р. виступив у «Правде» та «Известиях» зі статтею «Про наші досягнення», де наголошував, що для того, щоб змусити людей працювати без матеріального заохочення, треба поставити перед ними чітку, натхненну мету, навіть нереальну ².

Партія з цієї поради зробила важливий висновок: якщо вона не посилить ідейний вплив на трудящих, штучно не створить у країні атмосферу героїчного прориву в майбутнє, то не зможе змусити робітників інтенсивніше працювати за відсутності матеріальних благ. Тому, зазначалося в тогочасних партійних документах, «в період розгорнутого наступу соціалізму на всьому фронті» керівництво СРСР на чолі зі Й. В. Сталіним почало проводити небачену за масштабами активну ідеологічну обробку свідомості радянських людей, висунувши соціалістичну перспективу як головний стимул до праці.

Програма ідеологічного обдурювання українських робітників була чітко викладена М. Скрипником на XI з'їзді КП(б)У в червні 1930 р. Він, зокрема, підкреслив, що «перед нами стоять зараз великі завдання на терені теоретичного комуністичного виховання широких лав пролетарського класу, йдуть, підходять до участі у виробничій діяльності на заводи і фабрики нові загони пролетарського класу. Над ними треба працювати. Треба обробити їх» ³.

Щоб «виховати нову людину» та змусити її працювати без матеріального заохочення, тобто, як тоді писали, «свідомо ставитися до праці», керівництво ВКП(б) та КП(б)У перш за все почало різко виступати проти релігії, несумісної з догмами марксизму-ленінізму.

У боротьбі з церквою партійні ідеологи широко застосовували з 1929 р. оголошення релігійних свят робочими днями. Так, за рішенням політбюро ЦК КП(б)У 6 травня 1929 р., другий день Великодня, було оголошено в Україні робочим днем, а робітникам гірничої промисловості, що працювали під час цього релігійного свята, заплатили в подвійному розмірі ⁴.

Широко практикувала партія перенесення дати одержання зарплати з передсвяткових днів на післясвяткові, позбавляючи, таким чином, робітників грошей для святкування релігійних торжеств. Наприклад, Луганський окружком партії у червні 1929 р., щоб змусити робітників працювати в дні святкування «Вознесіння» та «Трійці», порушив укладену з шахтарями округу колективну угоду й наказав не виплачувати їм зарплату в дні, що передували релігійним святам ⁵. Скасовані церковні свята комуністичні ідеологи замінювали новими, «революційними» і використовували їх для здійснення ідеологічного впливу на свідомість робітників та морального стимулювання їх малооплачуваної праці.

В дні святкування радянських торжеств тоталітарна держава організовувала демонстрації трудящих, а місцеві партійні та комсомольські органи забезпечували їх оркестрами, агітбригадами, а також гаслами та плакатами, що, як правило, закликали робітників до «боротьби за зниження собівартості та до підвищення продуктивності праці» ⁶. Брати участь у цих демонстраціях мали всі трудящі, особливо передовики виробництва. За відмову прийти на демонстрацію їх суворо карали. Напередодні та під час радянських свят обов'язково влаштовувалися збори, на яких присутнім всіляко доводили необхідність гарно працювати, не вимагаючи від держави за це матеріальних благ.

Однак святкових днів не вистачало для ідеологічної обробки свідомості трудящих, тому партійні органи стали скликати різні з'їзди і зльоти ударників, метою яких було переконати робітників у необхідності краще працювати. Наприклад, у 1933 р. відбулася Вседонецька конференція ударників — шахтарів, на якій спеціально підготовлені гірники закликали її делегатів працювати з ентузіазмом і безкоштовно. Так, М.Ізотов, який виступив на ній, засудив «тих типів, які приходять на шахту і одразу запитують про спецодяг, квартиру та підйомні гроші» ⁷, хоча сам незадовго до того отримав квартиру, змусивши шахтну адміністрацію виселити з неї 4 холостяків ⁸.

Для здійснення ідеологічної обробки трудящих була створена спеціальна «ідеологічна армія» КП(б)У з числа пропагандистів і агітаторів. Керував їх діяльністю з початку 1930 р. Відділ агітації та масових кампаній при ЦК ВКП(б), що складався з 4 секторів ⁹. Цей «ідеологічний штаб» здійснював могутній вплив на свідомість трудящих через «рядових ідеологічного фронту» — пропагандистів. Останнім партійне керівництво створило чудові матеріальні умови життя: пропагандистів, які працювали з трудящими, заборонялося переводити на інші роботи, давати їм додаткові партійні навантаження. Луганський міськком партії, наприклад, у жовтні 1933 р. включив робітничих пропагандистів до своєї номенклатури та дозволив їм не працювати 3 дні в місяць із збереженням за ними середньої зарплати, щоб мати змогу готуватися до семінарів ¹⁰.

Партія мала також штатних пропагандистів, яким забезпечила матеріально-побутові умови не нижче рівня життя кваліфікованого робітника провідної професії. Зокрема, штатним пропагандистам Харківського об-

кому партії в листопаді 1933 р. встановили високу на той час зарплату - 225 крб. на місяць ¹¹.

Одним з основних засобів, який тоталітарна держава використовувала для стимуляції праці робітників у 1929—1933 рр., була періодична преса. Не випадково партія постійно збільшувала кількість друкованих видань. Протягом 1929—1932 рр. загальний тираж газет СРСР зріс у 4 рази, одна газета припадала на 5 чол., тобто в середньому на родину ¹². При цьому ВКП(б) уважно стежила за їх розповсюдженням серед робітників, організовувала спеціальні передплатні кампанії. Для кожної області, району, промислового підприємства УСРР центральні партійні органи встановлювали контрольні цифри, які мали бути обов'язково досягнуті.

Як правило, необхідної кількості передплатників партійні ідеологи на місцях добивалися, відверто порушуючи принцип добровільності. Так, на Харківському турбозаводі у вересні 1933 р. вартість передплати вираховували із зарплати робітників без їх дозволу ¹³, а в Луганському районі того ж року на підприємства були послані так звані «пресорганізатори», які шляхом залякування змушували робітників передплачувати газети ¹⁴.

Незважаючи на значну кількість центральних, обласних і районних газет, партійне керівництво вважало її недостатньою. Щоб посилити ідеологічний вплив на українських робітників, ЦК КП(б)У прийняв 20 серпня 1929 р. постанову «Про друковані заводські газети», якою дозволив парткомітетам українських промислових підприємств видавати на кожному заводі власну газету. Звичайно, основними завданнями цих газет стали «класово-політичне виховання трудящих і пропаганда боротьби з пережитками минулого» ¹⁵.

Розвиваючи фабрично-заводську пресу, партія створила інститут робітничих кореспондентів, які, не будучи професійними літераторами, ставали своєрідними ідеологічними агентами ВКП(б) на виробництві. За наказами партійних ідеологів вони в газетних статтях пропагували «нове соціалістичне відношення до праці», мобілізували робітників на «героїчні трудові подвиги» та шляхом показу кращого досвіду прославляли малооплачувану працю.

Діяльність робкорів за рішенням ЦК ВКП(б) з 1931 р. була під постійним контролем місцевих партійних організацій, при яких створено спеціальні комісії для керівництва низовою пресою ¹⁶. Доноси робкорів про погану працю трудящих партійні ідеологи називали «самокритикою» і всіляко їх підтримували. Навіть Й. Сталін дав вказівку не вимагати від робкорів стопроцентного правдивого висвітлення подій. «Коли крихта правди хоч буде, — зазначав він, — нехай пише, розкриває, якщо він стоїть на ґрунті... партійної лінії... Таку самокритику ми повинні поширювати» ¹⁷.

Іноді мали місце випадки, коли кореспонденти виходили з-під партійного контролю, і друкувалося те, що компартія бажала приховати від трудящих, їх було небагато, але коли все ж вони траплялися, партійні ідеологи завжди звільняли таких «неслухняних» редакторів. Так, 1931 р. у газеті «Харківський Пролетар» № 193 було надруковано нарис про Харківський тракторний завод, в якому автор правдиво розповів читачам про випуск ливарним цехом ХТЗ стопроцентного браку. За рішенням ЦК КП(б)У редактора цієї газети одразу звільнили з роботи, а керівникам інших українських видань було наказано всі матеріали про ХТЗ друкувати лише «після обов'язкового перегляду відповідального редактора» та «встановити постійний нагляд за всіма матеріалами про ХТЗ, які друкуються, від кого б вони не надходили» ¹⁸.

Щоб подібних «проколів» було менше і газети та журнали перетворилися на «ручні» ідеологічні органи, партійне керівництво України прирів-

няло редакторів найбільших фабрично-заводських та політвідільних видань, а також керівників масових відділів редакцій за зарплатою та житловими умовами до відповідальних працівників, тобто їм надали багато пільг. Наприклад, у грудні 1932 р. Одеський обком прикріпив головних редакторів газет 10 великих підприємств міста до закритого розподільника міськради¹⁹, а Харківський обком у квітні 1933 р. дозволив секретарям та зав. масовими відділами редакцій користуватися послугами закритої їдальні, в якій була встановлена дуже низька вартість обідів²⁰.

Ідеологічне стимулювання праці тоталітарна держава не припиняла ні на хвилину: для цього використовувалися перерви на сніданок та обід, години відпочинку робітників у червоних кутках, відвідування ними клубів та кінотеатрів. Так, у листопаді 1932 р. «з метою повного охоплення робітників 2-ї та 3-ї змін політднем» за рішенням Харківського обкому партії він проводився агітаторами за 2—3 години до початку роботи нічних змін. Це змусило харківських трудящих витрачати на ідеологічну обробку власний час²¹.

Агітація не припинялася навіть вдома. Вперше пропагандистську діяльність у гуртожитках провела у 1933 р. Горлівська партійна організація, про що, як про велике досягнення, було повідомлено в газеті «Соціалістичний Донбас» в грудні того ж року. Пізніше всі місцеві парткомітети вважали обов'язковим проведення індивідуальної агітації на дому²², що позбавляло робітників можливості не піддаватися ідеологічній обробці навіть після роботи.

Важливим засобом стимулювання праці трудящих за умов здійснення модернізації країни стала для ВКП(б) та КП(б)У художня література. Партія вказувала українським літераторам на необхідність відображати в художніх творах «героїку соціалістичного будівництва», самовідданість та ентузіазм робітників і таким чином виховувати «нових людей». Завдання писати такі твори, які б показували життя робітників, їх ударну працю і «зростання активності лав трудящих у соціалістичному змаганні», було поставлено перед письменниками у виступах вищих партійних і комсомольських працівників на I Всесоюзному з'їзді ударних бригад у грудні 1929 р. Член ЦК ВЛКСМ П. П. Сегал зазначав, що «іншого шляху у них (письменників) і бути не може в нашій країні... Ми повинні сказати всім письменникам, поетам, які проживають у нашій державі, що нині єдиним правильним для них шляхом є шлях на заводи»²³.

Однак, поки існували різні літературні організації, письменники мали можливість писати не тільки про те, що вимагали від них партійні керівники. Проте в 1932 р. партія здійснила масштабний наступ на радянських літераторів: постановою від 23 квітня «Про перебудову літературно-художніх організацій»²⁴ вона заборонила існування діючих до того часу літературних гуртків і для запровадження тотального контролю над творчістю літераторів об'єднала всіх письменників в одну спілку. З її допомогою тоталітарна держава придушувала в зародку будь-яке відхилення від регламентованої лінії поведінки.

Важливим засобом стимулювання праці радянських трудівників протягом досліджуваного періоду стали театр і кіно. Адже вони були доступними і зручними для ідеологічної обробки широких кіл робітників, зокрема неписьменних, на яких впливати через літературу та пресу було неможливо. За репертуарами театрів і змістом кінофільмів партія стежила дуже пильно, вимагаючи від режисерів-постановників, драматургів, авторів сценаріїв насамперед прославляти нелегку героїчну працю та виховувати у робітників прагнення підвищувати її продуктивність. Заради ідеологічної чистоти партійні цензори йшли навіть на зняття готових до перегляду вистав.

Згодом партійні цензори стали друкувати для театрів списки дозволених п'єс. Театри мали ставити тільки художні твори революційно-пролетарської тематики, що прославляли соціалістичну дійсність і надихали трудящих на «героїчну працю»²⁵.

Як вже зазначалося, свідомість неписьменних робітників партія «обробляла» за допомогою кіномистецтва. В заводських та шахтних клубах обов'язково встановлювалися кіноустановки, яких тільки в Донбасі у 1932 р. було 387²⁶. Керівники КП(б)У не шкодували кошти для створення ідеологічно витриманих фільмів — як художніх, так і документальних, бо знали, що зроблений талановитим майстром фільм справляє глибокий психологічний вплив на людину. Тому герої кінофільмів чітко поділялися на «хороших» та «поганих». «Хороші» герої «входили» в життя радянського суспільства як його повноправні члени, їхній приклад наслідували, на них рівнялися. Глядачі вірили в існування реальних прототипів кожного образу, що їм сподобався. В зв'язку з цим сценарії кінофільмів ретельно контролювали партійні цензори.

Згідно з квітневою 1932 р. постановою ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» була ліквідована асоціація працівників революційної кінематографії (АПРК)²⁷, після чого виробництво фільмів було поставлено під жорсткий партійний контроль. Партія вимагала від кінематографістів підвищення ідейно-художнього рівня фільмів, що включало пропаганду героїчної малооплачуваної праці та виховання «нової людини». За змістом фільмів слідували призначені ЦК ВКП(б) рецензенти кіносценаріїв, їх попередня цензура доручалася кінокомісії Оргбюро ЦК ВКП(б). Тільки з липня по листопад 1933 р. вона розглянула 28 сценаріїв, з яких 12 заборонила внаслідок їх слабого ідеологічного впливу в потрібному для партії руслі²⁸.

Запровадивши сувору цензуру, партія добилася, що образ позитивного героя — особистості непохитної, що відзначалася войовничою більшовицькою ідейністю і працювала з ентузіазмом на будовах п'ятирічок, став найбільш характерним для творів літератури та мистецтва.

У досліджуваній період радіомовлення стало для ВКП(б) найнадійнішим засобом стимулювання праці робітників, бо через радіотрансляційні точки можна було проводити пропагандистську роботу серед великої кількості людей. Ось чому партія приділяла велику увагу розвитку радіомовлення: тільки з 1930 р. до кінця 1932 р. радіотрансляційна мережа в СРСР зросла в 2,3 рази²⁹. З 1 січня 1929 р. чотири рази на день транслювалися випуски новин, а з квітня 1930 р. на радіостанції ВЦРПС готувалася щоденна передача «Година ударника», присвячена кращій організації праці та необхідності її інтенсифікації. Постановою Раднаркому СРСР від 31 січня 1932 р. було утворено Всесоюзний комітет по радіофікації та радіомовленню при РНК СРСР³⁰ — головний центр по підготовці передач, спрямованих на активізацію виробничої діяльності трудящих.

Зміст радіопередач, а також їх редактори затверджувалися культпропвідділами міських та районних партійних комітетів³¹. Можна уявити, яку дозовану інформацію, вигідну партії, одержували слухачі з таких передач: вони прославляли головним чином ударну малооплачувану працю як найвищий ідеал, до якого мали прагнути всі трудящі України.

Партійні цензори дуже ретельно контролювали спілкування українських робітників з іноземними трудящими. Партійні керівники побоювалися, що іноземці, порівнюючи умови життя в Радянському Союзі та державах «загниваючого» капіталізму, розкриють трудящим України очі на ті убогі умови, в яких партія змушувала їх ударно працювати.

Іноземні робітники з'явилися в СРСР та Україні 1930 р., коли, відчуваючи гостру потребу в кваліфікованих кадрах, XVI з'їзд ВКП(б) прийняв

рішення про запрошення в країну іноземців та використання їх досвіду і знань на радянських підприємствах³². До середини 1931 р. на підприємствах і будовах СРСР працювали 10,3 тис. (разом з членами родин) іноземних фахівців та робітників, а в другому кварталі 1932 р. — вже 42,2 тис. чол.³³

Безробітних іноземців вербували спеціальні особи, які розповідали їм про нібито великі заробітки та дешевизну життя в Радянському Союзі. Робітники, які повірили обіцянкам вербувальників, невдовзі після прибуття до «першої в світі соціалістичної держави робітників та селян» і ознайомлення з жахливими умовами праці радянських людей, часто закликали останніх до влаштування страйку. Так, 17 липня 1930 р. на шахти Донбасу прибула група німецьких гірників. Дізнавшись про жахливі умови праці українських колег, вони повідомили останніх, що за такої незадовільної організації виробництва, як в Україні, вони в Німеччині давно б застрайкували³⁴.

Однак тоталітарний режим більше побоювався, що іноземці розповідатимуть світовій громадськості про те, як комуністична партія Радянського Союзу експлуатує робітничий клас своєї країни. Цей страх був виправданий, бо прибулі в 1930 р. на Донбас німці відмовилися ударно працювати без відповідної матеріальної винагороди, повернулися на батьківщину і в пресі розповіли правду про тяжке становище українських трудящих, їх ідеологічне обдурювання партією³⁵.

Партійні ідеологи пильно стежили за кожним іноземним робітником: для них рідною мовою велися радіопередачі і випускалися спеціальні ідеологічно витримані газети. Щоб обмежити спілкування українських трудящих з іноземними робітниками, для останніх організовувалися вечори, ставилися спектаклі в спеціальних закритих клубах. Звівши таким чином до мінімуму спілкування іноземців з радянськими робітниками, партійні працівники одержали можливість пропагувати серед радянських трудящих малооплачувану ударну працю та неіснуючі переваги радянського способу життя.

Для активізації виробничої діяльності трудящих партійні ідеологи вдало використовували один з основних психологічних феноменів людини — потребу у визнанні її властивостей, умінь, досягнень шляхом вручення нагород. Цей феномен використовувало багато правителів різних держав для стимулювання людей на потрібну для них дію. Наполеон, наприклад, створив Орден почесного легіону, роздав 1500 хрестів своїм солдатам, присвоїв 18 генералам звання маршала Франції. Коли імператора критикували за те, що він дарує «іграшки» загартованим у війнах ветеранам, він відповідав: «Іграшки управляють людьми».

Компартія за прикладом Наполеона з допомогою таких самих «іграшок» змушувала робітників інтенсивніше працювати, підміняючи орденами та грамотами матеріальну винагороду. Вже у березні 1921 р. V Всеукраїнський з'їзд Рад прийняв постанову про відзначення заслуг окремих працівників і колективів на «трудоному фронті» орденом Трудового Червоного Прапора УСРР (ним нагороджували до 24 квітня 1933 р.). А в 1928 р. керівництвом країни був установлений загальносоюзний орден Трудового Червоного Прапора, який вручався особам, що мали особливі заслуги перед суспільством. Постановою ЦВК СРСР від 6 квітня 1930 р. була заснована найвища нагорода — орден Леніна, що вручалася за досягнення видатних успіхів у «соціалістичному будівництві».

Одними з перших в Україні, чия працю партія відзначила цією нагородою, були ударники Дніпрельстану, пізніше — запорізького заводу «Комунар» за освоєння та випуск зернозбиральних комбайнів. А в травні 1932 р. орден Леніна вручено 41 робітнику Харківського тракторного заводу³⁶.

Відзначення трудящих, які з ентузіазмом працювали і не вимагали за це матеріальної винагороди, стало для тоталітарної держави одним із засобів стимулювання праці. Про це відверто розповідав у газеті «Комуніст» від 13 березня 1931 р. В. Затонський: «Нам важливо, щоб сам робітник відчував, як у нього справи, і діставав громадську оцінку, тоді буде стимул продовжувати свої зусилля і братися до нових завдань. На голих і при тому загальнозаводських процентах ентузіазму довго не витримаєш»³⁷.

Керуючись такими вказівками, партійні ідеологи постійно дбали про моральне заохочення ентузіастів, ставлячи їх за приклад для інших робітників. Нагороджені орденами трудящі, підтверджуючи психологічний феномен, про який говорилося вище, продовжували героїчно працювати, не вимагаючи матеріальних благ. Так, нагороджений у жовтні 1933 р. орденом Леніна бригадир госпрозрахункової бригади Харківського паровозобудівного заводу К.Тугай через два місяці після цієї події був названий газетою «Комуніст» кращим ударником підприємства, який сприяв виконанню останнім річної програми 1933 р. на 101 %³⁸.

В липні 1933 р. керівництво партії прийняло рішення провести всесоюзний перепис «знатних людей» країни³⁹, тобто морально нею заохочених.

В наступні роки керівники ВКП(б) активно використовували нагороджених, змушуючи їх виступати на зльотах, з'їздах, конференціях та власним прикладом надихати трудящих на героїчну низькооплачувану працю. До 1 листопада 1933 р. в Україні 321 чол. був нагороджений за «особливі заслуги на фронті соціалістичного будівництва»⁴⁰.

Крім вручення нагород, партія використовувала інші різноманітні форми морального стимулювання — урочисті вшанування героїв, занесення імен окремих робітників і робітничих колективів на Червону дошку та в Червону книгу, вручення Червоних прапорів підприємствам і організаціям, які досягли видатних результатів на «трудовому фронті» тощо. Так, у грудні 1928 р., щоб підвищити продуктивність праці у вугільній промисловості, ЦК ВКП(б) прийняв рішення відзначити кращі шахтарські бригади Донбасу Перехідним прапором. Для цього 9 грудня 1929 р. в Москві на засіданні гірничої секції I з'їзду ударних бригад були названі колективи підприємств, які були гідні цієї нагороди: шахта «Північна» Щербинівського рудоуправління Артемівського округу і шахта № 15 Бовківського рудоуправління Луганського округу⁴¹.

Партійні вожді розраховували, що таке моральне заохочення надихне інші шахтарські колективи на ударну працю. Але в наступні роки, коли план вуглевидобутку в Донбасі продовжував не виконуватися, стало зрозуміло, що лише морального стимулювання недостатньо для підвищення продуктивності праці. Це змусило керівників держави в 1931 р. для активізації виробничої діяльності робітників застосувати матеріальні стимули як у вугільній, так і в інших галузях промисловості.

Однак поряд із запровадженням госпрозрахунку насаджувалося моральне заохочування праці трудящих. Наприкінці 1933 р. партійні ідеологи провели в Україні кампанію по занесенню промислових підприємств на «Всесоюзну дошку пошани ім. XVII з'їзду ВКП(б)» і на обласні «Червоні дошки». В редакцію ідеологічного рупору партії — газети «Правда» керівники обкомів партії, директори окремих українських заводів, фабрик, шахт надсилали обов'язкові рапорти про дострокове виконання підприємствами завдань 1933 р. і прохання занести їх на «Всесоюзну дошку»⁴². Включаючи підприємства країни в подібне змагання, тоталітарний режим змушував, таким чином, окремі з них виконувати план краще від інших, завдяки чому добивався досягнення окремими виробничими колективами високої продуктивності праці.

Для стимулювання праці партійне керівництво організовувало різноманітні конкурси як на окремих заводах, шахтах, так і серед підприємств України, а за їх результатами морально заохочувало передовиків. Наприклад, 1933 р. з метою підвищення продуктивності праці у металургійній галузі керівниками УСРР був організований Всеукраїнський конкурс металургійних заводів. В ході його металурги Сталінського заводу знизили коефіцієнт використання корисного обсягу доменної печі до найнижчої норми — 1,24 м³ при питомій витраті коксу в 1,17 на 1 т передільного чавуну⁴³ (хоча за кордоном без організації змагання вже в 1931 р. був досягнутий коефіцієнт в розмірі 0,9)⁴⁴.

Добившись в ході цього змагання підвищення продуктивності праці, партійні керівники УСРР згодом зроби́ть новий коефіцієнт нормою і вимагатимуть її обов'язкового виконання усіма металургійними заводами України. Отже, залучення робітників підприємств до участі в різноманітних конкурсах та моральне заохочення за успіхи в них були використані тоталітарною державою для підвищення продуктивності праці без значних матеріальних витрат.

Хоча партійні працівники припускалися при моральному стимулюванні праці деяких прорахунків, у цілому воно ненадовго принесло деякі результати. На тому ж грудневому пленумі ЦК КП(б)У був наведений факт, коли застосування морального заохочення підвищи́ло видобуток вугілля. На шахті «Іван», що виконувала план на 35—40 %, в результаті морального стимулювання праці шахтарів видобуток вугілля зріс за 3 дні до 98 % плану⁴⁵, що було досягненням окремої шахти в умовах масового невиконання вугільною галуззю України планових завдань.

Отже, тоталітарна держава в досліджуваний період експлуатувала радянських робітників, підміняючи матеріальне стимулювання їх праці позаканонічними засобами: ідеологічною обробкою свідомості трудящих та моральним їх заохоченням. Хоча ці засоби давали певні результати, змусити всіх трудящих ударно працювати за низьку зарплату тільки з допомогою ідеології партійним працівникам не вдавалося. Тому поряд з моральним та ідеологічним стимулюванням робітників у 1929—1933 рр. активно використовувалися й каральні заходи.

Застосування таких заходів для активізації трудової діяльності робітників називалося «вихованням соціалістичної трудової дисципліни». Слід зазначити, що наявність міцної трудової дисципліни, безумовно, необхідна для нормального функціонування підприємства. Однак тоталітарна держава добивалася її, застосовуючи жорстокі каральні заходи, які загально не притаманні жодній капіталістичній країні.

Вже в роки громадянської війни, коли компартія вперше вирішила будувати комунізм в окремій країні, В. Ленін вимагав застосування найжорстокіших покарань людей, які відмовлялися працювати. Називаючи їх шахрями, він відзначив: «В одному місці посаджать в тюрму... півдюжини робітників, що ухиляються від роботи... В другому поставлять їх чистити сортири. В третьому — дадуть їм по відбутті карцера жовті білети, щоб весь народ... наглядав за ними як за шкідливими людьми. В четвертому — розстріляють на місці одного з десятиох, винних у дармоїдстві...»⁴⁶.

В період непу в промисловість України влилося багато вихідців з села. Під час перепису робітників і службовців кам'яновугільної промисловості Донбасу, де питома вага нових працівників була особливо великою, з 45 210 зареєстрованих чоловік 17 102 вперше прийшли на виробництво, з яких 14 173 раніше працювали в сільському господарстві⁴⁷.

Робітники, що приходили на виробництво з села, переслідували мету — якомога більше заробити, повернутися додому і купити на зароблені

гроші сільськогосподарський реманент та коня. Так, Олексій Стаханов – родоначальник стахановського руху — відверто визнавав, що при влаштуванні на роботу в шахту він керувався нехитрим розрахунком: «Сотні чотири заробити за літо, і ось тобі і кінь, і упряж...»⁴⁸. Нормальне для людини бажання заробити гроші держава задовольняти не мала змоги, бо проводити модернізацію країни, як ми вказували вище, вона планувала за рахунок обмеження споживання робітників та їх ентузіазму. Тому, коли партійні керівники дізналися про прагнення людей працювати, одержуючи за це велику грошову винагороду, вони назвали його «споживацькою психологією», «рвачеством» і почали застосовувати моральний і фізичний терор.

Перший каральний удар по носіях «споживацької психології» завдали провідні радянські газети восени 1928 р., виконуючи рішення серпневого (1928 р.) пленуму ЦК ВКП(б). Преса розпочала кампанію залякування робітників, що відмовлялися працювати без матеріальної винагороди. Лише профспілки, якими керував супротивник Й. Сталіна — М. Томський, не підтримали цієї акції, їх центральний друкований орган — газета «Труд» — не взяла участі в «соціалістичному вихованні відсталих прошарків робітничого класу». Коли ж листопадовий (1928 р.) пленум ЦК ВКП(б) під тиском Й. Сталіна затвердив великі показники першої п'ятирічки, для їх досягнення при мінімальних матеріальних затратах на робочу силу господарники мали оперативно використовувати діюче в країні законодавство, яке передбачало вжиття різноманітних каральних заходів до порушників трудової дисципліни⁴⁹.

Дозволивши господарникам на початку здійснення модернізації застосовувати передбачені трудовим законодавством покарання, тоталітарний режим виявив їх слабкість. Адже в країні у цей період діяв «Кодекс законів про працю», затверджений ще в 1922 р. Його стаття 47 дозволяла адміністрації звільняти робітника тільки за прогул без поважних причин, причому якщо його скоєно протягом трьох днів підряд або більш як шість днів за місяць⁵⁰. Тому ВКП(б) вирішила посилити каральні заходи і постановою від 6 березня 1929 р. надала господарникам право звільняти з роботи також робітників, які відмовлялися працювати в запропонованих державою умовах⁵¹.

Профспілки, що намагалися захистити робітників від цих покарань, були протягом 1929 р. «очищені від правих опортуністів» і перетворені на «ефективний інструмент мобілізації лав трудящих на здійснення соціалістичної індустріалізації».

20 жовтня 1930 р., коли стало відомо про невиконання багатьма галузями народного господарства завдань першої п'ятирічки, партійне керівництво країни прийняло нелюдське рішення про відмову у прийомі на роботу протягом 6 місяців на транспорт і в промисловість робітників, звільнених за порушення трудової дисципліни⁵². «Вичищене» компартією нове керівництво ВЦРПС, забувши про обов'язок захищати інтереси робітників від свавілля адміністрації, активно допомагало комуністичним «червоним директорам» підвищувати продуктивність праці, дозволяючи застосовувати до робітників посилені каральні заходи оновленого трудового законодавства.

Роль профспілок як захисників інтересів трудящих, по суті, була зведена нанівець рішенням ЦК ВКП(б) від 10 квітня 1930 р. про запровадження на промислових підприємствах єдиначальності. На виробництві встановлювався більш жорсткий внутрішній розпорядок, а директорам надані диктаторські повноваження, що збільшило їх можливості застосовувати каральні заходи для активізації трудової діяльності. Звичайно, робітники негативно поставилися до цієї постанови. Наприклад, трударі

Дніпропетровського заводу ім. Петровського не без підстав побоювалися, що після запровадження єдиноначальності директор самовільно зможе переводити їх з однієї ділянки на іншу, звільняти людину, «якщо йому не сподобається фізіономія робітника», за власним розсудом знижувати розцінки і підвищувати норми⁵³.

Поряд із фізичним терором компартія застосовувала моральний, залучаючи до цього комсомол і профспілки. Саме вони організували на підприємствах так звані «чорні каси», де прогульники змушені були одержувати зарплату. На металургійному заводі ім. Лібкнехта з ініціативи профспілки кожний прогул робітника без поважної, на думку адміністрації, причини обговорювався на гуртових зборах у червоному кутку. Вони мали право застосовувати до винних різні види покарання, навіть виключати їх з спілки металістів⁵⁴. У багатотиражках заводів, фабрик, шахт друкувалися прізвища прогульників з вказівкою ділянок, де вони працювали, вивішували списки порушників трудової дисципліни, демонстрували кінострічки про них.

Найжорстокішим каральним заходом, який з дозволу профспілок вживався до прогульника, стало його зняття з постачання, позбавлення дефіцитних товарів. Так, на шахті «Юний комунар» прогульникам не видавали тютюн, а в день прогулу — м'ясо⁵⁵. На інших шахтах Донбасу видавали обід тільки тим робітникам, які напередодні виходили на роботу⁵⁶.

Деяким надто завзятим господарникам вищеназваних заходів здавалося мало, і для збільшення виходів на роботу вони пропонували такі варіанти, як, наприклад, у Луганському окружкомі партії 3 червня 1929 р. — «зробити пару десятків робітників безробітними і не дати їм можливості вступити на жодну, близько розташовану до їхнього власного господарства шахту»⁵⁷.

Особливо великий ефект давали товариські суди, що скликалися профспілками. Вони часто перетворювалися на судилища, де обвинувачений опинявся проти натовпу, який ні в чому не можна було переконати. Тому не випадково XVI з'їзд партії рекомендував господарникам для підвищення продуктивності праці широко застосовувати товариські суди⁵⁸. За ініціативою ВЦРПС та Наркомпрому з 1931 р. цим судам було надано право переводити робітників на постачання за нижчою групою терміном до 3 місяців, що за умов переважного постачання вищих груп прирікало робітника та його родину на голодну смерть. Трудящих, які не виконували рішення товариського суду і відмовлялися здати свої продовольчі картки для обміну на нижчу категорію постачання, відкріпляли від розподільника й звільняли з роботи⁵⁹.

Важливим заходом морального терору, що стимулював працю трудящих і активно застосовувався партією, стала «чистка» партійних лав: тільки в ході «чистки» 1930 р. з КП(б)У було виключено 7 % українських робітників⁶⁰. Як зазначав на XI з'їзді українських комуністів (1930 р.) голова ЦКК КП(б)У В.Затонський, при здійсненні даної «чистки» серед трудящих-комуністів акцент робився не на їх соціальне походження, а на якість праці. Виправдовуючи запровадження цього карального заходу, він вказав, що «ми маємо цілу низку прекрасних прикладів, коли на тому чи іншому виробництві... «чистка» допомогла підвищити продуктивність праці на 50 % »⁶¹.

Однак застосовані у 1929—1931 рр. для активізації виробничої діяльності робітників каральні заходи за відсутності матеріального заохочення не привели до виконання планових завдань: у 1931 р. до мінімального рівня знизилися показники зростання продуктивності праці й значно збільшилися збитки від прогулів та плинності робочої сили. Ця обставина зму-

сила партію восени 1931 р. зробити певний відступ і застосувати економічне стимулювання праці, трохи ослабивши покарання. Однак, коли запровадження госпрозрахунку та відрядності призвело до дисбалансу в функціонуванні радянської позаринкової економіки, в 1932 р. партія повернулася до морального й матеріального терору.

Наприкінці 1932 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову, згідно з якою передбачалося звільнення з роботи лише за один прогул у місяць і позбавлення права користуватися продовольчою карткою та квартирою⁶². Подекуди в робітничих бараках над ліжками вивішували таблички: «Тут спить прогульник такий-то». Інколи спеціальні делегати розповідали мешканцям того чи іншого будинку, як працюють їх сусіди. Стіни багатьох цехів, особливо з 1932 р., прикрашалися «дошками ганьби» — своєрідними сатиричними стінними газетами; робітників, що змінювали місце роботи, називали «літунами», «дезертирами з трудового фронту».

Паралельно з цим керівництво країни почало перебудову системи професійної освіти. За рахунок вилучення загальноосвітніх дисциплін з 2 років до 6 місяців був скорочений термін навчання в ФЗУ⁶³, а робітники, що навчалися на виробництві, повинні були з вересня 1933 р. скласти екзамен з технімуму⁶⁴. Фактично ж ці екзамени були перетворені на додатковий засіб контролю за виробничою діяльністю робітників. В ході їх оцінювалися не стільки знання робітника, скільки його трудова активність, дисциплінованість. За результатами екзаменів робітникам підвищували або знижували розряди, а деяких — звільняли.

Суперечливе переплетення матеріальних, моральних, ідеологічних і каральних заходів, застосованих партією для активізації трудової діяльності трудящих протягом першої п'ятирічки, позначилося на загальних її підсумках: з одного боку, в СРСР стали працювати 1500 нових підприємств, а з другого, — не були виконані якісні показники плану. За рахунок зростання продуктивності праці отримано лише 51 % приросту промислової продукції, при цьому не враховані дані по ряду галузей⁶⁵. І хоча при затвердженні на XVII з'їзді ВКП(б) показників другого п'ятирічного плану середньорічні темпи приросту промислової продукції були знижені, зокрема у важкій індустрії — в 1,5—2 рази⁶⁶, добиватися подальшого зростання продуктивності праці тоталітарна держава вирішила шляхом застосування каральних заходів.

1933 р. — перший рік другої п'ятирічки — розпочався з масових скорочень робітників, що було зумовлено зниженням виробничої програми. Це стало могутнім стимулюючим заходом активізації праці, бо звільняли в першу чергу тих, хто, на думку адміністрації, не виявляв зразків «героїзму»⁶⁷. При цьому керівники СРСР та України використовували, як і капіталісти, страх людей залишитися без роботи і засобів до існування. Таким чином радянська держава дістала можливість без зайвих матеріальних затрат змусити трудящих інтенсивніше працювати.

Однак каральні заходи не привели до масового піднесення виробництва. Так, за 5 місяців 1933 р. шахтарі УСРР видали на-гора на 1 174 349 т менше вугілля, ніж за відповідний період попереднього року⁶⁸, а гірники Криворізького басейну добули на 185 тис. т руди менше⁶⁹. В січні 1933 р. обсяг навантаження та розвантажування вугілля на південних залізницях України зменшився до таких розмірів, що виникла загроза незабезпечення промисловості українських міст паливом⁷⁰. Це змусило керівників країни за умов відсутності матеріальної винагороди праці добиватися зростання її продуктивності шляхом посилення каральних заходів.

Зробивши ставку на застосування фізичного терору, з квітня 1933 р. ЦК ВКП(б) почав здійснювати одну з найбільших каральних кампаній

проти робітників боротьбу з «саботажниками». 8 квітня 1933 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про роботу вугільної промисловості Донбасу», в якій Й. Сталін і В. Молотов, відзначивши невиконання шахтарями планових завдань, поставили перед господарниками вимогу обов'язково застосувати до «рвачів» закон про позбавлення продовольчих карток і житлової площі⁷¹. Трохи пізніше вони надіслали С. Косіору телеграму, в якій звинуватили керівників Донбасу в саботажі й наказали «безумовно покарати всіх тих, від яких пахне хоч приблизно душком саботажу»⁷².

Одержавши наказ центру знайти «саботажників» і ліквідувати їх, партійні керівники УСРР почали активно його виконувати, причому карали «за саботаж» переважно тих робітників, котрі виступали проти виконання підвищених норм і відмовлялися працювати на межі фізичних можливостей.

Боячись бути звинувачуваним у саботажі, багато трудящих стали інтенсивніше працювати. «Для успішної боротьби з саботажем» була перебудована робота радянського суду і прокуратури: при покаранні «саботажників» суддям наказали керуватися не трудовим законодавством, а вказівками Й. Сталіна. Звільненого з роботи за «саботаж» робітника заборонялося поновлювати на посаді, навіть, якщо цього вимагав закон. Так, у Луганському районі в червні 1933 р. міськом партії зняв з роботи суддю за те, що вона відповідно до закону поновила на посаді звільнену за «саботаж» людину⁷³.

Таким чином, у досліджуваній період партія планувала різко підвищити продуктивність праці радянських робітників. Складність виконання цього завдання полягала в тому, що, змушуючи робітників ударно працювати, держава через брак коштів їх матеріально не заохочувала. Тому за умов тоталітарної системи режим здійснював експлуатацію робітників без матеріального стимулювання. Застосування каральних заходів поряд з ідеологічною обробкою трудящих і моральним заохоченням їх низькооплачуваної праці стали тими інструментами, які дали компартії можливість здійснювати протягом 1929—1933 рр. економічний штурм з мінімальними фінансовими затратами.

⁷¹ Платонов А. Ювенильное море (Море юности) // Знамя. — 1986. — № 6. — С. 96.

⁷² Горький А. М. Собр. соч. В 30-ти т. - М., 1953. - Т. 24. - С. 383, 386-387.

⁷³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 1, спр. 338, арк. 231—232.

⁷⁴ Там же, оп. 6, спр. 163, арк. 84.

⁷⁵ Державний архів Луганської області (далі — ДАЛО), ф. 34, оп. 1, спр. 862, арк. 140.

⁷⁶ Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 141, арк. 34.

⁷⁷ Ізотов М. Моє життя. Моя робота. — Харків, 1935. — С. 107.

⁷⁸ Там же. - С. 55.

⁷⁹ Очерки истории идеологической деятельности КПСС (октябрь 1917—1938 гг.). — М., 1985. — С. 337.

⁸⁰ ДАЛО, ф. 5, оп. 1, спр. 138, арк. 138.

⁸¹ Державний архів Харківської області (далі — ДАХО), ф. 2, оп. 1, спр. 106, арк. 21.

⁸² Социалистическое строительство СССР. Статистический ежегодник. — М., 1934. — С. 415; Культурное строительство СССР. Статистический сборник. — М.; Л., 1940. — С. 218.

⁸³ ДАХО, ф. 69, оп. 2, спр. 115, арк. 11.

⁸⁴ ДАЛО, ф. 5, оп. 1, спр. 141, арк. 215.

⁸⁵ Культурне будівництво в Українській РСР. — К., 1959. — Т. 1. — С. 467—469.

⁸⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4184, арк. 14.

⁸⁷ Там же, оп. 1, спр. 339, арк. 67.

⁸⁸ Там же, оп. 20, спр. 4184, арк. 17.

⁸⁹ Там же, спр. 6216, арк. 177.

⁹⁰ ДАХО, ф. 2, оп. 1, спр. 67, арк. 50.

⁹¹ Там же, спр. 19, арк. 36.

⁹² ДАЛО, ф. 5, оп. 1, спр. 141, арк. 207.

⁹³ Первый всесоюзный съезд ударных бригад. Сб. документов и материалов. — М., 1959. — С. 82-83.

- ²⁴ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — М., 1984. — Т. 5. — С. 407—408 (далі — КПСС в резолюциях...).
- ²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6458, арк. 12.
- ²⁶ М а л ь ц е в Н. И. Подъем жизненного уровня трудящихся Донбасса в годы социалистической реконструкции народного хозяйства. — К., 1987. — С. 78.
- ²⁷ Очерки истории идеологической деятельности КПСС. — С. 405.
- ²⁸ Там же.
- ²⁹ Там же. — С. 348.
- ³⁰ О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении. Сб. документов и материалов. — М., 1972. — С. 519.
- ³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4184, арк. 46.
- ³² КПСС в резолюциях... — Т. 5. — С. 156.
- ³³ Очерки истории идеологической деятельности КПСС. — С. 342.
- ³⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3117, арк. 6, 9.
- ³⁵ Там же, арк. 20, 32.
- ³⁶ Гудзенко П. П., Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Трудові почини робітничого класу. 1921—1937 (на матеріалах Української РСР). — К., 1980. — С. 126, 128, 175.
- ³⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 798, оп. 1, спр. 1696, арк. 43.
- ³⁸ Комуніст. — 1933. — 24 груд.
- ³⁹ Гудзенко П. П., Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Назв, праця. — С. 310.
- ⁴⁰ Там же.
- ⁴¹ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики. 1926—1932. Сб. документов и материалов. — К., 1966. — С. 262.
- ⁴² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6548, арк. 6-20.
- ⁴³ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики. 1933—1941. Сб. документов и материалов в 2-х ч. — К., 1977. — Ч. 1. — С. 145.
- ⁴⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 371, арк. 30.
- ⁴⁵ Там же, спр. 364, арк. 12.
- ⁴⁶ Л е н і н В. І. Повне зібр. творів. — Т. 35. — С. 197—198.
- ⁴⁷ Гудзенко П. П., Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Назв, праця. — С. 83.
- ⁴⁸ С т а х а н о в А. Г. Жизнь шахтерская. — К., 1986. — С. 26.
- ⁴⁹ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. — М., 1957. — Т. 2. — С. 12-19.
- ⁵⁰ Гудзенко П. П., Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Назв, праця. — С. 96.
- ⁵¹ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 2. — С. 19.
- ⁵² Гудзенко П. П., Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Назв, праця. — С. 97.
- ⁵³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3193, арк. 14-15.
- ⁵⁴ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики. 1926—1932. — С. 351—352.
- ⁵⁵ Там же. — С. 338.
- ⁵⁶ Там же. — С. 335.
- ⁵⁷ ДАЛО, ф. 34, оп. 1, спр. 862, арк. 140.
- ⁵⁸ КПСС в резолюциях... — Т. 5. — С. 175.
- ⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 798, оп. 1, спр. 1696, арк. 51.
- ⁶⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 339, арк. 77.
- ⁶¹ Там же, арк. 79.
- ⁶² Сборник важнейших постановлений по труду. — М., 1938. — С. 251.
- ⁶³ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики. 1933—1941. — Ч. 1. — С. 78—81.
- ⁶⁴ Там же. — С. 469.
- ⁶⁵ Л е л ь ч у к В. С. Индустриализация СССР: история, опыт, проблемы. — М., 1984. — С. 162.
- ⁶⁶ Там же. — С. 175.
- ⁶⁷ ДАЛО, ф. 5, оп. 1, спр. 142, арк. 2.
- ⁶⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 413, арк. 49.
- ⁶⁹ Там же, оп. 6, спр. 284, арк. 55.
- ⁷⁰ Там же, спр. 281, арк. 76.
- ⁷¹ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики. 1933—1941. — Ч. 1. — С. 33.
- ⁷² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 413, арк. 60; ДАЛО, ф. 5, оп. 1, спр. 137, арк. 119.
- ⁷³ ДАЛО, ф. 5, оп. 1, спр. 137, арк. 119.

Питання історичного краєзнавства

В. О. ФІЛІПЧУК (Київ)

Початки українського національного відродження на Буковині*

Іншою течією у громадсько-політичному житті галицьких українців того часу було народовство. Засноване на світоглядних позиціях українофільської ідеології Великої України кінця XVIII ст. — 60-х рр. XIX ст. (Котляревський, Шевченко, Куліш, Кониський, Костомаров, особливо Драгоманов та ін.), воно визнавало окрему національну ідентичність українців, окремішність мови, культури, історії України. На відміну від москвофілів, народівці звертали основну увагу саме на поширення національної свідомості, «пробудження» широких мас. Саме в той час у народовському середовищі з'являється і згодом стає гаслом всього українського руху вираз «українське національне відродження».

Повертаючись до причин, що сприяли активізації українського національного відродження, треба також відзначити і вплив загальнослов'янського відродження. Як влучно зазначив дослідник даного питання Володимир Чорній, що процес самовизначення націй немислимий без національної самосвідомості у формі різноманітних національних програм і національне забарвлених філософських, історичних та інших доктрин, їх наявність стимулює консолідацію нації, але за певних умов, зокрема при наявності національного гніту, якого зазнає не одна, а кілька етнічно споріднених націй, виникають ідеї, що мають наднаціональний характер. Саме до таких і належить ідея слов'янської єдності¹.

З початку XIX ст. серед слов'янських народів імперії дедалі сильнішими стають тенденції національного самоусвідомлення, розвиваються власні література, мова, культура. А з 20—30-х рр. слов'янська ідея отримала своє оформлення. Враховуючи слабкість націй, апеляція до всього слов'янського світу надавала їм моральної та ідеологічної підтримки².

Слов'янське відродження знайшло відгуки і серед українців. Перші аматори українського етнографічного руху, за прикладом сербів, чехів, словаків, що намагалися зберегти пам'ятки своєї усної словесності, почали збирати українську народну поезію³. Враховуючи спільне державне тіло, загальне інформаційне поле, національні рухи австрійських слов'ян мали вплив і на українців Буковини, пробуджували в них інтерес до власної національності. Особливо українська молодь, спостерігаючи за відродженням румун, слов'янських народів, галицьких українців, читаючи полум'яні рядки українських поетів, наукові дослідження німецьких філософів, спонуковані юнацьким патріотизмом та максималізмом, і стала першою з тих, хто усвідомив себе українцями.

Таким чином, з початку 60-х рр. XIX ст. на Буковині починає еволюціонувати процес формування з етнічної маси частини загальноукраїнського національного тіла, що ми і називаємо українським національним відродженням. Питання хронології національного відродження дискусійне, його початок можна віднести до різних подій і дат — революції 1848 р., появи перших друкованих творів Ю. Федьковича у 1861 р., першої церко-

*Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1999. — № 2.

вної відправи пам'яті Т. Шевченка студентами-богословами у 1864 р., заснування «Руської бесіди» у 1869 р., перемога в цьому ж товаристві народовців у 1884 р. тощо. Для розвитку націотворчого процесу всі ці події були важливі і ледь чи можна обмежуватись якимись конкретними рамками. Однозначно, що з початку 60-х років на Буковині зароджується український національний рух, поширюючись по всьому краю, охоплюючи все ширші народні маси, інтелігенцію, духовенство.

У 1861 р. у Чернівцях з'являється брошура А. Кобилянського «Slovo na slovo do redaktora «Slova», де автор виступає на захист української народної мови й як доказ її краси і величчя наводить вірші Ю. Федьковича, які потім були передруковані у львівській пресі. Поява брошури свідчить про поширення української національної свідомості на Буковині. Проте лише у невеликого кола найталановитішої молоді, відомих поетів Федьковича і Воробкевичів національне самопізнання зразу ж було спрямоване на власну етнічність, яка виразно виділялася з-поміж інших, і на власні інтереси - інтереси українського народу.

Про ступінь усвідомлення власної українськості говорить сприйняття сучасниками міжетнічних реалій того часу. Більшість інтелігенції була солідарною з одним із дописувачів «Слова», який заявляв, що українці і румуни Буковини «далекі від взаємного гоніння, навіть допомагають одні іншим у досягненні своїх цілей», наводячи, як приклад, благородне дворянство, зокрема поміщика Гояна, що утримував 44 українських і румунських учнів⁴. Така ідеалізована розповідь далеко не відображає національні стосунки на Буковині.

Набагато реалістичнішим був інший допис, автор якого цілком свідомий приналежності буковинських українців до українського народу: «...Подібно як поляки на Галичині..., великоруси на Україні, а мадяри за Безкидом раді перетворити русинів на поляків, москалів і мадярів, так само діється і з нами на Буковині, де все стараються перетворити на волосько-моддавське». Автор свідомий і того, що Русь «за часів своєї самостійності займала... майже всю Буковину», тому більшість населення - українці, серед яких «не побачиш нащадків древніх диких даків». Автор наголошує, що буковинці мають такі почуття до румун, як українці до поляків у Галичині. Він з боєм констатує нестачу національної свідомості в буковинських українців. Причини цього у тому, що немає кому думати про піднесення народної і людської гідності останніх, оскільки священство і шляхта — румунські, освіта — німецька. Серед українських священників поширювалась «якась румуноманія» — бажання видавати себе за румун, проводити румунізацію, хоча самі вони розмовляли українською мовою. Освічені українці соромляться своєї мови, байдужі до своєї віри і народності. Серед такої безрадісної картини автор висловлює надії на майбутнє — молодь, хоч і не вся, починає розуміти свій великий обов'язок перед народом^{4а}.

Ця стаття ілюструє стан української справи на Буковині. Автор даного допису, як і переважна частина національно свідомих інтелігентів, — виходець з Галичини. Інший галичанин повідомляє у львівську пресу про українсько-румунську боротьбу навколо вживання української мови⁵.

12 березня 1864 р. у Чернівцях відбулася подія, що засвідчила про поглиблення національного самоусвідомлення — відправа пам'яті Т. Шевченка у церкві св. Параскеви. Цей захід готували українські семінаристи і гімназисти VII—VIII класів, серед яких найбільше відомі В. Репта, Є. Федорович, К. Сгратулат. Незважаючи на опір священника Олінського, молодь організувала відправу, яку провів катехіт І. Мартинович «у присутності багатьох побожних людей, серед них декілька найвідоміших осіб русь-

кого народу». Сам Мартинович після цього був змушений давати пояснення консисторії. «Слово» трактувало це як «пробудження буковинської Русі»⁶. Ця подія важлива як доказ того, що національне відродження ґрунтувалося на основі патріотичних почуттів української молоді. Один сучасник саме так і зауважив, що на Буковині українська молодь старанно займається вивченням рідної мови, читає твори Шевченка та Федьковича і навіть хоче заснувати своє літературне товариство⁷.

Ознакою зростання національної свідомості стала заява українських і румунських послів сейму 12 березня 1864 р. до крайового президента щодо реалізації конституційного положення рівноправності крайових мов і, зокрема, вивчення урядовцями української і румунської мов⁸.

Великий вплив на українську громаду краю мали неодноразові виступи в Чернівцях театру Г. Бачинського зі Львова, який «запалив іскру у великої частини молоді»⁹. С. Воробкевич після гастролей констатував велику користь від використання театром української мови¹⁰. Проте був і інший відгук на виступ цього ж театру: «...Лише дуже сумніваємося, що мова, якою співав Шевченко, є вже нашою загальною освідченою (общепросвещенною) мовою»¹¹. Автор його, імовірно, той же І. Мартинович.

У 1866 р. ще знайшлася група інтелігенції, що пом'янула річницю смерті Шевченка. Під час спомину розповсюджувалися брошури Ю. Федьковича¹². Проте у наступні роки згадок про спомини вже немає.

З іншого боку, дедалі сильнішим стає протистояння владики Гакмана і румун, внаслідок чого владики все більше підтримує українців. Сучасник писав про край: «...Русчина не пропадає, а помадо підноситься. А якщо єпископ Євгеній [Гакман] поживе, чого йому всі русини від серця бажають, то Буковинська Русь піде горою. Вже й тепер на зборах наших більше щирий язик почуєш, ніж румунський..., чого раніше не було. Православні богослови вже здають іспити і по-руски і проти цього ніякої опозиції»¹³. Причиною таких симпатій було посилення румунських вимог приєднання до Германштатської румунської митрополії, і сучасники це цілковито усвідомлювали¹⁴.

У 1866 р. під впливом неврожаю і голоду політичні протиріччя послабилися. Проте під час виборів до сейму 1867 р. суспільне життя поживалося. Румунські кандидати скрізь мали перевагу, але все ж було обрано і декілька українських селян з північних повітів¹⁵. Румуни вже голосно звинувачували Гакмана у проукраїнських настроях. На знак неповаги до українців румунські священники демонстративно залишили кафедральну церкву під час української відправи¹⁶. Сипляться звинувачення у слов'янізації і до австрійського уряду¹⁷.

За цих умов все більше українців з'являються на провідних посадах у світській і церковній ієрархії. Першим стало призначення проповідником кафедральної церкви В.Продана — українського священника із с. Лашківка. В 1868 р. до Чернівців переїхав Сидір Воробкевич, який став учителем співу в духовній семінарії. Ще у 1865 р. на викладацьку роботу до Чернівців прибули активні українці О. Прокопович, І. Глібовицький, І. Браник. Тут також на той час проживали «щирі патріоти», судові урядники М. Михалюк, Ф. Калитовський, О. Левицький, адвокат др. Сахнович, священник І. Турчманович¹⁸. Важливу роль в українському житті відіграв радник консисторії і ректор духовної семінарії М. Коморошан, діяльність якого викликала величезне незадоволення серед румун¹⁹. Свідченням посилення українців є положення нового «Правильника про організацію діловодства консисторії», санкціонованого цісарем у 1869 р., де другою урядовою мовою єпархії вводилась українська. Щоправда, цей Правильник був уведений у дію лише в 1873 р.²⁰

Таким чином, на 1868 р. у Чернівцях були створені усі умови для організації українського товариства, що об'єднало б українську буковинську інтелігенцію. Як писав про той час сучасник, «в молодих і в деяких старших сильно пробуджується дух руский і народолобіє»²¹. Останнім поштовхом до цього, за твердженням багатьох дослідників, стала порада владики Гакмана створити на противагу румунам українське товариство. Чутки про це швидко поширювалися, а тим часом восени 1868 р. розпочалась організаційна діяльність по створенню такого товариства.

Утворення «Руської бесіди» стало однією з найважливіших подій у процесі національного відродження буковинських українців, якісно новим етапом суспільного розвитку. Його заснування дослідники безпосередньо пов'язують з весіллям молодого богослова Є. Андрійчука з А. Драчинською у домі священика Н. Драчинського в Товтрах 31 жовтня — 1 листопада 1868 р., де зібралося багато представників українського православного духовенства, в тому числі і верхівка українського кліру — кафедральний проповідник В. Продан, архідиякон Т. Дрон та ін. Саме Дрону, як вважає більшість дослідників²², Є. Гакман доручив із словами: «Man muss einen Gegenverein schaffen (Треба створити протилежне товариство)» займатися організацією «Руської бесіди». Це підтверджується і самим ходом весілля, про що є допис у «Слові»²³.

Під час сніданку Дрон першим почав говорити про створення українського товариства. Він звернув увагу, що інші народи краю — румуни, німці — вже використовують товариства для розвитку освіти своєї народності, і лише русини відстають від них. Тому він запропонував створити у цей день основу для українського товариства. Присутні підтримали його, а найавторитетніший з них В. Продан сказав, що потребу такого товариства вже переговорено народами, які мають їх і отримують від них користь, і благословив цю справу. Священик В. Харинович із с. Вікно підтримав створення товариства, якого вже давно чекають усі русини: «...Час сповнитись нашому бажанню,... час вже нам мати такий союз». Господар дому Н. Драчинський під час обговорення заявив: «...Я також був серед тих, хто тужив про пригнічення нашої народності і чекав дня визволення від докорів, що не маємо права бути на землі буковинській»²⁴. Після одноголосного схвалення рішення утворити товариство присутні на radoшах почали танцювати, а в іншій кімнаті підписуватися за його утворення.

Як бачимо, акція була добре спланована, а основним лейтмотивом до неї стало бажання «не відставати» від інших народностей і «визволитись від докорів» румун про те, що українці на Буковині — галицькі емігранти, а Буковина — румунська земля.

Протягом листопада 1868 — січня 1869 рр. проходила підготовка перших зборів і розроблювався проект статуту «Руської бесіди». Цю роботу очолювали, крім названих Продана і Дрона, доктор права Л. Сахнович, професор І. Глібовицький. Активну участь брали також професор гімназії І. Драник, ректор православного училища Филипович, радники консисторії Коморошан та Прокопович і ін. За підписами Продана, Дрона і Сахновича було подано заяву до уряду з проханням дозволити збори української інтелігенції 26 січня 1869 р. 11 січня уряд надав дозвіл²⁵. Над розробкою статуту працювали Глібовицький і Сахнович. Основою, очевидно, служив статут львівської «Руської бесіди».

Зразу ж після весілля чутки про утворення «Бесіди» поширилися по всьому краю. Ф. Дрон їздив по селах й агітував вступати у товариство. Були підготовлені і вислані запрошення на збори, але, за свідченням сучасників, вороги товариства затримали їх на пошті, через що більшість так і не отримала запрошень²⁶.

Чутки про покровительство Гакмана сприяли притоку прихильників до «Руської бесіди»²⁷. Основою товариства стали українське православне духовенство, хоч активну участь брали і греко-католицькі священники, українські урядовці та ін. Як і у львівській «Бесіді», передбачалося створення закладу на зразок елітарного клубу.

26 січня 1869 р. у Чернівцях, у готелі «Під золотим ягням» відбулися перші збори «Руської бесіди». Важливість цієї події відображає різноманітність і багатство джерел, що описують її. Збори розпочалися о 15.00 у присутності урядового комісара Негруша. З'явилися, за різними даними, від 100 до 200 чол. інтелігенції, в тому числі і брат владики проф. Н. Гакман та консисторські радники. За свідченням одного з учасників, на зборах було близько 60 священників. На пропозицію Л. Сахновича головою зборів був обраний В. Продан, секретарем — Ф. Дрон. Першим виступив Продан, який назвав метою товариства пробудження народного духу серед українців Буковини, що є частиною «руського тіла». Українці відстали від інших народів у просвіті, тому «Руська бесіда» живим словом має закликати народ до суспільного і політичного життя. Продан наголосив на відданості імператору і закликав присутніх до праці, щоб «підняти народ з духовного занепаду». Прикладом такої праці він навів діяльність присутніх: Сахновича, Воробкевича та ін. Промова була сприйнята бурхливими оплесками, її свідок після виступу передав свої емоції щодо Продана такими словами: «...Він воістину русин, в ньому немає неправди»²⁸.

Потім виступив Л. Сахнович щодо того, чи «ми в стані здійснити, чи наші фізичні та духовні сили зможуть досягнути поставлену мету, і чи ми в подальшому в політичному житті, першим проблиском якого є наші збори, зможемо перебороти всі перепони». Однією з них, яку дехто ставить перед русинами як пояснення того, що вони, «як народ, не мають політичних здібностей до управління», є відсутність дворянства, причиною чого є вікове кріпацтво. Сахнович заявив, що прапором української Буковини має стати духовенство, яке разом з усією інтелігенцією зараз рятують мову і народність. Народ без шляхти не загине, бо основою нації є селяни. Сахнович відкинув звинувачення ворогів, що нібито ідея про утворення «Руської бесіди» прийшла від когось іншого, а не від засновників (малися на увазі ініціативи Є. Гакмана або допомога львівської «Руської бесіди»). Промовець сказав, що ця ідея вже давно була серед інтелігенції, проте не вистачало енергії, постійності осіб, які б здійснили це²⁹.

Після нього виступив відомий галицький москвофіл, священник І. Наумович, підкресливши єдність буковинців та галичан. І. Глібовицький зачитав статут, який з невеликими змінами було прийнято й обрано виділ, до якого ввійшли представники української клерикальної й урядової верхівки.

Перші збори «Руської бесіди» мали сильний резонанс не лише серед українців Буковини, про що свідчить велика кількість дописів, спогадів, а й серед інших народностей краю та за його межами, що підтверджується об'ємними статтями в «Слові», «Czernowitzer Zeitung», «Gazeta Narodowa». Сидір Воробкевич у честь створення «Бесіди» навіть склав пісню «Чом красна Буковина...»³⁰.

6 лютого Василь Продан як голова товариства подав до крайового уряду статут (згідно із законом про товариства у п'яти екземплярах) разом з повідомленням про склад виділу і прохання про реєстрацію³¹. 23 лютого крайовий уряд затвердив статут і передав його для друку³².

Аналізуючи статут, можна зробити висновок, що творці «Руської бесіди» задумували її як «касинове товариство», тобто елітарний клуб для інтелігенції, яка могла б тут спілкуватися, розважатися, читати пресу і книги. Важливим був і той аспект, що голова повноваження виступати від

імені «Бесіди» перед урядом та іншими народностями проектував на всіх українців краю. Ці дві функції — внутрішня і зовнішня — були головними завданнями товариства.

Через тиждень після установчих зборів відбулося перше засідання виділу, на якому О.Прокопович запропонував видавати часопис з порадами щодо землеробства на народній мові. Його підтримали два члени виділу, але М. Коморошан, запропонувавши історичні статті, зауважив, що вони мають виходити не народною, а книжною мовою, на зразок мови газети «Слово». Аргументом було те, що «ми не маємо від народу простого учитись, але народ — від учених». Його підтримали Сахнович й інші. Після суперечки був прийнятий компромісний варіант — історичні статті друкувати книжною мовою, все інше — народною³³.

Після зборів В.Продан зайнявся затвердженням статуту і в березні його видрукував, що призвело до суперечки на наступному засіданні виділу (20 березня 1869 р.) в зв'язку з тим, що у видрукованому статуті букву «с» В. Продан змінив на «сс», чого не було в рукописному варіанті, який затвердив уряд. Різниця між написанням «с» та «сс» була зовсім не граматичною, а політичною: перший варіант правопису використовували народовці і прихильники самостійності української мови, другий же — відповідав правилам російського правопису, його вживали москвофіли. Використавши подвійне «сс», В. Продан продемонстрував прихильність до москвофільства. Три члени виділу висловили протест, але більшість підтримала голову товариства, у відповідь на що прихильники народовецького напрямку заявили про вихід з виділу з цієї та інших непередбачених ними раніше причин. Це був початок розколу і затяжної кризи в товаристві.

Відразу ж після заснування «Бесіди» Продан і Дрон передали через Якова Головацького листа президенту Віденського наукового округу в Росії П.Батюшкову з проханням допомогти грошима, книгами та ін., оскільки «Бесіди» «більше немає звідки надіятись на допомогу». «Всенижайші раби» Продан і Дрон обіцяли, що товариство не забуде «руку прещедру»³⁴.

Очевидно, «Руська бесіда» почала протегуватися, зокрема, Петербурзьким слов'янським благодійним комітетом А. Гільфердінга, оскільки в одному з листів Я. Головацького у 1870 р. «Бесіда» вже турбувалася, щоб її конфлікт з новим російським консулом у Чернівцях «не похитнув довір'я до «Бесіди» у Благодійного комітету» і не припинив надходження грошей³⁵.

Іншим напрямом діяльності Продана в 1869 р. стали контакти з російським консулом у Чернівцях Назимовим, який надавав «Бесіди» грошову і матеріальну допомогу, та з відомим російським проповідником у Відні Ф.Раєвським, до якого Продан звертався з чолобитними. Ці стосунки тягнули за собою, на думку дослідників, деморалізацію серед української громади і погане ставлення до товариства уряду, який мав докладні відомості про всі ці заходи^{35 а}. В результаті була подвійна шкода — товариство звертало свою увагу не на потреби народу, а на російську підтримку, що, у свою чергу, компрометувало саму «Руську бесіду»³⁶.

Русофільство викликало занепокоєння уряду, і ми маємо приклади, коли урядові чиновники повідомляли керівництву «Бесіди», зокрема уряднику Михалюку, про ці стосунки й прохали припинити такі дії. Очевидно, саме це і стало основною причиною конфлікту в середині «Бесіди»³⁷.

Продовження таких зносин і постійне надходження російської допомоги до товариства призвели до заяви депутата буковинського сейму барона Василька про те, що погляди українців спрямовані на Петербург, їх керівники розмовляють чистою російською мовою, а іноземні покровителі хочуть їм нав'язати російський дух³⁸.

Активна діяльність керівництва «Бесіди» у такому напрямку призвела до протестів серед окремих представників української інтелігенції та до зміни ставлення і владики Гакмана, й австрійської влади до товариства. Потенціал перших зборів швидко зменшився — з присутніх на них 200 чол. членами стали біля 20, хоч у «Слові» називається цифра близько 100 членів, з яких лише половина платить внески³⁹.

Все ж протягом 1869 — першої половини 1870 рр. «Руська бесіда» продовжує залишатися одним з головних чинників суспільно-політичного життя краю. 29 травня 1869 р. відбулося чергове засідання виділу, на якому були присутні лише 6 його членів, інші після розколу відмовилися від обов'язків виділових. Завдяки надходженням коштів з російських джерел і перших внесків членів став можливим найм приміщення для «Бесіди», й було вирішено виписувати ряд газет⁴⁰. 15 травня 1869 р. українські священики провели богослужіння у кафедральному соборі за розвиток товариства, 15 червня відбулося офіційне відкриття першого приміщення «Руської бесіди» у центрі міста, навпроти церкви св. Параскеви⁴¹. Це приміщення з того часу ще довго служило осередком українського життя, згуртовуючи навколо себе національно свідомий елемент краю.

Незважаючи на декларацію товариства як літературного, все ж з його ініціативи перед наступними виборами до сейму утворився український виборчий комітет, який видав відозву до українського народу за підписом майже всіх виділових «Бесіди», а один з них — ректор духовної семінарії Филипович — був висунутий кандидатом у Буковинський сейм по Сторожинецькому повіту. Незважаючи на його поразку, сам факт участі у виборах свідчив про активізацію українців краю⁴².

Особливу увагу привертають до себе дружні стосунки українців з поляками у той час. Це пояснюється кількома причинами. Поляки, втративши після відділення Буковини від Галичини своє панівне становище у краї, намагались опертись на багаточисельну, але малоорганізовану масу українців. Українські симпатії до поляків ґрунтувалися переважно на поширених тоді слов'янофільських поглядах про єдність інтересів, історії і майбуття слов'янських народів, а саме українці й поляки були найбільшими слов'янськими народами краю. Сучасник зауважує, що буковинські поляки краще галицьких розуміють, що можуть процвітати лише у союзі з українцями. Це яскраво проявилось і 21 жовтня 1869 р., під час відкриття польської читальні у Чернівцях, коли виділ «Руської бесіди» сердечно привітав поляків з цією подією⁴³.

Досить доброзичливе ставлення до проявів українського політичного життя було й у німців, чого не скажеш про румунське товариство культури і літератури. Спочатку воно запропонувало українцям створити окрему секцію аналогічну румунській організації. У відповідь один з найавторитетніших українських лідерів Сидір Воробкевич, назвавши румун братами по вірі, але найбільшими [політичними] ворогами, запропонував протистояти їм⁴⁴.

Заснування і діяльність «Руської бесіди» було свідченням протидії румунським планам об'єднання Буковини з іншими румунськими землями й ідеологічним засадам чисто румунського характеру Буковини. Тому з осені 1869 р. починається відкрите протистояння румунської верхівки з українцями.

1 березня 1869 р. українські послы до Буковинського сейму — селяни Трач і Кушнір — поставили вимогу читати протоколи засідань українською мовою. Проте 18 жовтня, незважаючи на протести президента Буковини Мірбаха і маршалка сейму Кохановського, було прийнято рішення про використання у сеймі тільки німецької та румунської мов. Цікаво, що

проти цього рішення виступили 5 німецьких і польських депутатів, а українські депутати-селяни, не володіючи німецькою мовою і не орієнтуючись у перебігу дискусії, прийнявши жарт румунського депутата щодо теми голосування як дійсність, помилково самі проголосували проти використання української мови⁴⁵. Як вважали сучасники, причиною антиукраїнської позиції румун стало саме заснування «Руської бесіди», яка «показала їм, що Русь на Буковині ще не вмерла»⁴⁶.

Дане антиукраїнське сеймове рішення викликало обурення серед української інтелігенції, залунали заклики проти румунської антиукраїнської позиції і 1 грудня 1869 р. «Руська бесіда» вислала австрійському цісарю листа з протестом проти «знищення української мови буковинським сеймом»⁴⁷.

Румунська антиукраїнська політика викликала відповідні кроки «Руської бесіди» на головних зборах 1 грудня 1869 р. Крім ухвали цісарю, увагу на себе звертає промова священика Сидора Мартиновича⁴⁸, який сміливо виступив проти румунських наклепів щодо появи українців на Буковині, наголосив на необхідності єдності українців незалежно від їх конфесійної приналежності. Основним завданням «Руської бесіди» і всієї української громади Мартинович назвав опору на власні сили і власну працю: «...Не Москва, не чужі запомоги є нашими помічниками, але власна праця над піднесенням нашого народу». Він закликав зберігати лояльними методами рідну мову і національну самостійність. Цей виступ був апогеєм національного пробудження на Буковині — голосно було заявлено те, що протягом наступного півстоліття буде гаслом українців краю.

З початком нового, 1870 р., з ініціативи «Руської бесіди» побачила світ перша українська газета на Буковині «Буковинська зоря». На жаль, вона існувала недовго, видавши лише 16 чисел. Основною причиною її припинення стали фінансові труднощі і криза самої «Бесіди». Проте цей часопис залишив нам багато цікавих свідчень щодо першої хвилі українського національного відродження на Буковині.

Наступним вагомим кроком керівництва «Руської бесіди» стало утворення 31 липня 1870 р. політичного товариства «Руська рада» на зразок аналогічного об'єднання у Львові. «Руська рада», яку спочатку очолював доктор права Л.Сахнович, а потім — В.Продан, повинна була займатися політичним життям українців, насамперед виборами до сейму та поданням петицій уряду⁴⁹.

Проте найближчими роками обидва товариства були майже повністю бездіяльними, що підтверджує тезу про спалах національного руху на межі 60—70-х років як процесу, зумовленого більше зовнішніми причинами, який не мав під собою глибокого внутрішнього соціального і політичного ґрунту. На головних зборах «Руської бесіди» протягом наступних семи років з великими труднощами вдавалося зібрати по 20—30 членів товариства, а у 1873 р. навіть постало питання про його ліквідацію. Життя жменьки української еліти у 1870-х роках проходило у безперервних суперечках та інтригах. Лише дякуючи ентузіазму С.Воробкевича та деяких інших членів товариства, «Бесіда» змогла вижити і видати кілька чисел українського календаря⁵⁰.

Одночасно у 1870-х рр. відбулося кілька подій, що згодом дали сильний поштовх українському національному руху.

В 1875 р. у Чернівцях був заснований університет Франца-Йосифа, що надовго став інтелектуальним центром краю. При ньому відкрилася кафедра української мови та літератури, українці становили вагомую частку студентів, було багато українців-викладачів. Серед української університетської спільноти панував європейський інтелектуальний дух, виразне

відчуття українськості та спрямованість на національне пробудження української громади краю. Саме це середовище стало каталізатором суспільно-політичної думки, культурного розвитку, народжувало якісно нову еліту. Цьому сприяли вплив Галичини та наддніпрянських мислителів (багато, якщо не більшість українських студентів походили з Галичини і були живим зв'язком між суспільною елітою обох країв), приклади студентів інших національностей — єврейської, польської, німецької, румунської, — серед яких рівень національного самоусвідомлення був набагато вищим.

Не треба забувати і про те, що й українська громада краю, перш за все селяни та сільська інтелігенція, після відміни кріпацтва (1848 р.) за більше ніж 30 років пройшла значну еволюцію — велика частина їх у пошуках засобів прожиття переїхала в Чернівці та інші міста, збільшилася чисельність українських світських інтелігентів, заможних селян, торговців, найманих робітників. Українська громада із заостреного феодального тіла почала набирати дедалі мобільніших ознак.

Поширилася мережа народних шкіл, збільшилася кількість учнів-українців у середніх і вищих навчальних закладах. Священники, вчителі, заможні селяни прагнули відправити своїх дітей на навчання в місто (таким був шлях більшості майбутніх політичних лідерів, як О. Поповича, С. Смаль-Стоцького, хоч останній походив з Галичини); у селах з'являються народні читальні; почав поширюватися рух за відкриття української гімназії в найбільшому повітовому містечку української Буковини — Кіцмані — та інших навчальних закладів для українців.

Символом національного відродження став рух за побудову у Чернівцях Народного дому, який був відкритий у 1884 р.⁵¹ Очевидним стає втягнення селян у громадське життя. Сучасники, наприклад, згадують, що на річних зборах «Руської ради» у 1885 р. більшість з 200 присутніх були селяни.⁵²

Важливим було і загострення релігійної ситуації в 1880-х роках на Буковині. Під керівництвом нового митрополита С. Морара-Андрієвича надзвичайно посилюється румунізація православної церкви на Буковині, зокрема українських парафій. Це викликало протест з боку українських селян та інтелігенції, який вилився навіть у перехід кількох паств до набагато більш українськи спрямованого греко-католицького віросповідання.

Соціально-культурні зміни не забарилася проявитись у суспільному житті вже наприкінці 70-х років, їх пов'язують з іменами вихідця з Галичини Гната Онишкевича, який у 1877 р. став професором Чернівецького університету й очолив кафедру української мови і літератури, та урядовця Івана Тимінського. З їх ініціативи «Руська Рада» скликає так звані «малі віча», де обговорюються освітні, економічні, політичні питання, бере участь у виборах, проводяться вечори пам'яті Шевченка.⁵³

Кількісні зрушення серед української інтелігенції, посилення народо-вещьких поглядів зрештою приводять до перелому в українському національному русі краю. 27 березня 1884 р. з «Руської бесіди» вийшли керівники москвофілів О. Огоновський та О. Калужняцький і головне українське товариство повністю переходить на народовецьку платформу. Питання про те, «котра наша мова, чи якою ми говоримо, чи якою пишуть москалі в Росії», було остаточно вирішено на користь української народної мови. З того часу ми починаємо відлік нового етапу українського національного відродження на Буковині, коли провідна частина національної еліти ідентифікувала себе як частину українського народу і спрямовувала свої зусилля всередину власного народу на його самоусвідомлення.

Отже, на основі викладеного вище доцільно зробити такі висновки:

1. Національне пробудження на Буковині почалося на початку 60-х років XIX ст. Свого апогею воно досягло в 1869—1870 рр., що знаменува-

лося створенням культурно-просвітницького товариства «Руська бесіда». Значний вплив зовнішніх чинників та відсутність вагомих внутрішніх резервів для розвитку національного руху спричинили його стагнацію протягом 1870-х років.

2. Великий вплив на розвиток українського національного відродження на Буковині мали: місце українців у суспільному розподілі праці, їх економічний вплив та вага; соціальна структура українського суспільства, рівень етнічної свідомості українців; державна політика австрійських властей щодо українців; розвиток народної освіти, середньої та вищої освіти; діяльність української еліти, громадських товариств; багатофакторний зовнішній вплив (румунізація, германізація, позитивний вплив іншонаціонального відродження, зокрема слов'янського, польського тощо); вплив інших українських земель.

3. На ідеологію українського національного відродження на Буковині впливало пануюче у Галичині москвофільство; подібні галицьким були і форми організації громадського життя буковинських українців.

¹ Ч о р н і й В о л о д и м и р . До генези слов'янської ідеї в Україні // Другий міжнародний конгрес україністів: Доповіді та повідомлення. Історія. — Львів. — 1994. — Ч. 1. — С. 197.

² Там же. — С. 198.

³ З е р о в Микола. Лекції з історії української літератури (1798—1870). — Мозаїка, 1977. — С. 72.

⁴ Слово. - 1862. - Ч. 68. - С. 269.

^{4a} Слово. - 1866. - Ч. 51. - С. 202; Ч. 52. - С. 206.

⁵ Слово. - 1863. - Ч. 54. - С. 214.

⁶ Слово. - 1864. - Ч. 19. - С. 76; Ч. 21. - С. 82; та ін.

⁷ Там же. - Ч. 28. - С. 2-3.

⁸ Там же. - Ч. 33. - С. 130.

⁹ Там же. - Ч. 72. - С. 286.

¹⁰ Слово. - 1865. - Ч. 77. - С. 3.

¹¹ Там же.

¹² Маковей О. Назв, праця. - С. 279; Слово. - 1866. - Ч. 34. - С. 3.

¹³ Слово. - 1864. - Ч. 94. - С. 372.

¹⁴ Слово. - 1867. - Ч. 12. - С. 3.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же. - Ч. 54. - С. 3.

¹⁷ Слово. - 1868. - Ч. 2. - С. 3.

¹⁸ С м а л ь-С тоцький С. Назв, праця. — С. 235.

¹⁹ Слово. - 1868. - Ч. 2. - С. 3.

²⁰ Н о в о с і в с ь к и й І. Назв, праця. — С. 97; Erich Prokopowitch. Die rumdnische Nationalbewegung in der Bukowina und der Dako-Romanismus. — Graz-Koln, 1965. — S. 80.

²¹ Слово. - 1869. - Ч. 9. - С. 2.

²² С м а л ь-С тоцький С. Назв, праця. — С. 236—237; Маковей О. Назв, праця. — С. 290—291; та ін.

²³ Слово. - 1869. - Ч. 93. - С. 3.

²⁴ Там же.

²⁵ ДАЧО, ф. 3, оп. 4, спр. 1957, арк. 1-2.

²⁶ Слово. - 1869. - Ч. 9. - С. 2.

²⁷ Дмитрів Є. Назв, праця. — С. 11; С м а л ь-С тоцький С. Назв, праця. — С. 237.

²⁸ Слово. - 1869. - Ч. 5. - С. 2, 4; Ч. 7. - С. 4; Ч. 8. - С. 2; Ч. 9. - С. 1-2; Ч. 10. - С. 1-2; Ч. 11. - С. 1-2.

²⁹ Там же.

³⁰ К в і т к о в с ь к и й Д. та ін. Назв, праця. — С. 269.

³¹ ДАЧО, ф. 3, оп. 4, спр. 1949, арк. 1-2.

³² Слово. - 1869. - Ч. 14. - С. 3.

³³ С м а л ь-С тоцький С. Назв, праця. — С. 250—251.

³⁴ Маковей О. Назв, праця. - С. 294-296.

³⁵ Там же. — С. 303.

- ^{35a}Смаль-Стоцький С. Назв, праця. — С. 254—255.
- ³⁶Дмитрів Є. Назв, праця. — С. 18.
- ³⁷С м а л ь-С тоцький С. Назв, праця. — С. 253.
- ³⁸Д м и т р і в Є. Назв, праця. — С. 19—20; С м а л ь-С тоцький С. Назв, праця. — С. 255-257.
- ³⁹Д м и т р і в Є. Назв, праця. — С. 23; Слово. — 1869. — Ч. 89. — С. 2.
- ⁴⁰Слово. - 1969. - Ч. 41. - С. 4.
- ⁴¹Д м и т р і в Є. Назв, праця. — С. 22; Слово. — 1869. — Ч. 42. — С. 4.
- ⁴²Д м и т р і в Є. Назв, праця. — С. 44.
- ⁴³Слово. - 1869. - Ч. 92. - С. 3.
- ⁴⁴Маковей О. Назв, праця. — С. 296; С м а л ь-С тоцький С. Назв, праця. — С. 238-239.
- ⁴⁵Слово. - 1869. - Ч. 82. - С. 4; Ч. 83. - С. 3; Ч. 84. - С. 3.
- ⁴⁶Там же. - Ч. 89. - С. 2-3.
- ⁴⁷Д м и т р і в Є. Назв, праця. - С. 44; Слово. - 1869. - Ч. 83. - С. 3.
- ⁴⁸Буковинська Зоря. — Ч. 1—3; С м а л ь-С тоцький С. Назв, праця. — С. 241—251; Слово. - 1869. - Ч. 94. - С. 4.
- ⁴⁹С м а л ь-С тоцький С. Назв, праця. — С. 250.
- ⁵⁰Д м и т р і в Є. Назв, праця. — С. 24; та ін.
- ⁵¹ГарасМикола. Ілюстрована хроніка товариства «Український Народний Дім» в Чернівцях. 1884-1934. - Чернівці, 1934. - С. 7-16.
- ⁵²Маковей О. Назв, праця. — С. 560.
- ⁵³Там же. — С. 310—313; Попович Омелян. Відродження Буковини. — Львів, 1933. - С. 24.

З історії релігії та церкви

Н. Г. СТОКОЛОС (Рівне)

Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі (1923-1939 рр.)

В суспільно-політичному житті Польщі міжвоєнного періоду помітну роль відігравала діяльність впливової частини римо-католицького кліру, спрямована на запровадження серед православного населення східних регіонів держави нової унії в формі католицизму східнослов'янського обряду. Широкому громадському загалу невдовзі стало зрозуміло, що ця унія ініціювалася Ватиканом не стільки для церковних потреб Польщі, скільки з огляду на політичну ситуацію в ній та у зв'язку з амбіційними устремліннями частини католицької ієрархії та кліру.

Активна, цілеспрямована діяльність творців нової церкви щодо насильницького втілення унії у життя справила негативний вплив на взаємини між православними і римо-католиками в Польщі, помітно ускладнила внутрішнє становище православної церкви, оскільки супроводжувалася грубим насильством, протистояла процесу національної самоідентифікації українського народу, була прихованою формою його денационалізації.

Парафії нової унійної церкви офіційно називалися парафіями «Костьолу Католицького Східно-Слов'янського Обряду» або «Римо-Католицького Костьолу Східного Обряду». Церква, за допомогою якої Ватикан робив спроби повернути «нез'єдинений схід» у лоно католицизму, називалася східний обряд, неоунія, біритуалістична (двообрядова) унія, її часто

іменували «урядовою унією», бо місцеві органи влади часто сприяли її розповсюдженню. Неофіційна назва — неоунія — контрастувала з «старою унією», проголошеною в Бресті 1596 р.

У грудні 1923 р. Ватикан розробив інструкцію для підлеглого йому духовенства Польщі щодо проведення унійної роботи на теренах, де проживало переважно православне населення. Нею заборонялося будь-що змінювати у православних богослужіннях і таїнствах. Місіонерам нової унійної (об'єднаної) церкви потрібно було лише додавати до традиційного православного ритуалу служб молитву за папу Римського та уніатського єпископа. В інструкції також вказувалося: «З браку в сучасній добі священників, народжених у східному обряді, які б виконували душпастирську роботу між вірними того ж обряду, конгрегація доручає ординарієві латинської єпархії Підляшшя добирати до цієї праці священників і монахів латинського обряду»¹.

Своєрідність католицизму східного обряду полягала і в тому, що його священнослужителі здійснювали богослужіння в основному за православним зразком. Ці відправи проводилися лише церковно-слов'янською мовою². Водночас священикам неоунії давалося право так званого біритуалізму, тобто право відправляти службу за православним або за латинським чином³.

Безпосередній свідок подій, пов'язаних із запровадженням неоунії, греко-католицький священик Г. Костельник пізніше писав про мету, яку переслідував Ватикан, створюючи нову церкву: «Незабаром почали створювати нову унію, біритуалістичну (так званий «східний обряд»), яка належала до юрисдикції польських латинських біскупів. Мета цієї нової біритуалістичної (двообрядової) унії полягала у тому, щоб згодом перевести до неї всіх «греків» у Польщі. Вони відразу, мовляв, зробиляться «справжніми католиками», бо вже звикнуть до біритуалізму (їх священники правитимуть то за латинським обрядом, то за грецьким), нарешті, полюблять латинський обряд як святіший та кращий і стануть латинниками»⁴.

Мотиви активної діяльності римо-католиків Польщі щодо втілення у життя неоунії на початку 30-х років виклав віденський римо-католицький архієпископ Ялбержиковський у своєму посланні: «Для Польщі ж, безсумнівно, більш корисно, коли її громадяни — росіяни чи білоруси, нині православні, будуть тісніше об'єднані й зв'язані у духовному та релігійному відношеннях з усім суспільством, коли вони будуть своєю думкою звертатися не на Схід, до Москви, а скоріше до Риму, до столиці християнства»⁵.

Ініціатива організації цієї церкви належала трьом особам — представникам найвищих кіл католицької ієрархії: папському нунцієві у Варшаві Ахілові Ратті (майбутньому папі римському Пієві XI), генералові єзуїтів В. Ледоховському і підляському католицькому єпископові Пшемздецькому⁶.

Є підстави вважати, що одним з головних ініціаторів унійної церкви був А. Ратті. Двадцять років він вивчав східнослов'янські мови та історію східних церков, у 1918 р. прибув до Варшави як апостольський візитатор Ватикану в Польщі і одразу зацікавився станом релігійних громад в її східних воєводствах. Не випадково А. Ратті ще у Римі досліджував історію діяльності греко-католиків у даному регіоні. Вірогідно, після відвідання у 1919 р. м. Янів на Підляшші і прослуховування яскравої проповіді нового підляського римо-католицького єпископа Пшемздецького про поневіряння місцевих уніатів у минулому та про необхідність навернення «схизматичного Сходу» в лоно католицької церкви у нього виникла ідея запровадження нової унії саме на цій землі.

В червні 1919 р. А. Ратті було підвищено до рівня папського нунція і висвячено в єпископа. 6 лютого 1922 р. він був обраний папою римським.

У 1923 р. Пій XI схвалив план організації нової унійної церкви — Римо-Католицького Костюлу Східного Обряду, до розробки якого було залучено і єпископа Пшемзецького. Відповідно до нього запровадженням нової церкви мало займатися лише римо-католицьке духовенство⁷.

З початку діяльності Ватикану щодо поширення ідей неоунії на «східних кресах» Польщі від неї була відлучена греко-католицька церква Галичини, до якої Святий престол ставився з певною підозрою і не тільки не сприяв поліпшенню взаємовідносин між єпископами краю, але й іноді діяв так, щоб конфронтація між ними не вщухала. Львівський, станіславський і перемишльський єпископи підпорядковувалися безпосередньо Ватиканові. Між ними постійно точилися чвари, полеміка, що періодично набували досить гострого характеру.

Про це писали навіть тогочасні часописи. Наприклад, львівська «Перемога» 1 червня 1935 р. зауважувала: «У теперішній грізний час не тільки не існує монолітності греко-католицької церкви, але навіть нема ніякої координації діянь між трьома єпархіями. Дійшло до того, що годі й думати про спільну конференцію єпископів-ординаторів. Кожна єпархія --це окрема республіка з своїми окремими законами, звичаями, тактиками»⁸.

Митрополит львівський Андрей Шептицький послідовно відстоював думку про те, що Волинь, Холмщина, Підляшшя і Полісся, де в той час мешкало переважно православне населення, — місійне поле греко-католиків Галичини. При цьому він був переконаний, що для успішного впливу на «східних» потрібно самим «бути східним» або «східним стати». Шептицький виступав за відновлення візантійського вигляду унії і за те, щоб галицька її гілка була передовим загоном католицизму⁹.

Спроби єпископів Галичини перебрати на себе всю унійну роботу на східних землях Польщі закінчилися невдало, бо греко-католицька церква багато в чому не влаштувала ні польську владу, ні Рим¹⁰. їм не імпонував той факт, що греко-католики Галичини були «занадто українцями». Польський уряд був незаінтересований у поширенні унії в регіоні, де набирала розмаху національно-визвольний рух. На його думку, це могло призвести до найнебажанішого — об'єднання українців в одній церкві¹¹.

Важлива причина відмови Риму від послуг греко-католиків полягала в тому, що нова церква була значною мірою розрахована на прозелітизм (прагнення завербувати якнайбільше новонавернених). серед населення СРСР, яке, за його розрахунками, мало незабаром звільнитися від існуючого політичного режиму. Щотижневик «Всепольська справа» 13 лютого 1932 р. писав з цього приводу: «Східний обряд є в принципі начебто підготовкою духовної армії, що має при першому підходящому випадку піти на Схід, щоб завоювати Росію для справжньої віри»¹².

Аналогічні перспективи діяльності римо-католицької церкви на теренах СРСР були викладені у листі папи Пія XI головному ігуменові бенедиктинського ордену Ф. фон Штотцінгену від 21 березня 1924 р.: «Нині наші думки люб'язно звернені на величезні народні маси Росії. Нам здається, що нечувані страждання, що (як ніколи раніше) настали для них, кличуть їх назад, в обійми рідної церкви»¹³.

Оскільки неоунія зберігала церковнослов'янську мову богослужінь, росіянам надавали перевагу під час набору кандидатів для навчання в навчальних закладах цієї церкви. Особливу увагу місіонери католицизму східного обряду приділяли наданню матеріальної допомоги росіянам-емігрантам, які виявляли хоч незначний інтерес до даної церкви. За розрахунками творців неоунії, у неї мало бути багатообіцяюче майбутнє, тому її місіонерам потрібно стати настирливими, послідовними та надзвичайно терплячими.

У 1924 р. у Кракові «Товариством друзів унії» було започатковано видання журналу «Унія», який з 1929 р. виходив під гаслом «Народ східних кресів повинен бути польським і католицьким»¹⁴.

Ватикан докладав зусиль і для підготовки кадрів священнослужителів для нової церкви, їх почали готувати на спеціальних курсах при римо-католицьких духовних семінаріях у Пінську та Вільні. Майбутні священники неоунії вивчали у цих навчальних закладах усі аспекти східнослов'янського обряду, проблеми слов'янського сходу¹⁵.

Підготовка місіонерів здійснювалася також у першому неоуніатському монастирі, що знаходився у містечку Альбертинь Новогрудського воєводства (Гродненщина), розташованому неподалік від польсько-радянського кордону. Створений наприкінці 20-х років, він став центром місіонерської діяльності католицизму східного обряду, про необхідність якого папа Пій XI писав ігумену бенедиктинського ордену Ф. фон Штотцігену ще у березні 1924 р.: «Було б бажано, щоб абати на спільному обговоренні спеціально виділили для цього (поширення унії. — Я. С.) якесь абатство із своєї конгрегації або хоча б національну групу, яка при підтримці інших монастирів змогла б посвятити цим планам свою любов і зусилля. Ці абатства повинні складатися з загону дбайливо підібраних монахів, які відповідно і ґрунтовно вивчили б мову, історію, характер, своєрідність і самотність, зокрема, теологію і літургію тих народів та були б здатні служити справі єдності»¹⁶.

У 1930 р. в Альбертинському монастирі виховувалися 15 кандидатів у священники нової церкви під керівництвом єзуїтів східної гілки, а у 1933 р. — 20. Причому тільки двоє були поляками, а 26 — українці з східних регіонів Польщі¹⁷. З ними працювали 5 єзуїтів¹⁸.

Найбільшим навчальним закладом для підготовки кваліфікованих кадрів католицизму східного обряду була створена у 1931 р. за ініціативою і на кошти римської конгрегації «Про Русію» дубнівська «Папська семінарія східного обряду». Для потреб нової семінарії був орендований на 30 років у єпископської курії в Луцьку бернардинський монастир у м. Дубно на Волині. Духовний нагляд за семінарією та управління нею було доручено римо-католицькому єпископу Шельонджеку. Ректором її був призначений єзуїт Домбровський. Викладання у ній здійснювалося лише українською мовою, за винятком догматичного богослов'я, яке викладалося латиною.

При відборі кадрів на навчання у семінарії перевага надавалася українцям та білорусам з східних регіонів Польщі та емігрантам з Росії й України. Оскільки бажаних стати семінаристами було недостатньо, до навчання у семінарії заохочували емігрантів, які опинилися у скрутному матеріальному становищі, обіцяючи їм забезпечене життя у цьому навчальному закладі¹⁹.

В семінарії планувалося створити два відділення. На одному з них перекваліфіковували колишніх православних священників, які переходили до нової церкви. На другому — готували неоуніатських священників з осіб, які мали необхідний рівень попередньої підготовки²⁰.

З 1937 р. дубнівська «Папська семінарія східного обряду» видавала часопис «Друг». Його матеріали друкувалися польською, латинською, російською, українською та білоруською мовами. Перший номер «Друга» вийшов тиражем 500 примірників²¹.

Семінарія католицизму східного обряду була створена єпископом Шельонджеком на базі Луцької семінарії латинського обряду. Богословські предмети семінаристи східного обряду вивчали разом з іншими учнями. Предмети, що стосувалися католицизму східного обряду, до 1928 р. ви-

кладали ксьондз Бурачевський, вихованець Східного інституту в Римі, та ксьондз Шульбинський.

Підготовка кадрів священнослужителів неоунії здійснювалася і у Володимирі-Волинському. 20 жовтня 1931 р. газета «Діло» у статті «З наших церковних справ» писала: «Приготовляє Ватикан вже сьогодні кадри духівників-місіонерів для поширення католицизму і організації католицької церкви римо-католицького та східного обряду у відповідний час. Занехаяно ідею польського архієпископа Роппа про так звану двообрядовість духовників, себто щоби римо-католицький священник мав право відправляти богослужіння не тільки в римо-католицькому обряді, але й по обряду східної православної церкви у старослов'янській мові, бо цей план був продикуваний головно, як не виключно, інтересами польської національної політики. Католицьке місійне духовенство для слов'янського сходу мається виховувати у східному — так званому візантійському обряді»²².

Протягом 20—30-х років періодичні видання православної церкви Польщі постійно інформували читачів про сумнівні з етичної точки зору методи пропаганди неоунії. Так, активними пропагандистами нової церкви стали колишні православні священники, за різні порушення позбавлені сану. Не останнє місце серед мотивів переходу окремих православних ієреїв до нової церкви займали корисливі розрахунки. Одним з таких проповідників католицизму східного обряду був колишній православний священник В. Леснобородський. За сприяння представників місцевих органів влади він читав лекції у різних містах країни, в яких розповідав про причини свого переходу до неоунії та викривав непривабливі сторони православ'я взагалі і в Польщі зокрема²³.

Окремі колишні православні священники-кар'єристи не приховували корисливих мотивів переходу до католицизму східного обряду. Наприклад, АТрицюк з села Заболоття на Підляшші в офіційному листі, надісланому до православної консисторії, писав, що «... переходить на нову віру тому, що його не було своєчасно нагороджено золотим наперсним хрестом»²⁴.

Таких священників у православних часописах характеризували як «пастирів-відступників», а один з православних ієреїв назвав їх «червами, які підточують могутні організми, і тому Церква наша багато виграла, позбавившись від них»²⁵.

Католицьке духовенство було змушене визнати, що далеко не кращі представники православ'я повернулися обличчям до нової церкви. Архієпископ Ялбжиковський у посланні до мирян (1933 р.), зокрема, писав: «Не заперечую, що до прибічників церковної унії міг або може приєднатися хто-небудь з неправими намірами...»²⁶.

Непоодинокими були й випадки, коли на православних священників чинили тиск представники місцевої влади, проти них організовували провокації з метою їх переходу до неоунії. Окремі урядовці погрожували священникам, що за свою «впертість» і «непоступливість» вони можуть бути передані «совітам як чужинці»²⁷.

Діяльність неоуніатських священників була, як правило, розрахована на необізнаність людей та облуду. Дізнавшись, що у селі є православна громада, але з якихось причин відсутній священник, місіонер самовільно і безкоштовно відправляв службу за православним обрядом, виконував треби, а потім пропонував мирянам подати прохання про призначення їм «державного священника», який служитиме цілком безкоштовно. Він обіцяв, що за державні кошти будуть побудовані причтові споруди, між парафіянами поділять церковну землю. Папери, які підписували селяни, введені в оману, пізніше виявлялися «актом унії».

Особливе обурення православних мирян викликали випадки, коли їх парафії потайки від громади священики-неоуніати відносили до нової церкви. Саме так сталося із православною громадою села Курашів на Гродненщині. Коли православні парафіяни випадково дізналися, що офіційно вже не вважаються православними, а католиками східного обряду, вони почали домагатися повернення до своєї церкви. Зазнавши всіляких поневірянь, парафія все ж повернулася у лоно православ'я, але втратила власне культове приміщення. Церква, яка раніше не належала ні римо-католикам, ні греко-католикам, у православних була відібрана ²⁸.

Засобом пропаганди католицизму східного обряду було розповсюдження великої кількості листівок польською, російською, українською та іншими мовами, в яких рекламувалася ідея неоунії. Одна з таких листівок видана навіть з епіграфом «Християни усіх країн, єднайтеся». У ній зазначалося: «Тільки з'єднавшись, вони (християни) стануть справді міцними і зможуть дати належний відпір своїм супротивникам». Далі містилося роз'яснення: «Зовсім не треба вирікатися своєї народності; нехай росіянин залишиться росіянином, українець — українцем, білорус — білорусом. Хай кожний говорить своєю мовою й на тій же мові слухає й церковну проповідь. Залишиться нам і церква і церковнослов'янська мова в літургії... й чудесні співи й величний східний обряд... Один тільки старий Рим, як гранітна скеля серед розбурханого моря, стоїть твердо і непохитно...» ²⁹⁻³⁰.

Широкомасштабна акція римо-католиків, спрямована на навернення православних у неоунію, поєднувалася з відняттям польськими урядовцями у православних громад культових приміщень. Було ліквідовано сотні православних храмів без урахування реалій тогочасного релігійного життя. Внаслідок цього величезна кількість храмів не функціонувала і повільно гинула. Над десятками діючих церков постійно нависала загроза закриття. Сваюля щодо православних храмів набула одіозного характеру. У 1925 р. часопис «Духовна бесіда» оприлюднив коротеньку інформацію під назвою «Як захоплюють церкви», яка була характерною для того часу. В ній читаємо: «Другого травня невідомий римо-католицький ксьондз, прибувши до села Ілівськ на Кобринщині, захопив православну церкву, винісши церковні речі і повісивши колодку. 1 червня він відправив службу і оголосив, що з цього часу церква обернена на костьол».

Масовість подібних дій спонукала оглядача православного часопису дійти такого висновку: «Всі розрахунки унії будуються на тому, що при примусовому закритті православних храмів і парафій населення буде настирливо добиватися [їх відновлення], оскільки багато років, іноді більш як десять, чекають люди відкриття православного храму і парафій. Парафіяни вимушено приймуть сурогат православ'я — східнослов'янський обряд» ³¹.

Гостре несприйняття неоунії більшістю православних пояснювалося також тим, що католицьке духовенство за сприяння представників місцевої влади у багатьох місцевостях Польщі осквернило найдорожчі святині місцевого населення — православні цвинтарі. У статті «Релігійна війна на кладовищах» православний часопис у квітні 1928 р. розповів про вандалізм та сваволю польських урядовців і римо-католицьких священнослужителів, які осквернили і частково знищили православні поховання у ряді сіл Волині, Віленщини та Холмщини. Інколи поліцейські чини забороняли священикам супроводжувати покійників на цвинтар, вимагали від настоятеля храму віддати ключі, щоб передати їх католикам східного обряду ³².

У с. Кодень Бельського повіту на Підляшші католицькі монахи ордену облятів, які переобладнали колишню православну церкву на костьол,

самовільно захопили половину православного кладовища. Вони знищили частину поховань, залишки дубових хрестів використали для огорожі. Протести православних мирян, висловлені місцевій владі, та телеграфні звертання до люблінського воєводи залишилися безрезультатними. У цьому селі всі православні храми були закриті. З колишніх трьох церков одна перетворена на римо-католицький костьол, друга (шкільна) — закрита, третя (замкова) — переобладнана на кінозал³³.

Митрополит Діонісій неодноразово вимагав від властей забезпечити охорону православних поховань від блюзнірського осквернення та вандалізму. Однак його звернення, як правило, залишалися без відповіді.

Незважаючи на активну діяльність католицьких місіонерів у напрямку поширення католицизму східного обряду, використання ними найрізноманітніших засобів, підтримку і сприяння цій церкві з боку представників місцевої влади, бажаних результатів не було досягнуто. На Волині у 1928 р. діяло лише 4 католицькі парафії східного обряду. В другій половині 30-х років на 689 православних парафій Волинської єпархії припадало 9 парафій неоунії³⁴.

В інших місцевостях Польщі місіонерам неоунії вдалося досягти певних результатів, але, враховуючи великі зусилля та масштаби діяльності посланців Ватикану, вони були досить скромними. Ще у 1925 р. римо-католицький єпископ Михалкевич після півторамісячної місійної подорожі по Волині змушений був дійти невтішного висновку: «Унії тамтешні люди не хотять». Доброзичливий прийом селян, не розбещених візитами високих гостей, він сприйняв як ознаку їх наміру перейти до римо-католицизму. Кореспондентові «Кур'єру Варшавського» він заявив: «Майже всі церкви у візитованих мною околицях — то колишні католицькі костьоли. Думаю, що не надовго вже утримаються вони як православні церкви»³⁵.

На Великоградському (Чехословаччина) конгресі уніатів 1927 р. єпископ Пшездзецький інформував, що в Польщі вдалося створити 14 парафій католиків східного обряду, їх обслуговували 16 священників, які перейшли з православ'я. У 1929 р. під юрисдикцією католицьких єпископів знаходилися 26 парафій, 22 церкви, 25 осіб білого духовенства та 7 — чорного. Загальна чисельність вірних неоунії становила 16 504 особи³⁶.

Водночас ніяких результатів пропагандисти неоунії не досягли у тих місцевостях, де активно проходив процес українізації церкви.

У 1931 р. один з дописувачів православного часопису так висловився щодо основного зла, яке завдала православ'ю неоунія: «Основний удар уніатів не в тому, що вони відвоювали певну частину православних громад, а в тому, що вони розбивають церковну солідарність, єдність віруючих, сіють зерна сумнівів, зерна розбрату»³⁷.

Хоча ефективність діяльності місіонерів католицизму східного обряду виявилася більш ніж скромною, Ватикан не тільки не відмовився від планів розширення цієї церкви, але й постійно вишукував нові засоби її активізації. Помітне занепокоєння керівництва православної церкви в Польщі викликала інформація офіційного органу католиків країни — газети «Сегодняя» — про те, що 17 травня 1931 р. папа Пій XI прийняв польських палігримів і запевнив їх, що турботи Польщі є і його турботами. Далі він наголосив: «Довгий кордон вашої країни постійно відкритий і піддається могутнім атакам більшовицьких ідей, ворожих християнству. Ви гідно відбиваєте ці атаки. Але ваша місія буде лише тоді завершеною, коли, як у блискучі минулі часи, ви зможете сказати: «Кожен поляк — католик»³⁸.

Переконливим свідченням того, що пропагандисти католицизму східного обряду були добре забезпечені матеріально, організовані і зорієнтовані на тривалу і послідовну діяльність, стало щорічне (починаючи з груд-

ня 1930 р.) проведення у Польщі конференцій у справах унії. На них всебічно розглядалося питання про запровадження неоунії, часто лунали критичні висловлювання. Зокрема, на першій конференції відомий римо-католицький єпископ Лозинський заявив: «Унія — це симуляція і лицемірство». На цьому ж зібранні ієрархії римо-католицької церкви, як і на з'їзді у Вільно в 1926 р., обговорювалися шляхи переходу православних безпосередньо до римо-католицизму. Після тривалих дискусій було вирішено, що неоунія — суцільна облуда, але, враховуючи психологію православного люду, її потрібно всіляко підтримувати³⁹.

Оскільки діяльність єпископа Пшездзецького на Волині щодо поширення ідеї католицизму східного обряду виявилася малоефективною, папа Пій XI затвердив комісію, яка мала займатися справами нової церкви у Польщі, її керівником було призначено литовця П.Бучиса. Польський уряд негативно поставився до цього призначення, і з часом постало питання про пошуки іншого кандидата на дану посаду. Зрештою, ним став греко-католик Н.Чарнецький з ордену редемптористів, які мали монастир у Перемишлі. 8 лютого 1931 р. його було висвячено у єпископи. Того ж року Н.Чарнецький призначений апостольським візитатором католицизму східного обряду в Польщі з постійним місцем перебування у м. Кременці на Волині. Вибір цього міста зумовлювався тим, що воно було одним з центрів православ'я в країні. Таким чином, робилася спроба певною мірою применшити роль православ'я в даному найбільш православному регіоні⁴⁰. В квітні 1931 р. православні часописи повідомили про прибуття Н. Чарнецького до Варшави і зазначили, що його призначення знаменує початок загострення відносин між православними та католиками, нову фазу релігійного протистояння⁴¹.

У травні 1932 р., коли нежиттєздатність католицизму східного обряду була визнана як українською, так і значною частиною польської громадськості, римо-католицький єпископ Пшездзецький оприлюднив архіпастирське послання на захист цієї церкви. У ньому стверджувалося, що неоуніатська робота на східних теренах Польщі почала здійснюватися Ватиканом на прохання православного населення Підляшшя, щоб приєднатися до римо-католицької церкви, але зі збереженням дотеперішнього обряду. Начебто, лише після цього звернення єпископ одержав вказівки папи з цього питання⁴².

Неефективність неоуніатської діяльності Ватикану на теренах Польщі призвела до спроб певної реорганізації органів, які здійснювали її. У 1932 р. спеціальна ватиканська комісія «Про Русію» конгрегації у справах східної церкви була реорганізована і змінила назву на «Комісію у надзвичайних справах», її керівникові єзуїту д'Ербін'ї вдалося переконати керівні кола Ватикану, що священники — поляки, українці та білоруси не можуть здійснювати місійну роботу в рамках нової унійної церкви, бо їм заважають розвинені патріотичні переконання. Вихід із становища він вбачав у направленні до Польщі французьких, голландських та німецьких місіонерів⁴³.

Новий наступ Ватикану на православне населення був негативно сприйнятий більшістю народних мас країни і переважною частиною римо-католицької інтелігенції. «Товариство опіки над східними кресами», яке об'єднувало католицьку інтелігенцію, у лютому 1932 р. у найвпливовіших газетах Польщі опублікувало відозву, в якій гостро засуджувало католицизм східного обряду та методи його насадження. У ній, зокрема, зазначалося: «Як щирі католики, для яких інтереси католицької церкви надзвичайно важливі, ми повинні лояльно заявити, що поширення східного обряду на наших східних землях викликає загальне невдоволення та негативне ставлення»⁴⁴.

Відомий консервативний публіцист сенатор Б. Косковський у «Кур'єрі Варшавському» виклав такі аргументи проти поширення католицизму східного обряду: «По-перше, його результати є мізерними — близько 30 парафій об'єднують до 10 тис. віруючих; по-друге, діяльність східного обряду загострила стосунки між католицьким і православним віросповіданнями; по-третє, існує загроза того, що Польська держава може бути звинувачена з боку Росії нібито в тому, що вона намагається використати релігійний момент у політичних цілях. Таким чином Польща може бути втягнута в небезпечний конфлікт шляхом релігійного тертя»⁴⁵.

Проти втілення в життя неоунії виступили 47 поміщиків Слонімського повіту. 5 травня 1932 р. вони подали місцевому єпископу меморандум, який містив гостру критику неоунії. У ньому стверджувалося: «В селах, у котрих отці-єзуїти рахують своїх парафіян десятками і сотнями, майже всі вони під час перепису заявили себе православними... Ця старання і занадто поспішна пропаганда отців-єзуїтів шкідлива для держави та для католицької церкви ще й тому, що, збуджуючи серед православних фанатизм, посилює їх опір, а внаслідок використання не завжди належних методів викликає конфлікти не тільки з православними»⁴⁶.

У 1932 р. побачила світ книга Г. Лубенського «Шлях Риму на Схід», у якій нищівній критиці піддана політика Ватикану щодо поширення серед православних Польщі католицизму східного обряду. Автор стверджував, що така форма поширення ідей католицизму є неприйнятною для Польщі, оскільки сприяє русифікації східних окраїн і завдає шкоди православній церкві, яка є лояльною до польського уряду. Книга викликала обурення ієрархії римо-католицької церкви Польщі. Архієпископ Варшавський кардинал Каковський наклав на неї заборону. Папа Пій XI висловив задоволення рішенням кардинала і навіть надіслав йому спеціальне благословіння та вдячність⁴⁷.

Нищівній критиці неоунія була піддана 20 січня 1932 р. на засіданні бюджетної комісії Сейму при обговоренні бюджету міністерства віросповідань та народної освіти. Міністр Єнджеєвич на ньому твердив: «Що ж до питання про східний обряд, то я засвідчую: по-перше, конкордат не передбачає цього обряду в своїх постановах; по-друге, з питання про цей обряд між урядом та Апостольською Столицею ніяких переговорів не ведеться; по-третє, з точки зору державних інтересів цей обряд не є бажаним»⁴⁸.

Депутат Богуславський у виступі на засіданні зауважив, що уніатська акція Ватикану пов'язана з тим, що він оголосив східні регіони Польщі своєю місіонерською територією. На думку комісії «Про Русію», вся східна частина Польщі заселена росіянами і може бути використана як плацдарм для майбутньої роботи по об'єднанню церков.

Тиск на православ'я з боку римо-католицької церкви був настільки сильним, що священник В. Железнякевич у статті «Ще раз з приводу дискусії про унію», вміщеній у православному часописі, був змушений зробити невтішний висновок: «Ми тепер знаходимося у стані війни з католицьким костолом. Ми цієї війни не бажали і не бажаємо. Але якщо на нас нападають, ми повинні захищатися»⁴⁹.

Керівництво православної церкви Польщі зрозуміло, що неоунійна діяльність Ватикану загрожує православ'ю та суперечить інтересам населення, що проживало в східних регіонах держави. Православний часопис у статті «Ідеологія уніатського руху» писав: «Пропаганда унії в її теперішній формі є питання політичне. Багато хто бачить в успіхах унії інтерес Польської держави і польського народу, а католицьке духовенство, що грає на патріотичній струні, намагається використати цю обставину в інтересах Риму. З точки зору тих, хто пропагує нову форму унії, вона тягне

за собою окатоличення, а католицизм веде до ополячення, отже, денаціоналізації»⁵⁰.

Волинський єпархіальний місійно-законовчительний комітет у зверненні до духовенства Волинської єпархії зазначав: «Уніатський рух в останній час набув характеру наступу». За таких складних обставин духовенству необхідно: «Бути на висоті свого пастирського обов'язку, проникнутися ідеєю самовідданого служіння, бути стійкими у своїх релігійних переконаннях». Духовенству рекомендувалося: «Влаштовувати в округах пастирські зібрання, створювати навколо себе з братчиків і сестричок бойову дружину парафії». У цьому ж зверненні слушно вказувалося, що успіх пастирської роботи залежить від особи священика, його витримки, делікатного спілкування з віруючими та його освіченості⁵¹.

Подібні звернення церковних керівників до парафіяльного духовенства були серйозно сприйняті його більшістю. Так, у постановах, ухвалених духовенством Лубенського міського округу на соборіку 10 лютого 1932 р., зазначалося, що на ньому благочинний читав реферат про пап римських і давав їм негативну оцінку. Він закликав духовенство захищати православну віру. На соборіку був і представник місцевої влади — поліцейський. Під час читання благочинним реферату він весь час щось занотовував⁵².

Керівництво православної церкви у спеціальних листах-розпорядженнях настійно радило парафіяльному духовенству: «Ні один рух, ні один крок уніатів у парафії не повинен випускатися з поля зору пастиря... Без затримки у можливо детальному вигляді доповідати у своє благочиння про час і місце візитацій уніатського єпископа Чарнецького...».

В іншому інструктивному листі (1932 р.) священиків попереджали, що в разі протидії місіонерським акціям неоуніатів вони (священики) будуть суворо покарані. Далі містилися чіткі рекомендації щодо тактики протидії неоуніатській пропаганді.

Православному парафіяльному духовенству було надзвичайно важко чинити опір наступу неоуніатів. За заклики до пастви відстоювати інтереси православ'я священиків на вимогу представників місцевих органів влади усували з парафій або позбавляли державних дотацій. У лютому 1932 р. на сторінках православного часопису надруковано лист священика (прізвище якого із зрозумілих причин не вказувалося). Це була сповідь сільського православного пастиря, який чесно виконував свої духовні обов'язки та розпорядження церковного керівництва. На храмове свято він зважився виголосити у церкві невеличку, але сміливу проповідь на захист Почаївської лаври й інших православних святинь від незаконного зазіхання на них католицького духовенства. Це викликало незадоволення коменданта поліції, і він добився, що «неблагонадійний» священик втратив дотацію від держави. Явна несправедливість спонукала останнього дійти невтішного висновку: «Православне духовенство перебуває у безправному становищі..., існування православного пастиря цілком залежить від думки староства та воєводства, відгуку коменданта місцевого постерунка»⁵³.

Православне населення Польщі гостро реагувало на факти переходу в неоуніатство представників духовенства. До речі, жоден факт відступництва ієрея від православ'я не залишався поза увагою церкви. Прізвища священнослужителів, які перейшли в уніатство, оприлюднювалися в листівках, відозвах, повідомленнях. Парафіяльному духовенству рекомендувалося вивішувати їх у церквах і роздавати вірним. В одній з таких листівок, надрукованих у Варшаві 9 березня 1926 р., зазначалося: «Будь-яке єднання з віровідступниками — колишніми священиками с. Озера Луцького повіту Євсеєм Сльозком і с. Цегова Горохівського повіту Олексієм Пилипенком, позбавленими священного сану і проклятими, безумовно, забороняється

церковними приписами і ні в якому разі не повинно допускатися ні в церковному, ні в приватному житті... Сльозко і Пилипенко є зрадниками православної віри й предателями рідного народу»⁵⁴.

Керівництво церкви оприлюднювало прізвища не лише «пастирів-відступників», а й світських осіб — колишніх православних, які з корисливих мотивів переходили до католицизму східного обряду. Мирянам пропонувалося ігнорувати їх і на побутовому рівні, і в ділових стосунках. Коли до неоунії перейшов парафіянин Свято-Миколаївської церкви м. Ковеля Л. Домбровський, спеціаліст з будівництва і ремонту церков, по парафіях Волинської єпархії було розіслано листа, в якому містилася рекомендація «... не давати Л. Домбровському ніяких підрядів по будівлі або ремонту православних церков»⁵⁵.

1931 р. перейшов у неоуніатство ректор Волинської духовної семінарії протоієрей П. Табінський. За цей вчинок він був не лише «виключений з священного сану і списків духовенства», але й 1 листопада того ж року в головній церкві Богоявленського монастиря м. Кременця йому було оголошено анафему. В зверненні Волинської духовної консисторії до «Всечесного духовенства Волинської єпархії» зазначалося: «Всечесне духовенство єпархії оцінить і в належний спосіб запламує таке поступування зрадника святої рідної віри»⁵⁶.

Несприйняття православним населенням такого способу «об'єднання» з римо-католиками, негідні, а часто облудні методи діяльності місіонерів католицизму східного обряду, гостре засудження мирянами своїх колишніх духовних пастирів, ігнорування їх навіть на побутовому рівні спричинили до того, що вже в другій половині 20-х років православні часописи постійно інформували читачів про повернення колишніх «пастирів-відступників» до рідної церкви.

Широкого розголосу в Польщі набула так звана «Жабчинська справа», що стала символом успішного опору православних беззаконню неоуніатів. У с. Жабче на Волині невелика група католиків східного обряду силоміць захопила приміщення православного храму, який раніше ніколи не був ні уніатським, ні римо-католицьким. Католицький єпископ одразу оголосив його своєю власністю. У лютому 1929 р. на знак протесту понад 100 православних парафіян зайняли храм і відмовилися виходити з нього. Зрештою їх змусили звільнити його, але за розпорядженням вищих органів державної влади храм було повернуто православним⁵⁷.

Життя православних в Польщі постійно ускладнювалося тим, що з Риму регулярно надходили вказівки католицькому керівництву активізувати поширення неоунії. Зокрема, в Апостольському посланні папи Пія XI, адресованому кардиналам Каковському та Глонду, датованому 6 січня 1933 р., говорилося, що глава римо-католицької церкви підтримує всі починання, мета яких — залучення православних до унії. Називаючи православних «відірваними братами», папа Римський стверджував, що спокій та порятунок вони можуть знайти тільки в католицькій церкві⁵⁸.

Апостольське послання безпосередньо було зв'язане з тим, що римо-католицький єпископат Польщі виступив ініціатором проведення в країні 18—25 січня 1933 р. «Тижня з'єднання». Він мав сприяти залученню у лонно римо-католицької церкви «відірваних від єдності», переважно православних із східних регіонів Польщі. Апостольське послання було підкріплене певними коштами, які планувалися використати для підтримки акції польського римо-католицького єпископату.

З цього приводу протопресвітер Т. Теодорович написав листівку «Бережіть свій скарб — віру», в якій з гіркотою констатував: «До цього часу православна церква трактується, навіть у католицьких підручниках Закону

Божого, як костюл схизматичний, не істинний, фальшивий, не Апостольський, такий, що не дає спасіння тим, хто належить до нього».

Ставлення римо-католицької церкви Польщі до православ'я не залишилося поза увагою світової громадськості. Одним з тих, хто засуджував тиск на православ'я, був відомий лютеранський богослов Г. Кох. У 1933 р. він писав: «Проти неї (православної церкви. -- Я.С.) ... спрямований сильний тиск Риму. Саме тут найсильніше відчувається намагання Ватикану до унії як засобу обхідного руху з метою ізоляції греко-католицької церкви Східної Галичини шляхом спроб розшарування православ'я засобом «східного обряду», який з особливим старанням насаджується в останні роки... Католицька церква не відмовляється використовувати насильство...»⁵⁹.

У 1933 р. єпископ Пшездзецький на Великоградському конгресі уніатів доповідав про розвиток нової унійної церкви в Польщі: до нової віри було навернено 20 тис. осіб, які були організовані в 14 парафіях. У цій церкві діяли 25 священиків, 16 з яких перейшли в неоунію з православної церкви. З початку її запровадження було витрачено 150 тис. злотих⁶⁰. Тоді цей звіт для багатьох поінформованих осіб став свідченням поразки тих, хто започатковував і пропагував католицизм східного обряду.

Переконливим документальним свідченням того, що в другій половині 30-х років діяльність місіонерів неоунії не ослабла, а навіть посилилася, є прохання православних парафіян м. Луцька у 1935 р. про перехід до католицької церкви східного обряду. Так, мешканці міста Стефаніда Романюк і Іван Черейчук підписали заяви такого змісту: «Прошу приєднати мене до римо-католицької церкви. Обряд для себе обираю східний». Особливості почерків дають підстави твердити, що обидві заяви були написані іншою особою, а заявники лише розписалися під текстом-заготовкою⁶¹.

Згодом практика навернення православних до католицизму східного обряду була вдосконалена. Неоуніатським парафіям були розіслані спеціальні бланки, у відповідних графах яких було потрібно лише вписати прізвище особи, а в кінці підписати такий текст: «Заявляю з повною свідомістю й добровільно, що виступаю з Польської Автокефалії Православної церкви із дотеперішньої моєї парафії..., приєднуюся до Єдиної Святої Католицької церкви, яка під проводом Святійшого Вселенського Патріарха Папи Римського. Однак позістаю при своїм ріднім східнослов'янським обряді. Як голова родини, підписую рівно ж до загальної Церкви і Парафії всіх членів моєї родини за їх добровільною згодою. На підтвердження цієї заяви кладемо свої власноручні підписи»⁶².

Свідченням справжнього стану справ у галузі поширення католицизму східного обряду в другій половині 30-х років може бути публікація у журналі «Церква і нарід» за 1937 р. під назвою «З Дубна до Канади». З неї дізнаємося, що «Уніатську Семінарію Східного обряду в Дубні скінчило цього року 6 учнів, із них два, з браку становищ і праці в уніатських парафіях на кресах, виїжджають до Канади, прийняті біскупом Василем Ладикою, який недавно відвідав названу семінарію у Дубні»⁶³.

У зв'язку з тим, що результати запровадження неоунії в східних регіонах Польщі виявилися більш ніж скромними, увага її ініціаторів у другій половині 30-х років почала зосереджуватися на емігрантах — росіянах, яких буремні події початку століття розкидали по світу. Більшість з них зазнавала великих нестатків, а певна частина опинилася на межі загибелі. Це врахував Ватикан, і в 1936 р. колишній перший секретар російського посольства у Римі О. С. Євреїнов був висвячений у єпископи і поставлений на чолі спеціального відомства для управління справами католицьких церков, у котрих богослужіння здійснювалося за східним обрядом. Про це

повідомила газета «Массаджеро». Газета «Слово», коментуючи дану інформацію, із розумінням поставилася до обставин, що штовхали емігрантів — росіян в обійми римо-католиків, але зауважувала: «Серед тих росіян, які переходять у католицизм, багато таких, що роблять це зовсім не за переконаннями, а просто за матеріальні вигоди, за допомогу, що їй надають католики: кому безкоштовно квартиру, кому — стіл, кому — заробіток...»⁶⁴.

Ще в жовтні 1931 р. газета «Діло» писала з цього приводу: «Пішла пропаганда католицизму у східному (візантійському) обряді передовсім серед російської політичної еміграції в її головних осередках, що увінчалася деяким, не надто великим успіхом. Ріжні католицькі місійні чини (ордени) приймають політичних емігрантів і вишколюють їх на майбутніх місіонерів»⁶⁵.

Питання, яке постійно обговорювалося на унійних конференціях, стосувалося культурної бази неоунії. Частина римо-католиків виступала за те, що ні російська, ні українська культура не повинні бути її фундаментом. Це може бути лише польська мова, освіта, культура. Таку думку на 4-й унійній конференції у Пінську (1937 р.) відстоював Д. Новитський у доповіді «Католицька акція в уніатських церквах на окраїнах». Вона була негативно оцінена більшістю, бо суперечила резолюціям попередніх конференцій, в яких зазначалося, що унійні кадри повинні знати та шанувати мову, звичаї народу, серед якого поширювалися постулати католицької віри.

Найпереконливіше цю позицію на конференції аргументував у доповіді «Польщення православної церкви» ксьондз Я. Урбан. Він твердив, що полонізація православної церкви може бути корисною лише більшовизмові, а віра тільки постраждає, оскільки знизиться рівень релігійності народу. Ксьондз наполягав на тому, що православна церква може прислужитися державі тільки тоді, коли «буде працювати над «уморальненням народу», а не коли «буде знаряддям полонізації»⁶⁶.

Діяльність римо-католиків у напрямку поширення католицизму східного обряду тривала до початку другої світової війни. Як попереджали тверезо мислячі діячі з табору римо-католиків, греко-католиків, православних діячів та світової громадськості, ідея римо-католицького костюлу східного обряду була мертвонародженою. Користі вона не принесла нікому, але ще більше віддалила православних від підлеглих Ватиканові поляків і населення східних регіонів Польської держави.

Чергова спроба утворити церковну унію православних і римо-католиків закінчилася невдачею, оскільки ґрунтувалася не на християнських мотивах «щоб усі були одно», бо «один Бог, одна віра, одне хрещення», а на політичних намірах, амбіційних устремліннях. Унійна ідея, яка висувалася не для церковних потреб, а з огляду на політичну ситуацію, зазнала краху. До цього призвели брутальні методи її втілення в життя, зокрема насильство та облуда.

Вкотре в історії українського народу йому в нагоді стали витримка, стійкість і впевненість у своїй правоті. Цю думку прекрасно висловив Д. Антонович у статті «Українська християнська церква сучасності»: «Вже нині ми спостерігаємо, що релігія ділить і стоїть на перешкоді об'єднання українського народу під Польщею. Коли взяти на увагу, що, з одного боку, проявляються агресивні тенденції до поширення одного з українських сповідань на весь український народ, то з того виростає зовсім реальна можливість міжусобної релігійної боротьби, зерно якої було засіяне в 1596 році і яке давало себе знати на протязі століть. Єдиним захистом проти цього могла би бути якнайбільше розвинена релігійна толерантність, яка, на щастя, є властивою українському народу»⁶⁷.

Отже, нова унія у формі східнослов'янського обряду викликала неабияку реакцію — політичну і конфесійну -- в Польщі і за її межами. Зрештою, це був єдиний обряд, штучне утворення якого було політичним наслідком першої світової війни, падіння царського самодержавства, утворення СРСР, формування польської державності на приєднаних до II Речі Посполитої українських і білоруських землях, так званих «кресах східних». Католицька Польща перетворюється на фортецю католицизму на Сході. Цей обряд (який ще називався візантійсько-слов'янським) вважався неоунійним. Таким чином підкреслювалося, що він є новим явищем і водночас традиційним, оскільки унійні зусилля католицької церкви сягають у минуле (Флорентійська унія, Берестейська унія).

Ініціатором новоунійного східнослов'янського обряду був польський єпископат, зокрема єпископ Пшемззєцький, який подав Апостольській Столиці план цієї акції. До її здійснення Ватикан залучив орден єзуїтів. Папа Пій XI підтримав неоунійну діяльність, пов'язуючи її насамперед з наступним планом «навернення» сотень мільйонів православних Росії. Саме тому організаційне керівництво новоунійною акцією, яку спочатку здійснювала конгрегація східної церкви, було передано спеціально утвореній комісії «Про Росію». Вона, по суті, функціонувала на правах відокремленої ватиканської конгрегації.

Значну роль у неоунійній діяльності відігравали чернечі ордени, які утворили східне чернече католицьке угруповання. До них, крім єзуїтів, належали воскресенці, олумпціоністи, лазарити, бенедиктинці, редemptористи, домініканці, капуцини, францисканці, маріани, селезіанці та ін.

З метою обґрунтування різних аспектів неоунійної діяльності римо-католицька церква проводила різноманітні конгреси, конференції, унійні дні та тижні. Найбільш розрекламованими були унійні конференції в Пінську, який називали «польським Велеградом». На цих конференціях визначалися етапи втілення в життя неоунії. В енцикліці «Рерум орієнталіум» від 27 травня 1927 р. Пій XI підтримав неоунійну діяльність, щоб до католицької церкви приєдналися «не тільки греки, але й росіяни, українці й інші народи, які відлучені від всесвітньої церкви». Для цього було створено папський Східний інститут — вищий теологічний і науково-дослідницький заклад, де готувалися спеціалісти з проблем християнського Сходу.

Українські греко-католицькі єпископи були усунуті від неоунійної діяльності, бо римо-католицька ієрархія всіляко протидіяла цьому. Блокування греко-католиків латинськими польськими єпископами пояснювалося тим, що з унійною акцією поєднувалася б «проукраїнська діяльність». Однак навіть частина українських греко-католицьких єпископів, які не схвалювали поєднання релігії з національною діяльністю, не приховували того, що утворення східнослов'янського обряду, здійснення нової унії поряд з давно існуючою є «непотрібною затією». Хомишин, який у той час був станіславським єпископом, стверджував, що східнослов'янський обряд є «...тільки перехрещеним синодально-російським обрядом. Внаслідок цієї назви утворено кордон між нами в Галичині як греко-католиками і українцями Волині, Підляшшя і Полісся, яких намагаються зробити «східнослов'янами»⁶⁸.

Проблеми католицизму східного обряду були найбільш дискусійними в державно-церковних стосунках II Речі Посполитої. Незважаючи на те, що Конкордат 1925 р. між Ватиканом і Польщею не фіксував наявності цього обряду як юридичне діючої церкви, польські державні кола змушені були де-факто визнавати його діяльність в рамках дієцезій римо-католицької церкви. Польська дипломатія намагалася спонукати Ватикан вилучити католицизм східного обряду з-під компетенції ватиканської комісії

«Про Росію», політичні цілі якої суперечили державним інтересам Польщі. Зі свого боку, певна частина польсько-католицького кліру вважала, що замість гри в неоунію і східнослов'янську привабливість цього обряду необхідно одразу переходити до навернення православних в латинство. Отже, неоунія як складова частина «східної політики» Апостольської Столиці і спроба її втілення в життя на українсько-білоруських землях II Речі Посполитої зазнала краху. Причина її полягала в тому, що традиційно на так званих «східних кресах» католицизм асоціювався в народній свідомості з ополяченням і гнобленням польськими панами, а православ'я — з українством. Власне, це ототожнення православ'я з чинником народним, національним, а неоунії — з класовим, соціальним, ворожим перетворило її в ефемерну витівку.

¹ Цит. за: Православний вісник. — 1964. — № 4. — С. 128.

² Воскресное чтение. — 1933. — № 5. — С. 79—80.

³ Д е с н о в Н., протоієрей. Унія в історії та свідомості українського народу // Православний вісник. — 1975. — № 11. — С. 31.

⁴ Костельник Г., протопресвітер. Римська Церква і єдність Христової Церкви // Вибрані твори. — К., 1987. — С. 259—260.

⁵ Цит. за: Воскресное чтение. — 1933. — № 12. — С. 189—190.

⁶ Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (далі. — Пастернак Є. Нарис історії...). — Вінніпег—Торонто, 1989. — С. 212—216.

⁷ Там же.

⁸ Цит. за: К о с т е л ь н и к Г., протоієрей. Примат Латинської Церкви і уніатські Церкви // Вибрані твори. — К., 1987. — С. 231.

⁹ Воскресное чтение. — 1931. — № 19. — С. 229.

¹⁰ К о с т е л ь н и к Г., протоієрей. Апостол Павло і римські папи або догматичні підстави папства // Вибрані твори. — К., 1987. — С. 69.

¹¹ Докладніше про це див.: Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви (далі — Власовський І. Нарис історії). В 4-х т. — Нью-Йорк, 1975. — Т. 4. — Ч. 2. — С. 68—69; Д е с н о в Н., протоієрей. Унія в історії та свідомості українського народу // Православний вісник. — 1975. — № 11. — С. 31.

¹² Цит. за: Воскресное чтение. — 1932. — № 9. — С. 126.

¹³ Правда про унію. Документи і матеріали. — Львів, 1981. — С. 163.

¹⁴ Воскресное чтение. — 1931. — № 42. — С. 597.

¹⁵ Савчук С., Мули к-Л у ц и к Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. — Вінніпег, 1984. — Т. 1. — С. 388.

¹⁶ Правда про унію... — С. 163—164.

¹⁷ Докладніше про це див.: Савчук С., Мули к-Л у ц и к Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. — С. 388; Купранець О. Православна Церква в міжвоєнній Польщі. 1918—1939. — Рим, 1974. — С. 55; Л о з о в ' ю к І. Давні Лубенські монастирі. (Нотатки краєзнавця). — Дубно, 1994. — С. 7.

¹⁸ Воскресное чтение. — 1933. — № 5. — С. 79—80.

¹⁹ Там же.

²⁰ Слово. — 1931. — 30 авг.

²¹ Церква і Нарід. — 1937. — № 1-2. — С. 62.

²² Правда про унію... — С. 219.

²³ Воскресное чтение. — 1926. — № 12. — С. 189.

²⁴ Пастернак Є. Нарис історії... — С. 119.

²⁵ Православний календарь на 1937 год. — Варшава, 1937. — С. 25.

²⁶ Цит. за: Воскресное чтение. — 1933. — № 12. — С. 189.

²⁷ Пастернак Є. Нарис історії... — С. 119.

²⁸ Воскресное чтение. — 1925. — № 11. — С. 12—13.

²⁹⁻³⁰ Там же. — С. 13.

³¹ Воскресное чтение. — 1928. — № 20. — С. 313—314.

³² Там же. — 1928. — № 14. — С. 224—225.

³³ Там же. — 1930. — № 49. — С. 775.

³⁴ Власовський І. Нарис історії... — С. 71—72.

³⁵ Цит. за: Духовна бесіда. — 1926. — № 15—16. — С. 14.

³⁶ Власовський І. Нарис історії... — С. 71—75.

³⁷ Воскресное чтение. — 1931. — № 24. — С. 310.

³⁸ Там же. — 1931. — № 19. — С. 228.

- ³⁹ Православный календарь на 1937 год. — С. 26.
⁴⁰ Пастернак Є. Нарис історії... — С. 218—219.
⁴¹ Воскресное чтение. - 1932. - № 8. - С. 107.
⁴² Там же. — № 11.-С. 155.
⁴³ Там же. — № 8. — С. 107.
⁴⁴ Там же.
⁴⁵ Там же.
⁴⁶ Там же. - 1932. - № 45. - С. 604.
⁴⁷ Там же. — № 17. — С. 256.
⁴⁸ Там же. - № 6. - С. 77-78.
⁴⁹ Там же. - 1931. - № 22. - С. 273.
⁵⁰ Там же. - 1926. - № 30. - С. 444.
⁵¹ Рівненський краєзнавчий музей (далі — РКМ) КН 4508 / VIII Д 1773.
⁵² РКМ КН 12415 / VIII Д 2385.
⁵³ Воскресное чтение. — 1932.— № 10. — С. 127.
⁵⁴ РКМ КН 12405 / VIII Д 2372.
⁵⁵ РКМ КН 2075 / VIII Д 33051.
⁵⁶ РКМ КН 123399 / VIII Д 2365.
⁵⁷ Воскресное чтение. — 1932. — № 49. — С. 773.
⁵⁸ Там же. - 1933. - № 5. - С. 78-79.
⁵⁹ Там же. — 1933. — № 48—49. — С. 704.
⁶⁰ Пастернак Є. Нарис історії... — С. 220.
⁶¹ Волинський краєзнавчий музей (далі — ВКМ) 9447, 9448.
⁶² ВКМ 9445.
⁶³ Церква і Нар. - 1937. - № 17. - С. 445.
⁶⁴ Слово. — 1936. — 27 дек.
⁶⁵ Правда про унію... — С. 219.
⁶⁶ Цит. за: Церква і Нарід. - 1937. - № 9. - С. 660-662.
⁶⁷ Українська культура. Лекції за редакцією Д. Антоновича. — К., 1993. — С. 220.
⁶⁸ Slowo. - 1932. - S. 95.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Г. ТОМІЛЕНКО (Черкаси)

Діяльність професійних пожежних підрозділів на Правобережній Україні у другій половині XIX — на початку XX ст.

Початок становлення професійної пожежної охорони України припадає на першу половину XIX ст., проте свого поширення та розвитку вітчизняні пожежні команди набули лише в пореформений період. У 1853 р. Міністерством внутрішніх справ Росії було введено «Нормативний табель складу пожежної частини в містах» та затверджено штати пожежних команд для 461 міста імперії. Чинність документа поширювалась і на міста Правобережної України — Київ, Луцьк, Житомир, Кам'янець-Подільський, Черкаси, Білу Церкву та ін.

Кількісний склад професійних пожежних частин Правобережної України у пореформений період був незначним. Так, з доповіді подільського губернського правління київському генерал-губернатору за № 7786 від 29 листопада 1868 р. відомо, що губернія мала 9 професійних пожежних команд. Протипожежний захист міст на Поділлі здійснювали: в місті Кам'янець-Подільському — 36 рядових, 2 унтер-офіцери та брандмейстер; у Проскурові, Летичеві, Гайсині — по 8 пожежних; у Літині — 6; Брацлаві — 7; Ольгополі — 4; у Новій Ушиці — 3; у Вінниці — 14 рядових та 2 унтер-офіцери !.

Водночас Київська губернія мала наприкінці 60-х років XIX ст. 12 професійних пожежних частин. Що ж до кількості пожежних чинів, то в Києві було 142 пожежних і 8 унтер-офіцерів, Каневі — 6 пожежних, Таращі — 7 пожежних і один унтер-офіцер, Василькові — 11 пожежних на чолі з унтер-офіцером, Умані — 30 пожежних і унтер-офіцер, Чигирині, Сквирі та Липовці — по 7 пожежних і одному унтер-офіцеру, Бердичеві — 70 пожежних і 2 унтер-офіцери, Радомишлі — 7 пожежних, Звенигородці та Черкасах — по 11 пожежних і одному унтер-офіцеру².

Така кількість пожежних частин не могла задовольнити потреб проти-пожежної безпеки Правобережної України. Особливо страждали повіти та волості краю, де люди фактично залишалися віч-на-віч з вогняною стихією. Становище погіршилося з відміною збору із застрахованого майна, встановленого на потреби пожежної безпеки у 1847 р. Спочатку цей збір було зменшено до 25 коп. (замість 75) з 1000 крб. застрахованого майна, а 31 травня 1865 р. постановою Державної Ради взагалі ліквідовано. Відтепер витрати на пожежну охорону, які задовольнялися з цього збору, були віднесені на баланс міських бюджетів.

У другій половині XIX ст. ситуація з протипожежним станом поселень ще більше загострилася внаслідок широкої забудови міст, що розгорнулася із зростанням промисловості та торгівлі, але, на жаль, здійснювалася з порушенням протипожежних вимог.

У зв'язку з цим 28 грудня 1860 р. урядом були вироблені основні положення щодо створення громадських пожежних команд. Однак лише у 1862 р. МВС Росії надало дозвіл створювати в повітових та волосних містах і селищах громадські пожежні команди, що складалися з вільнонайманих службовців.

Особовий склад громадських пожежних команд формувався з міщан, які не отримували жалування за участь у ліквідації пожеж, проте користувалися пільгами щодо виконання деяких міських повинностей. До складу таких команд могли входити й вільнонаймані служителі. Так, громадська пожежна команда м. Ржищева Київської губернії складалася з 8 пожежних. До складу пожежного обозу в 1908 р. входили: 8 коней, 4 діжки, насос, багорний хід тощо. Команда існувала за рахунок залишків сум від нотаціонального та інших зборів.

Законом від 16 червня 1870 р. вирішення проблеми створення та функціонування пожежних частин покладалося на міські управи. Стаття друга цього закону зобов'язувала їх піклуватися «про заходи обережності від пожеж та інших лих» і покладала на них утримання пожежних команд, які вже існували або могли створюватися згодом. Відтак закон не розв'язав радикально питання щодо організації пожежних команд у містах, а поставив способи його вирішення в кожному випадку в залежність від розуміння членами управ місцевих інтересів та розвитку в населення почуття самозбереження. Повна відсутність у документі чітких вказівок на права та обов'язки міських управ щодо функціонування пожежних частин викликала відразу ж багато непорозумінь між ними та місцевою поліцейською владою, яка не звільнялася від обов'язку керувати пожежною частиною. Спроби переділу прав та обов'язків як з боку міських управ, так і місцевої поліції призводили до ще більшої дезорганізації пожежної справи в містах.

Непорозуміння виникали через невизначеність, яку форму організації пожежної допомоги вважати за поліцейську, а яку за громадську, який об'єм їх складу вважати достатнім, хто повинен проводити в них тривоги, огляд обозів тощо. Частина міських управ Правобережної України виступала за необхідність реорганізації існуючих поліцейських пожежних команд, інша — за вилучення їх зі складу поліції, близько 1/3 — за повне їх

скасування, а кожна четверта почала організовувати добровільні пожежні команди. Окремі міські управи стали знову вводити відмінену в 1856 р. в багатьох містах загальну пожежну повинність.

Суперечки з питань протипожежного захисту міст регіону нарешті дійшли до центральних владних органів. Накази Сенату, які невдовзі з'явилися, хоча й не внесли більш визначеного поняття щодо прав та обов'язків як міських управ, так і поліції, почасти розв'язали питання про різницю між громадськими та поліцейськими пожежними частинами. Зокрема, від 12 жовтня 1883 р. було зазначено, що штати поліцейських пожежних команд затверджуються згідно з нормативним табелем 1853 р. (ст. 2086 II тому Зведення Законів 1876 р.). В такому ж плані висловився Сенат і в указі від 5 жовтня 1901 р.

До 1873 р. пожежні частини на Правобережній Україні комплектувалися нижніми військовими чинами й вважалися нестройовими командами цивільного відомства. Пожежні команди, організовані згідно з рекрутською системою комплектування, задовольняли своєю кількістю, але не якістю. Сама думка про присилування викликала у людини халатне, а то й вороже ставлення до роботи, яку вона виконувала, тим більше, якщо ця робота була їй не до вподоби. Так, 17 травня 1862 р. сталася велика пожежа в Києві на Подолі. З доповіді київського губернатора відомо, що «пожежні інструменти Подільської частини, незважаючи на близькість місця, де була пожежа, прибули туди на півтори години пізніше того, як вона почалася». В рішенні про покарання винних, брендмайору пожежного гарнізону міста було оголошено сувору догану за безладдя та нетверезий стан пожежних служителів³. Такі випадки були не поодинокі.

Тимчасом низький технічний рівень оснащення команд вогнеборців вимагав високих професійних якостей особового складу частин. Саме від їхнього уміння та злагодженої роботи залежало збереження майна й життя громадян не лише окремих осель, а інколи й цілих поселень. Підготовка до служби рядового складу підрозділів повністю покладалася на брендмейстерів. Єдиної програми підготовки кадрів не існувало. Важливою проблемою залишалося й питання про підготовку керівного складу пожежних частин. Унтер-офіцери та брендмейстери за професійними якостями мало чим відрізнялися від «пожежних служителів». Така проблематична ситуація у фаховій підготовці тривала майже до початку ХХ ст. З доповіді вінницької міської думи від 5 вересня 1903 р. відомо, що «...пожежні служителі, набрані до складу команди без усякого попереднього іспиту на придатність до пожежної справи, цілком ні до чого не привчені..., усі вони не знайомі навіть із самими елементарними вимогами правил гасіння пожеж. Очолює команду старший пожежний, який за своєю недосвідченістю у протипожежній справі не відрізняється від усіх інших»⁴.

Строковість рекрутської повинності вела за собою постійні зміни в особовому складі пожежних підрозділів, внаслідок чого багато служителів, які вже мали чималий досвід у пожежній справі, залишали команди у зв'язку із закінченням строку служби. А щоб навчити новобранців елементарним правилам і тактиці гасіння пожеж, потрібний був не один місяць наполегливої праці. Так, у листі до міністра внутрішніх справ від 8 листопада 1870 р. київський генерал-губернатор зазначав: «Нині підлягають звільненню в безстрокову відпустку з поліцейської і пожежної команд 40 чоловік»⁵. У відповідь на це міністерство направило для комплектування команд Києва, Липовця та Бердичева молодих рекрутів. Однак уже 14 травня 1871 р. київське губернське правління доповідало генерал-губернатору краю, що «...вони (новобранці. — *Авт.*) зовсім неспроможні до служби..., і перебування їх мало приносить користі...»⁶.

Складна ситуація з комплектуванням пожежних гарнізонів на Правобережній Україні змушувала МВС Росії вживати кардинальних заходів. Ще циркуляром за № 44 від 25 квітня 1860 р. міністерство заборонило комплектувати пожежні команди нижніми військовими чинами. Водночас циркуляром за № 58 від 21 травня 1861 р. було визначено головні засади для створення міських професійних пожежних команд на основі вільного найму. Команди мали комплектуватися або вільнонайманими людьми, або міщанами за вибором громадськості міста. При виникненні міських вільнонайманих пожежних команд коні з пожежним обозом передавалися в розпорядження міста. Там, де міських коштів не вистачало на утворення команди та пожежного депо, дозволялося одноразово використати страховий запасний капітал. Усі розпорядження з питань функціонування пожежного обозу та команди покладалися на міські думи, але керівництво діями пожежних мало залишатися в руках поліції.

Перехід до комплектування професійних пожежних частин вільнонайманими служителями затягнувся через проблеми фінансування на роки. Навіть у Києві — найбільшому місті Південно-Західного краю — витратна частина міського бюджету в 1869 р. перевищувала прибуткову майже на 72,4 тис. крб.⁷ Інші міста Правобережної України перебували у ще гіршому фінансовому становищі, тому основу кадрового складу пожежних команд продовжували становити рекрути. В 1868 р. з 9 пожежних частин у Подільській губернії лише одна була переведена на вільнонайману. З доповіді київського губернського правління генерал-губернатору краю за № 5163 від 6 червня 1869 р. відомо, що пожежні частини губернії в більшості своїй комплектувалися за рахунок рекрутів⁸.

Остаточному врегулюванню цього питання сприяло введення загальної військової повинності, коли наказом міністра внутрішніх справ від 4 липня 1873 р. комплектування пожежних частин солдатами повністю припинилося. Таким чином, на кінець минулого століття на Правобережній Україні сформувалася система професійної організації гасіння пожеж, в якій водночас діяли вільнонаймані команди, що підпорядковувалися поліції, вільнонаймані команди під управлінням міського самоврядування та громадські пожежні команди.

В останній чверті XIX ст. витрати на протипожежні потреби зростали, однак процентне відношення між ними й загальною сумою витрат міст різко зменшувалося й упало з 6,95 % у 1885 р. до 3,85 % у 1899 р. Основними джерелами фінансування протипожежних заходів були: суми пожежного капіталу, суми земських страхових капіталів, загальноземські кошти, суми нотаріальних зборів та громадські кошти. Пожежний капітал був у підпорядкуванні страхового відділу МВС, а інші — в розпорядженні місцевих установ.

Рік у рік кількість пожеж на Правобережній Україні зростала. Із звітного огляду Київської губернії за 1895 р. відомо, що в той рік від 1574 пожеж згоріло 1779 дворів. Завдані збитки дорівнювали майже 2,3 млн крб. Кількість пожеж порівняно з 1894 р. збільшилася на 81, а сума збитків — на 0,21 млн крб. Водночас кількість дворів, які постраждали від вогню, зменшилася на 323, що вказує на позитивну діяльність як професійних, так і добровільних вогнеборців.

Сумний перелік пожеж 1895 р. в містах Київської губернії вражає своєю масштабністю. 8 березня у м. Сквирі згоріли кам'яний чотириповерховий млин та дерев'яний магазин із хлібом (6200 пудів). Сума збитків склала 26 840 крб. 6 травня у Плоскій дільниці Києва від необережного поводження з вогнем згоріли житлові та господарські будови на суму 68 400 крб. 25 травня на Подолі з тієї ж причини сталося водночас три по-

жежі, сума завданих ними збитків дорівнювала 123 000 крб. 30 липня того ж року в місті від підпалу було знищено вогнем 41 лавку, 8 ларів та 5 столів з товаром на загальну суму 160 000 крб. 1 вересня 1895 р. вогонь знищив рухоме й нерухоме майно 17 єврейських сімей у м. Радомишлі. Сума збитків склала 23 455 крб. 17 листопада у м. Каневі від підпалу згоріло 26 дерев'яних лавок, 2 комори та дахи 7 кам'яних закладів торгівлі. Загальна сума збитків склала 24 014 крб. 17 грудня в м. Черкаси згоріла будівля лісопильного заводу. Збитки від пожежі склали 20 000 крб. Вогняне лихо, що сталося 29 грудня у м. Тальному, в будинку графа Шувалова, перевершило за збитковістю всі зазначені пожежі — від несправності коминів повністю згорів будинок з усім майном вартістю в 400 000 крб.⁹

Складна протипожежна ситуація в 1895 р. потребувала активних дій міських органів влади Київської губернії, і ними було проведено ряд робіт по зміцненню пожежних команд. У м. Києві було закуплено 12 коней, 4 шкіряні заливні рукави та 8 саней для зимового ходу під діжки; у Бердичеві—3 старих коней замінено на молодих; у Каневі — куплено коня та відремонтвано пожежний насос; у Черкасах — пожежна команда збільшилася на два вогнеборці, було придбано двоє коней та висувну драбину.

В останні роки ХІХ ст. поступово, в міру вдосконалення організації гасіння пожеж, підвищення боєздатності пожежних частин, ситуація в пожежній безпеці міст Правобережної України поліпшилась. Значно зміцнили пожежні гарнізони великих міст. Збільшився штат пожежної команди Луцька (з 8 до 12 пожежних), на посаду брандмейстера був призначений унтер-офіцер Снітковський. Зріс чисельний склад пожежних гарнізонів Житомира, Черкас, Умані, Чигирини та інших міст.

На початку ХХ ст. суттєвих змін в організації пожежної охорони міст Правобережної України не відбулося. У 26 містах Росії утримання пожежних підрозділів обходилося в 10—100 крб., у 86 — в 100—500 крб., у 74 — в 500—1000 крб. і в 384 містах — у 1000—10 000 крб. на рік. Так, у 1901 р. пожежна команда м. Черкас складалася з 18 чоловік на чолі зі старшим пожежним. До пожежного обозу входило 18 коней, 3 пожежні насоси, 10 діжок, 3 драбини, 2 гідропульти та інше обладнання. Утримання пожежних та обозу обходилося місту лише в 130 крб. на рік.

У той період чисельний склад та оснащення професійних пожежних команд часто не відповідали протипожежним потребам. До того ж збільшення кількості пожеж при ускладненні роботи поліцейських частин свідчило про необхідність реорганізації поліцейських пожежних команд у громадські. За прикладами незадовільного стану поліцейських пожежних частин не треба було далеко ходити. Так, вінницький повітовий справник доповідав 25 листопада 1903 р. в канцелярію київського генерал-губернатора про те, що місцева пожежна команда, яка складалася з 16 чоловік, не мала власного депо і розміщувалася на подвір'ї повітового поліцейського управління в погано пристосованому дерев'яному помешканні. Штат у 16 чоловік існував у Вінниці без змін з 1874 р., а тимчасом населення міста і кількість дворів за цей період зросли майже втричі. В результаті такого стану пожежна команда не могла успішно виконувати протипожежні заходи. Повітове поліцейське управління в керівництві пожежною частиною обмежувалося лише найманням та звільненням службовців, заготовлею для них на міські кошти обмундирування та провіанту й видачею щомісячного жалування. Протипожежні потреби міста вимагали наявності команди чисельністю не менше 30 чоловік, якими керував би досвідчений брандмейстер, а також подвоєння кількості пожежного обладнання, створення депо та будівництва каланчі¹⁰.

5 вересня 1903 р. постановою за № 122 вінницька міська дума почала клопотання про передачу поліцейської пожежної команди під управління міського самоврядування, а 13 лютого 1904 р. прийняла проект про створення громадської пожежної команди. Міським самоврядуванням передбачалося звуження участі місцевої поліції в керівництві пожежною частиною. (Однак незмінним залишалося правило щодо підпорядкування команди вогнеборців під час гасіння пожеж розпорядженням поліції.) Розглянувши цю справу, Міністерство внутрішніх справ 21 квітня 1904 р. дало згоду на перетворення поліцейської команди в громадську. Міська дума отримала право створювати тимчасові відділення пожежної команди в окремих частинах міста, збільшувати склад команди та обозу, а також кошти на їхнє утримання. Усі пожежні приймалися на службу і звільнялися з неї міською думою. Окремим пунктом зазначалося, що пожежна команда, обоз та коні не можуть притягатися до роботи, яка не стосувалася їх службових обов'язків. Цей проект містив ще один надзвичайно важливий пункт, який стосувався керівництва поліцією діями пожежних і виходив за рамки типових положень щодо утворення громадських команд. У ньому зазначалося, що «вказівка прийомів і засобів гасіння пожеж відноситься цілком до обов'язків брандмейстера»¹¹.

Для остаточного розв'язання такого роду проблем Міністерство внутрішніх справ у вересні 1907 р. видало тимчасові правила щодо реорганізації громадських пожежних команд, які повинні були повністю замінити поліцейські. Вогнеборці України давно чекали цього, оскільки права брандмейстера значно обмежувалися місцевою поліцією. Поліцейська влада дивилася на пожежних, як на безкоштовну робочу силу. Тому досить часто пожежні обози, коні та й самі вогнеборці використовувалися на сторонніх роботах, що призводило до зниження боєздатності пожежних команд. Зокрема, ще в 1862 р., після кількох великих пожеж у Києві та незлагоджених дій пожежних при їх гасінні, київський губернатор звернувся до брандмайора з вимогою: «Негайно надати список, кому саме пожежними кінями і діжками доставляється вода для господарських потреб»¹². Проте спроби місцевої влади розв'язати це питання в той час так і не дали позитивних результатів. Почасті тому, що влада сама була зацікавлена у використанні фактично безоплатної праці пожежних. Відтепер правилами чітко заборонялося використання особового складу та коней пожежних частин на роботах, які не стосувалися пожежної служби.

Аналізуючи діяльність професійних пожежних команд на Правобережній Україні на початку ХХ ст., слід звернути увагу й на той факт, що державної пожежної охорони як такої ще не існувало. Пожежні команди фінансувалися за рахунок місцевого бюджету, а тому й стан пожежної справи у більшості випадків залежав від економічного потенціалу населеного пункту. В період економічного піднесення в 1908—1913 рр. у багатьох містах регіону спостерігалося економічне зміцнення пожежних команд. Саме тоді почали будуватися нові депо, встановлювалися телефонний зв'язок, електрична сигналізація та розширювалися пожежний реманент і техніка. Зокрема, в 1909 р. було побудовано нову двоповерхову кам'яну споруду для другої пожежної частини в м. Черкаси, у 1913р. стара дерев'яна будівля першої пожежної частини поступилася місцем також двоповерховій кам'яній. Протягом 1913—1914 рр. перша пожежна частина була забезпечена електричною сигналізацією та телефонним зв'язком, а в 1915 р. аналогічні нововведення з'явилися й у другій пожежній частині¹³. Загалом у 1908—1916 рр. на реорганізацію пожежної справи містом було витрачено близько 60 тис. крб. У 1912 р. особовий склад пожежної команди

збільшився до 38 чоловік, і на її утримання місцеве самоврядування виділило 7851 крб.

В усі часи ефективність боротьби людей з пожежами залежала значним чином від того, наскільки швидко було виявлено джерело загорання. До початку XX ст. основним засобом виявлення пожеж служила каланчева служба. Але й при найбільшій сумлінності вартового на вежі помітити пожежу можна було лише тоді, коли вогонь уже відкрито палахкотів. У дощову, а тим більше в туманну погоду можна було прогаяти й велику пожежу. Недосконалість каланчевої служби гостро почала відчуватися в останній третині XIX ст. У 1879 р. вперше в Південно-Західному краї (в Києві) почала діяти пожежна сигналізація. Управляючий Києво-Брестською залізницею звернувся до київського губернатора з проханням на випадок пожежі в київському вокзалі дозволити встановити телеграфне сполучення з Либідською пожежною частиною за рахунок коштів залізниці. 27 березня такий дозвіл було отримано, а невдовзі на допомогу пожежним прийшов пожежно-сигнальний дзвінок системи «Сіменса»¹⁴. У 1913—1915 рр. в Черкасах робилися спроби поліпшити пожежний зв'язок за допомогою електрики. На ліхтарних стовпах у центральній частині міста з'явилися сигнальні пристрої — круглі металеві коробки з кнопковою системою виклику. При пожежі потрібно було розбити скло й натиснути кнопку.

Подібні нововведення значно зменшили час на прибуття вогнеборців до місця пожежі з моменту загорання. З іншого боку, вони ж і додали роботи пожежним. Населення, яке й до цього нерідко розважалося викликом пожежних заради жарту, активно взялося випробовувати вправність вогнеборців за допомогою нового пристрою. Губернська влада на Правобережній Україні була змушена поводити серйозну боротьбу з правопорушниками. Так, 3 травня 1913 р. вийшла постанова київського губернатора, шталмейстера Суковкіна «Про охорону апаратів мережі міської пожежної сигналізації», в якій, зокрема, зазначалося: «Забороняється робити явно неправильні виклики пожежної команди за допомогою оповіщувачів пожежної сигналізації. За псування апарата-оповіщувача або мережі пожежної сигналізації винні притягаються до кримінальної відповідальності»¹⁵.

Робота пожежних при поліцейських частинах у дореволюційній Україні була вкрай важкою. Робочий день починався о 5(6)-ій годині ранку і тривав 15—16 годин. Служба була однозмінною. Пожежні вдень і вночі перебували на посту, не маючи жодного вільного дня протягом року, до того ж навіть уночі їм не дозволяли знімати чоботи, щоб не затримувати виїзд на пожежу. Становище пожежних Південно-Західного краю яскраво змалював поліцмейстер Житомира в листі, з яким він звернувся 19 квітня 1883 р. до голови страхового товариства князя Львова. Він зазначав: «Пожежний служитель і розбитий, і в мокрому одязі, голодний, очікує нової тривоги, тому що повинний бути готовий з'явитися на поклик і вступити в боротьбу з вогнем для користі іншого. Мати іншу зміну одягу, мати гарячу їжу і чай на одержувані 12 крб. на місяць буквально неможливо»¹⁶.

Щоб тримати пожежних у покорі, до них застосовували різні форми покарання: мордобій, різки, холодний карцер, а також позачергові чергування поблизу воріт, під дзвоном, а за більш серйозні провини посиляли при повному бойовому спорядженні на каланчу з ранцем, в якому було від 12 до 16 кг вантажу. Лише реформи уряду Олександра II та припинення комплектування пожежних частин солдатами покращили становище вогнеборців.

Заробітна плата рядового пожежного була низькою. В 30—60 роки XIX ст. на Правобережній Україні вона складала від 50 коп. до 2 крб. на

місяць. У 1896 р., наприклад, пожежні Київської губернії отримували таку платню: рядові по 12 крб., а унтер-офіцери по 18 крб. на рік. Окрім цього, їм надавалося по 30 крб. на рік на харчування та 35 крб. для рядового і 40 крб. для унтер-офіцера на обмундирування. Вартість бойового одягу здебільшого вираховувалася із заробітку. В комплект пожежного одягу входили: каптан із сірого солдатського сукна та шкіряна чи мідна каска. Оскільки працювати нерідко доводилося на колінах, то пожежні чоботи мали дуже високі халяви та низькі каблукі ¹⁷.

У перші роки поширення вільного найму в пожежних частинах Правобережної України оплата праці вогнеборців суттєво не підвищилася. У 70-х роках XIX ст. утримання рядових пожежних частин Київської губернії колиалося в залежності від наповненості бюджету міст від 72 до 140 крб. на рік, у Подільській губернії та на Волині — від 84 до 144 крб. Як повідомлялося в листі подільського губернського правління до генерал-губернатора краю, «нижні чини воєнного відомства, з яких складаються нині команди..., на думку губернського правління, можуть бути замінені вільнонайманими не раптово, а в міру вибуття нижніх чинів у відставку з виплатою вільнонайманим жалування з міських прибутків і з таким розрахунком, щоб утримання одного вільнонайманого обходилося по можливості не дорожче відряджених воєнним відомством» ¹⁸.

Пожежні не мали найелементарніших прав. Згідно зі Статутом внутрішньої служби, начальник звертався до пожежного лише на «ти». Вогнеборцям заборонялося вступати у спілки та товариства, відвідувати клуби й зібрання. У деяких містах їм заборонялося їздити на конках і в трамваях, заходити в громадські сади й парки, де висіли оголошення: «Нижнім чинам та з собаками вхід заборонений».

Напевно, цими обставинами й пояснюється велика плінність кадрів у професійній пожежній охороні. В 1902 р. у часопису «Пожарное дело» зазначалося: «Серед ...причин, які викликають негативні тенденції в складі пожежних команд, чільне місце посідає короткочасність служби найбільш здібних пожежних. Більшість з них ставляться до цієї професії як до такої, якою можна годуватися лише доти, поки немає іншого, більш вигідного ринку для застосування власної праці» ¹⁹.

Щоб вирішити проблему плінності кадрів, міські органи самоврядування стали застосовувати додаткові виплати. Так, у 1909 р. міська управа Черкас видала постанову, згідно з якою вводилася додаткова оплата за вислугу років. За цією постановою, пожежні, які служили без перерви, за кожні три роки отримували до заробітної плати додатково 12 крб. на рік. Але такі надбавки давалися лише тричі.

У процесі гасіння пожеж здебільшого панувала ручна праця, оскільки техніка була відсталою. Це призводило до перевтомлення та численних нещасних випадків, а нерідко й до людських жертв. Охорони праці та системи державного страхування життя пожежних не існувало. Вони страхувалися за власний кошт у товаристві «Блакитного хреста», роблячи щомісячні внески зі своєї невеликої зарплати. Частими були випадки загибелі пожежних цілими групами. Зокрема, у квітні 1901 р. на гасінні пожежі пасажу Менделєвичів загинули пожежні одеського гарнізону Радзівський та Коваленко ²⁰. У 1902 р. трагедія повторилася в Одесі під час гасіння пожежі в Оперному театрі, коли в боротьбі з вогнем віддали життя ще четверо пожежних. Загалом в Україні за 13 років (з 1901 по 1914 рр.) постраждало, приборкуючи вогонь, близько 100 вогнеборців.

Однак, незважаючи на всі негаразди, у професійній пожежній охороні Правобережжя, як і всієї України, протягом другої половини XIX — по-

чатку XX ст. склалися славні бойові традиції: любов до своєї професії, самовідданість та взаємодопомога при виконанні службових обов'язків. Деякі сторони організації пожежної охорони України були навіть вищі, ніж за кордоном, хоча пожежна охорона там матеріально-технічно була оснащена краще. Професійні пожежні Правобережної України неодноразово відзначалися Імператорським російським пожежним товариством (ІРПТ). У травні 1913 р. нагрудні срібні знаки ІРПТ отримали члени київської міської пожежної команди — брандмейстер А. Марков та п'ять його підлеглих. Ще 10 пожежних отримали бронзові відзнаки. Аналогічні нагороди отримали й вогнеборці м. Умані²¹.

Діяльність професійних пожежних команд у містах Правобережної України вплинула на суттєве зменшення кількості пожеж та їх жакливих наслідків. Своєю організованою роботою вони не лише вселяли надію громадськості міст у можливість подолання вогняної стихії, а й переконували в необхідності боротися з нею. Цілеспрямована позиція керівництва пожежних гарнізонів щодо активної участі держави у формуванні та забезпеченості діяльності професійних пожежних команд створила умови для організації на початку XX ст. державної пожежної охорони. Однак остаточно це питання було вирішене лише в післяреволюційний період.

¹ Див.: Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІА України), ф. 442, оп. 47, спр. 458, арк. 4—6.

² Там же, арк. 15-16

³ Там же, оп. 39, спр. 396, арк. 1.

⁴ Там же, оп. 656, спр. 195, арк. 9.

⁵ Там же, оп. 47, спр. 458, арк. 34.

⁶ Там же, арк. 43.

⁷ Там же, арк. 24.

⁸ Див.: Там же, арк. 14.

⁹ Див.: Там же, оп. 626, спр. 277, арк. 30—31.

¹⁰ Див.: Там же, оп. 656, спр. 195, арк. 2.

¹¹ Там же, арк. 10—15.

¹² Там же, оп. 39, спр. 396, арк. 2.

¹³ Див.: Державний архів Черкаської області, ф. 8, оп. 1, спр. 500, арк. 5—6.

¹⁴ Див.: ЦДІА України, ф. 442, оп. 532, спр. 39, арк. 2—3.

¹⁵ Киевские ведомости. — 1913. — № 50 (16 мая). — С. 2.

¹⁶ Державний архів Житомирської області, ф. 542, оп. 2, спр. 39, арк. 23.

¹⁷ Див.: ЦДІА України, ф. 442, оп. 47, спр. 458, арк. 16.

¹⁸ Там же, арк. 20.

¹⁹ Золотницкий И. К. вопросу о комплектовании пожарных команд // Пожарное дело. — 1902. — № 16. — С. 247.

²⁰ Пожарное дело. - 1902. - № 16. - С. 251.

²¹ Киевские ведомости. — 1913. — № 50 (16 мая). — С. 1.

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

В. ВЕРБА (Київ)

Кость Штеппа*

Психічно здоровій людині важко збагнути гіркі і хворобливі наклепи цілком заляканої і зломленої людини, яка будь-що хотіла вижити. Костю Тодосьовичу довелося пройти всі пекельні кола сталінського чистилища. Постійні ін'єкції страху провокували знекровлену свідомість на лжесвідчення, які доповнювалися на очних ставках з іншими заарештованими. Щоправда, в показаннях інших в'язнів визрівав і компромат на Штеппу. Заарештована 12 червня 1938 р. професор КДУ, історик Н. Ю. Мірза-Авак'янц 27 серпня того ж року заявила, що Кость Тодосьович входив до контрреволюційної організації цього закладу ¹⁰², а ув'язнена по штеппівському доносу К. М. Грушевська 7 вересня 1938 р. свідчила, що через нього товариство підтримувало зв'язок з опальним московським засланим академіком М. С. Грушевським, що Штеппа за його завданням проводив значну підривною роботу на науковому фронті, пропагуючи різні контрреволюційні теорії ¹⁰³. Без значної порції брому неможливо читати ці добути під тортурами свідчення, самоопльовування й обмовлення вчорашніх друзів, однодумців і колег. Але ж ставкою в тій гризоті було найдорожче – життя, і всі заарештовані, як могли, за нього боролися.

Розповідаючи про К. Т. Штеппу, не можна замовчати його роль у справі К. М. Грушевської. Окремі її сюжети вже були досліджені в деяких працях ¹⁰⁴, однак останню крапку в цьому питанні ставити рано, тим більше, що 1941 р. в окупованому гітлерівцями Києві Кость Тодосьович на запити окремих осіб відповідав, нібито Катерина Михайлівна сама себе обмовила, а він тільки підтвердив її зізнання ¹⁰⁵. Як же все це було насправді?

Дійсно, замордована багатоденними допитами сумнозвісного слідчого-бузувіра, заступника начальника 2-го відділення 4-го управління НКВС УРСР М. І. Хаєта, Катерина ще в середині серпня 1938 р. визнала свою «вину», а 7 вересня намалювала доволі панорамну картину своєї, буцімто, контрреволюційної діяльності, яку в головних рисах відтворив біограф вченої Р. Я. Пиріг ¹⁰⁶. На десятках сторінок вона розповіла про основні віхи свого життя, вказуючи на всілякі зв'язки, в яких фігурував калейдоскоп прізвищ людей як вищого партійного рангу, так і чимало відомих у свій час науковців, але про Штеппу не згадувала. З протоколів допиту від 7 вересня 1938 р. видно, що слідчі, вибиваючи зізнання у Катерини Михайлівни, не апелювали показаннями Штеппи, бо він у своєму зреченні від 5 вересня 1938 р. сказав про неї загальновідомі речі: що вона, нібито, була учасницею антирадянської націоналістичної організації, яка пропагувала фашистські ідеї, і направляла діяльність своїх співробітників по контрреволюційному шляху ¹⁰⁷. Для енкаведистів цього було цілком досить, бо, чого гріха таїти, К. М. Грушевську взяли для того, щоб більше не випускати. Зрештою, для її знищення вистачило б навіть і того, що вона дочка найсерйознішого, з точки зору офіційної влади, противника більшовизму — академіка М. С. Грушевського, якого всіляко картали на всіх рівнях.

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1999. — № 3.

Свідченнями від 7 вересня 1938 р. Катерина підписала собі смертний вирок. Мабуть, Штеппа був ознайомлений з ними, бо на очній ставці між ним і Катериною Михайлівною 8 вересня 1938 р. він майже дослівно повторив усе те, що розповів про неї на допиті від 7 вересня 1938 р., а також переповів її свідчення від 5 вересня. Так, він показав, що Катерина Михайлівна у своїй контрреволюційній діяльності використовувала добре відпрацьовані зв'язки із закордоном, куди передавала зібрані по Україні відомості. Все це, на думку Штеппи, було на користь інтервенціоністським намірам Польщі, Чехословаччини та Німеччини. В його розповіді фігурували десятки імен, головним чином тих, кого називала сама К. М. Грушевська. Вона в основному підтвердила показання Костя Тодосьовича, однак виключила з його проскрипційного списку як учасників організації академіків Кримського і Корчак-Чепурківського, істориків Полонську-Василенко і Новицьку, а на завершення заявила, що у Штеппи в розмовах з нею могли виникнути переконання, нібито вона свої бесіди «базувала на установках з-за кордону, однак про це йому не казала. Все інше — правда»¹⁰⁸. На цій ставці К. М. Грушевська сказала, що знає Штеппу як учасника антирадянської націоналістичної організації, який частенько бував у них удома. Без сумніву, така лаконічна заява збила з пантелику Костя Тодосьовича, і він заявив, що Грушевська знає про його антирадянську діяльність набагато більше — як особисто від нього, так і від інших учасників організації¹⁰⁹. На наш погляд, нового фактичного компромату слідчим ця очна ставка не дала, а лише підтвердила попередні свідчення.

Не можна замовчати, що в тій ситуації Штеппа виявив абсолютну втрату моральних принципів. Все це гірка правда, що цілком вписується в логіку боротьби за життя. Ймовірно, ця логіка підштовхнула Мірзу-Авак'янц та Клименка, як і ще до того розстріляних Захарчука, Іванушкіна, Коссака, на наклепницькі свідчення щодо К. М. Грушевської¹¹⁰. Вина їх велика й беззаперечна, проте впадає в око, що все ж головну роль тут відіграли саме лжесвідчення самої К. М. Грушевської, і цю вину, задля правди, треба розкласти на всіх порівну. Зрештою, й показання Катерини Михайлівни фігурували у звинувачувальному висновку на Штеппу, Майліса, Сухова та інших дослідників, які також зазнали несправедливої кари. Загострюючи увагу на цих фактах, ми не ставимо за мету когось виправдати чи засудити, а тільки хочемо внести деякі уточнення до вже усталених стереотипів.

8 вересня відбулась очна ставка між Н. Ю. Мірзою-Авак'янц і К. Т. Штеппою, на якій Наталія Юстівна показала, що Кость Тодосьович — кадровий націоналіст, що він проводив значну підривну роботу на фронті національно-культурного будівництва¹¹¹. Через кілька днів, 13 вересня 1938 р., відбувся перехресний допит між заарештованим братом М. С. Грушевського Олександром Сергійовичем і Костем Тодосьовичем. На ньому молодший Грушевський всіляко виправдовував свого недавнього колегу, наполягаючи, що про його антирадянську діяльність йому нічого невідомо, що він особисто знав вченого як радянську людину. Штеппа ж повів себе інакше, вказавши, що О. С. Грушевський закликав створювати в організації терористичні групи і поширювати наклепницькі інсинуації на адресу радянської держави¹¹². Як не дивно, Олександр Сергійович в основному визнав штеппівські свідчення за правдиві, проте заперечував проти того, що його дії мали антирадянський характер.

Вже 8 грудня 1938 р. слідчі сформували «контрреволюційну організацію», в яку ввели К. Т. Штеппу, К. М. Грушевську, професора Одеського державного університету О. О. Сухова і декана географічного факультету

КПІ ім. О. М. Горького О. Г. Майліса. Заздалегідь начальник відділу 3-го управління НКВС УРСР молодший лейтенант держбезпеки Оболянський підкреслив, що Штеппа і Грушевська пов'язані між собою як учасники антирадянської націоналістичної повстанської організації, а Сухов, Майліс і Штеппа -- як агенти японської розвідки¹¹³. Як пригадувала Н. Д. Полонська-Василенко, в Києві довгенько з посмішкою переповідали жохливо-іронічну байку, буцімто після жорстоких знущань Кость Тодосьович «зійнався», що він японський шпигун, а на запитання про те, від кого ж одержував гроші, відповів, що від мікадо в Токіо¹¹⁴. Насправді все це виглядало значно трагічніше — згадана байка визріла завдяки показанням Майліса і Сухова, які заявили, що збирали свідчення, в тому числі і від Штеппи, котрий читав лекції серед військових Червоної Армії, і передавали їх за кордон через японське консульство в Одесі¹¹⁵. 10 грудня 1938 р., коли «організацію» було остаточно «сформовано», здеморалізованого Костя Тодосьовича ознайомили з обвинуваченням. Цей промовистий документ із шести пунктів вражає своєю езуїтською, витонченою лаконічністю. В ньому стверджувалося, що Штеппа — переконаний український націоналіст з дореволюційним стажем, а з 1927 р. — ще й активний учасник антирадянської української повстанської організації, який верховодив у ній з 1931 р.; що спочатку вігі вербував кадри в селах Ніжинщини, а після переїзду до Києва став керівником організації і 1937 р. створив терористичну групу з метою знищення вождів партії і уряду. На завершення в обвинувальному документі зазначалося, що з 1935 р. вчений став агентом розвідки однієї з фашистських держав і за завданням Майліса вів шпигунську роботу в частинах Червоної Армії¹¹⁶. З подібними нісенітницями ознайомили Грушевську, Майліса і Сухова. Слідчі свою справу виконали «блискуче», тепер роль інквізиторів мали зіграти військові юристи. 15 квітня 1939 р. четвірку заарештованих під конвоем доставили в зал військового трибуналу Київського особливого військового округу, де на закритому засіданні під головуванням бригадвоєнюриса Голенкова відбувся суд. Попередньо всі в'язні підтвердили обвинувачення. Про цей «спектакль» варто сказати окремо, оскільки він проливає світло на важливий момент біографії вченого, а саме на його зв'язок з НКВС УРСР.

Ця тема побіжно вже висвітлювалася в літературі, однак витоків її, вочевидь, сягають 1939 р. -- доби «чудесного воскресіння з мертвих» К. Т. Штеппи. Саме з того часу йому закидають сексотство, таємне інформаторство, слугування різним іноземним розвідкам. Одначе, визрівши в підсвідомості багатьох людей, ці думки навряд чи опиралися на достовірні джерела. Сьогодні, аргументуючи документами, які довгі роки скіли під спудом пилу в архівах СБУ, ми можемо в загальних рисах відтворити другу, потаємну, суть талановитого дослідника, яка була, без сумніву, йому самому огидна. У виступі на суді він переповів попередні свідчення, однак вперто відхрестився від звинувачень у терористичній діяльності і в слугуванні японським спецслужбам. На завершення Штеппа зазначив, що творив задля науки, в якій чимало зробив корисного, і просив суд врахувати його щиросердне розкаяння й бути милосердним. Приблизно за таким сценарієм вивели на судилище й інших приречених, і «жюрі» у військовій формі в основному почуло вже відомі думки-каяття арештантів. Однак 6 квітня 1939 р., на другий день процесу, коли останній досяг свого апогею, Штеппа і Сухов повели себе зовсім інакше і зажадали від арбітрів окремого заслуховування Грушевської, Майліса, оскільки їх свідчення мали суттєве значення в справі. Те, що оповів Штеппа дуже обмеженому колу слухачів, з усією наочністю розкрило його другий, законспірований бік життя. Враховуючи важливість сказаного, передамо його дослівно: «З

1927 року я почав працювати секретним співробітником НКВС. По роботі в апараті НКВС я був зв'язаний в Ніжині з начальником міськвідділу НКВС Козельським і в НКВС УРСР з Долинським, Пустовойтовим, Соколовим і Тимошенком. Надалі ці особи були викриті як вороги народу. Подані мною на попередньому слідстві свідчення по даному питанню не цілком відповідають дійсності. До 1927 року я тільки виявляв хитання по національному питанню, але організаційно з українським націоналізмом зв'язаний не був. До складу контрреволюційної націоналістичної організації на Україні увійшов за дорученням колишніх співробітників НКВС, зокрема Козельського. Надалі свою належність до цієї організації від співробітників НКВС я не скривав. Про це знали не тільки в Ніжинському міськвідділі НКВС, але і в НКВС УРСР. Будучи секретним співробітником НКВС, я дав багато матеріалів по викриттю українського контрреволюційного націоналістичного підпілля, всі ці мої агентурні дані знаходилися в НКВС. Я викрив націоналістичну групу, очолювану Сахновським, Лозовиком, Склярівим та іншими. Націоналістичну організацію, очолювану Грушевським М. С., я також розкрив і викрив. Мені НКВС доручало особливо важливі завдання, і я їх виконав. Я був відряджений в місто Москву для виконання (так у документі. — / . В.) антирадянської націоналістичної діяльності Грушевського М. С., і це завдання виконав. Мені доводилося працювати в особливо важких умовах. Я подав ряд цінних матеріалів по викриттю українського націоналістичного підпілля, але частина цих матеріалів органами НКВС затушовувалася. Мені казали: «почекай», «ще не настав момент» і т. д. Я усвідомлюю, що не досить політичне розвинутий і відставав у кваліфікації окремих видів контрреволюційної діяльності ворогів, однак це не говорить про те, що я покривав антирадянське націоналістичне підпілля в Україні»¹⁰⁰.

Мабуть, ці свідчення Костя Тодосьовича задовольнили членів трибуналу, і надалі вони просили уточнити тільки окремі деталі. В зв'язку з цим Штеппа прояснив, що секретним співробітником НКВС працював з 1927 р., але документально був оформлений тільки в 1928 р. в Ніжинському міськвідділі НКВС, а в центральному апараті — з 1930 р. Далі він розкрив маленькі таємниці секретних спецслужб, підкресливши, що від нього тільки вимагалось зайняти керівне становище в націоналістичній організації, проте в агентурних зведеннях, як на цьому наполягали в НКВС, свого прізвища він не ставив і як учасник антирадянської націоналістичної організації по документах не проходив. При цьому Штеппа наголосив на легендарності його зв'язків з іноземною розвідкою. Та через півгодини своєї розконспірації він заявив, що в НКВС його інформаторством були не дуже задоволені і наполягали якомога скоріше очолити керівництво націоналістичною організацією, чого він не встиг зробити, оскільки був заарештований. Єдине, що йому вдалося виконати, — це завербувати кадри, однак, за його словами, саме на процесі він усвідомив, що це в чекістські плани не входило. Врешті-решт, йому довелося визнати свою вину в неправильних методах агентурної роботи¹⁰¹. Про свою співпрацю з НКВС розповів і Сухов, однак члени трибуналу визнали його відвертість недостатньою.

Сьогодні ми можемо дещо додати до тих слів Штеппи з далекого 1938 р. Насамперед, розкриємо деякі його справжні прізвища, по яких він проходив в агентурних списках. У депешних донесеннях Кость Тодосьович фігурував як «Лохвицький» та «Медведев». Цікаво, що ДПУ УРСР активно втручалася в науковий процес і частенько давало свої вказівки «Лохвицькому-Медведеву» щодо друкування тієї чи іншої праці, зокрема, так було і з «Україною» М. С. Грушевського¹⁰². Впевнені, це тільки не-

лика частка того, що сьогодні вже можна встановити за документами архівів СБУ. Тепер, коли нам відомо набагато більше, ніж знали наші попередники, і ми можемо посилалися на документи, до яких вони не мали доступу, спробуємо викласти, бодай фрагментарно, свої міркування про такі явища, як сексотство та інформаторство, принаймні в світі науки. Слід визнати, що актуальність цієї морально-етичної проблеми безперечна. Гадаємо, що цей феномен у радянський час не був поодиноким і рідкісним, як уявлялося, і з побудовою соціалізму та — як результат — появою прокомуністичне настроєних учених тільки зростав. Безперечно, першість тут утримували науковці-партійці, особливо молоді, зрощені за умов перемоги Жовтня, однак і ті дослідники, котрі, стояли осторонь більшовизації інтелігенції, також зазнали тиску епохи. А що цей тиск призвів до зрощення партійного і репресивного апарату, мабуть, немає потреби доводити. Звичайно, уникнути вербовки НКВС УРСР можна було, але тоді не йшлося б про подальшу творчу кар'єру, добробут, зрештою, за такої ситуації часто під загрозу ставилося навіть життя. Які методи застосовували депеушники для залучення агентів і чого коштувала відмова від секретного співробітництва, яскраво, але з відтінком страху, описав у спогадах відомий правник Л. О. Окиншевич¹²¹. Тоді, на початку 30-х років доля була більш по-благливою до Льва Олександровича, і він за своє небажання стати на такий аморальний шлях тільки позбувся високої посади заступника секретаря соціально-економічного відділу ВУАН, а зрештою, улюбленої справи. Однак не для всіх науковців, яких насильно затягнули в лабеті репресивних органів, прийде це таким милосердним. Яскравий приклад цього — майбутнє завідуючого вуанівською друкарнею, історика і етнографа М. З. Левченка. Прийомний син академіка А. Ю. Кримського і його найближчий помічник, він був 1926 р. завербований чекістами як донощик, однак, як зазначено в документах, подавав «явну дезінформацію органам ДПУ»¹²². Безсумнівно, цього було цілком досить, щоб М. З. Левченка за сфабрикованим процесом СБУ засудило до вищої міри покарання, проте заміненої потім на 10 років концтаборів¹²³. Як зазначалося вище, Сухов заявив на суді, що активно шпигував в Одесі, не зупиняючись навіть перед обмовленням родичів — і своїх, і дружини¹²⁴. Все ж, якщо його свідчення не легендарні, не забував він і про японську розвідку, будучи, таким чином, подвійним агентом.

Юдами обсадили і найталановитішого українського історика М. С. Грушевського, який 1924 р. повернувся з еміграції в Україну. Як тільки він ступив на рідну землю, органи ДПУ УРСР почали створювати розгалужену мережу інформаторів і сексотів різних гатунків для пильного стеження за колишнім головою Української Центральної Ради та його однодумцями. Про це розповідається у здійсненому зусиллями юриста В. Пристайка та історика Ю. Шаповала науково-документальному виданні «Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924—1934». Упорядники, без сумніву, знали більше, ніж могли сказати, і не розкрили прізвищ таємних інформаторів. Однак навіть за езоповою мовою використаних авторами джерел можна вирахувати декого з імовірних стукачів. Так, Київський ОВ ДПУ повідомляв про те, що біля Грушевського є надійна людина, котра не тільки наближена до нього по роботі в Академії, а й його старий партійний товариш¹²⁵.

Знаючи коло співробітників славетного історика, легко вирахувати, що під цю категорію секретних інформаторів підпадають кілька чоловік, насамперед його особистий секретар Ф. Я. Савченко та професор О. Ю. Гермайзе. Не будучи оригінальними, цим же методом вираховуємо анонімного автора компромата на Михайла Сергійовича, зібраного і пода-

ного в карально-репресивні органи в листопаді 1926 р.¹²⁶ Як і в попередньому випадку упорядники вищезгаданого збірника замовчують його прізвище. Проте є підстави припустити, що йдеться про члена КП(б)У, аспіранта набору 1925 р. В. Я. Камінського, який у своїх пізніших свідченнях 1938 р. зазначав, що, навчаючись у ВУАН на кафедрі Грушевського, він безкомпромісно боровся з ним і «грушев'янцями»¹²⁶. Щоправда, не менше шансів на кандидата в кляузники є й у іншого члена КП(б)У, аспіранта набору 1926 р. П. А. Кияниці¹²⁷. Торкаючись цієї делікатної теми, слід зазначити, що Грушевському явно не пощастило з аспірантами, особливо з тими, яких йому нав'язувала Укрголовнаука. Але навіть і ті, кого він сам вибирав, також нерідко працювали на ДПУ. Це стосується насамперед його учня П. С. Глядківського — секретаря редакції часопису «Україна» (виходив під орудою Михайла Сергійовича), який вимушено сексотив упродовж майже двох років (1931—1933). Глядківський широко зізнався, що «вів себе по-дворушницькому і займався активно антирадянською діяльністю», за що був усунутий від роботи секретного інформатора¹²⁸. Мабуть, йому тоді більш пофортунило, ніж іншим колегам М. С. Грушевського, і караючий меч революції його не зачепив. Але так було не з усіма. За глухими звістками, депеушники завербували й відомого літературознавця, соратника Михайла Сергійовича С. Ю. Гаєвського, який після кількох місяців відсидки в слідчому ізоляторі в 1932—1933 рр. був звільнений, однак його справа потрапила в агентурний фонд репресивно-каральних органів¹²⁹, і надалі стежки вченого попрямували в Середню Азію. До цього часу ще не вдалося з'ясувати долю помічників Грушевського — його аспіранта І. Д. Мандзюка і секретаря-архіваріуса М. А. Жуківської. Перший, відбувши арештантські нари в БУПРі 1929 р. і вийшовши на свободу, фактично зник, проте його справа осіла в агентурному фонді¹³⁰. Те ж саме чекало М. А. Жуківську, яка, можливо, погодилася стати підслухачем під час слідства над нею в 1931 р., а після звільнення також безслідно загубилася¹³¹. Взагалі, за всіма ознаками, обробка потенційних донощиків проходила під час арешту і подальших, досудових процедур, де в'язня відповідно обробляли і після його згоди виконувати таємні доручення знаходили сміхотворні «підстави» і випускали на волю. Так, відомого етнографа В. П. Петрова у 1938 р., а, можливо, трохи раніше, було завербовано і за період слідства йому інкримінували важкі злочини: буцімто він — переконаний монархіст-чорносотенець і ще в 1919 р. був агентом у денікінській розвідці. Однак у червні 1938 р., після місячної «проробки», його звільнили за «недостатністю» зібраного матеріалу¹³². Чимало здивувань викликає й справа історика-марксиста М. А. Рубача, який 1935 р. також побував у в'язниці. Його звинувачували в ідеологічних збоченнях, у викривленому зображенні в своїх творах процесу переростання буржуазно-демократичної революції в пролетарську, а також у належності до троцькістської організації. Але через деякий час Михайло Абрамович вийшов сухим з води, а в його слідчій справі зазначалося, що органам НКВС «недостатньо зрозуміла його контрреволюційна діяльність»¹³³.

Ще кумеднішим на цьому фоні виглядає ув'язнення маститого в ті часи літературознавця О. К. Дорошкевича, звинувачення проти якого зайняли чимало сторінок в його слідчій справі 1933 р. Мабуть, їх вистачило б на фабрикування кількох гучних процесів. Олександр Костьович начебто розплачувався за всю Академію. Так, в обвинувальному висновку зазначалося, що він «націоналістичне направляв всю роботу в цілому при, здавалося б, радянськості всіх виступів і декларацій»¹³⁴. Все ж у справі Дорошкевича депеушники перевершили самих себе і у вересні 1933 р., закінчивши слідство, доволі незвично сформулювали висновок: О. К. До-

рошкевич - - активний учасник контрреволюційної організації, проте, враховуючи стан його здоров'я (порок серця, коліт, гострий розлад нервової системи), вирішено його з-під варти звільнити ¹³⁵.

Подібних прикладів можна навести багато. Звичайно, ми тільки поверхово торкнулися цієї дражливої теми і далекі від думки когось безпідставно звинуватити логікою роздумів, тим більше, що оперували тільки окремими документами. Але навіть і те, що вже сьогодні проаналізовано, дає підстави стверджувати, що явище сексотства було фактом біографії частини цілого покоління українського суспільства, зокрема й інтелігенції. Здається, що без вирішення цієї проблеми портрет останньої за радянських часів навряд чи буде повним. Проектуючи ці міркування на постать Штеппи, ми тільки хотіли краще зрозуміти імпульси його поведінки. Все ж, мабуть, він і сам себе перевершив, коли, щоб вижити, записав на свій рахунок основну роль у погромі школи Грушевського. Певно, тут чимало мудрування, і правда, як водиться, лежить десь посередині. Взагалі, на наш погляд, довголітня ніжинська віддаленість Штеппи від центру історичних досліджень ставить під сумнів його детальні знання щодо діяльності установ Грушевського, а отже, і володіння повноцінною інформацією. Мабуть, біля Михайла Сергійовича була більш поінформована людина, яка не за страх, а за приховані ідеологічні переконання шпигувала за ним і його соратниками. Ясна річ, це ніякою мірою не знімає вини зі Штеппи, однак і гіперболізувати його неправдиве свідчення не варто. А втім, щиро-сердна розповідь на суді врятувала йому життя, тоді як доля інших в'язнів була більш трагічною. Сьогодні ми знаємо, що Сухова, незважаючи на його співпрацю з НКВС, засудили до вищої міри покарання, щоправда, потім заміненої позбавленням волі на п'ять років. Такий же термін визначили і Майлісу, хоча з часом його відмінили, а Грушевську покарали найсуворіше за всіх з цієї четвірки — їй присудили вісім років виправно-трудових таборів ¹³⁶. Штеппа відбувся сильним переляком і прищепленим на все життя комплексом страху — після відправлення справи на дослідження його невдовзі визнали невинним. Однак ще довгих півроку Костя Тодосьовича проробляли і тримали в цілковитій ізоляції, а 4 вересня 1939 р. навіть «ощасливили» медичним висновком, що він цілковито здоровий і може прямувати по етапу ¹³⁷. Та, це було вже останньою наругою над вченим. 27 вересня 1939 р. перед ним відкрилися двері Лук'янівської в'язниці -йому дарували свободу в зв'язку з «бездоказовістю звинувачення» ¹³⁸. Трохи раніше вийшов на волю і Майліс.

У дослідженні цієї справи ще рано ставити останню крапку. Треба ще довго і наполегливо вивчати, як був інспірований процес і що йому передувало, доскональніше дослідити поведінку кожного з обвинувачених, особливо Сухова і Майліса, з'ясувати всі сторони процесу опосередкованих учасників судилища, насамперед Мірзи-Авак'янц і Клименка, нарешті, і це головне, заглянути в таємниці спецслужб. А поки це ще не зроблено, доведеться задовольнитися рішенням Військової колегії Верховного Суду СРСР щодо реабілітації К. М. Грушевської (1959 р.): К. Т. Штеппа «був зацікавленою в справі особою і виконував роль провокатора» ¹³⁹. У цій тезі навряд чи враховані всі перипетії тодішнього часу.

Важко описати емоційні почуття Костя Тодосьовича, змученого довготривалими допитами, фізично і морально надломленого. Та як би там не було, а життя брало своє. Досить скоро Штеппи було повернуто професорське звання та посаду завідуючого кафедрою стародавньої історії в КДУ, а його перша ж лекція в університеті викликала захоплення у студентів. Тоді ж Кость Тодосьович повернувся до своїх творчих праць, розгорнув чималу науково-організаційну діяльність, керував роботою викладачів Б. Є. Рад-

зіковського і А. А. Єфременка¹⁴⁰, а 1 листопада 1939 р. заявив нову тему: «Римська Африка за доби переселення народів», яка стала частиною великої проблематики під заголовком «Революція рабів і варварське завоювання Римської імперії». Цю тематику історик планував закінчити 1 листопада 1941 р., в зв'язку з чим у «Наукові записки історичного факультету КДУ» та «Вестник древней истории» він подав ряд оригінальних досліджень¹⁴¹. Рецензуючи його праці, професор КДУ, відомий вчений О. П. Оглоблин зазначав, що вони написані на засадах марксистсько-ленінської методології, насичені великим історичним і методологічним матеріалом, надзвичайно багаті свіжими думками і порадами вчителям¹⁴². І тут не було перебільшення, бо дослідник не одне відрядження провів у бібліотеках та архівах Ленінграда, де з властивою йому ретельністю й наполегливістю займався пошуком матеріалу. На основі зібраного і зробленого раніше він підготував доповідь на тему «Повстання Фірма 372—374 рр. н.е. (До історії падіння Західно-Римської імперії)», яку виголосив на науковому форумі КДУ, присвяченому черговій річниці з дня народження М. В. Ломоносова, в квітні 1940 р.¹⁴³ Однак творчі успіхи чергувалися з прикрощами. Чимало хвилювань завдала йому епопея з перезатвердженням докторату. Ще 4 листопада 1939 р. ВАК СРСР прийняв рішення про переатестацію наукових ступенів та вчених звань, і когорта професорів КДУ, в яку входили К. Т. Штеппа, Л. М. Беркут, О. П. Оглоблин, звернулася до всесоюзного ВАКу за роз'ясненням. Проте з Москви прийшла невтішна відповідь, яка приголомшила вчених. ВАК СРСР визнав їх звання, надані Укрголовнаукою впродовж 1927—1928 рр., недійсними і радив для перезатвердження клопотатися від імені Ради Київського Університету¹⁴⁴. Довелося в котрий раз збирати папери, звертатися до впливових і авторитетних фахівців за підтримкою, зрештою, готуватися до вимогливої атестації. А втім 10 грудня 1939 р. вчена рада історичного факультету КДУ ухвалила: «Зважаючи на багаторічну педагогічну і наукову діяльність професорів Оглоблина, Беркута і Штеппи, а також на важливість для історичної науки написаних ними наукових робіт, просити Вчену раду Університету підтримати її клопотання перед ВКВШ про затвердження присудженого їм у 1927 р. ступеня доктора історичних наук»¹⁴⁵. Сьогодні це здається справою досить легкою, а тоді фахівців з докторським дипломом такого рівня було обмаль, і зрозуміло, що влада, як уже зазначалося вище, надавала підготовці кадрів кардинального значення, бо йшлося про спеціалістів, в руках яких зосереджувався ідеологічний процес, а значить, і виховання молоді. Незважаючи на рішення вченої ради факультету, професорам-історикам довелося подолати чимало перепон. На поверхню вийшли давні склок, особисті образи, чимало науковців марило зайняти престижні кафедри в столичному університеті, які посідали професори Л. М. Беркут (зав. кафедрою історії Середньовіччя), О. П. Оглоблин (зав. кафедрою історії України) і К. Т. Штеппа (зав. кафедрою стародавньої історії). На цій хвилі прокомуністичне настроєний історик А. О. Введенський, який виконував обов'язки завідуючого кафедрою історії народів СРСР в КДУ, прагнув зірвати засідання Вченої ради історичного факультету і перенести розгляд згаданого питання на невизначений термін¹⁴⁶. Відголосок цієї борні залишився в одній історіографічній довідці професора О. П. Оглоблина, датованій 1942 р., в якій він зазначав, що в 1939—1940 рр. Введенським робилися всілякі спроби включити вивчення історії України в курс історії СРСР, а отже, закрити кафедру історії України¹⁴⁷. Звичайно, ця нездорова обстановка позначилася й на Штеппі. Незважаючи на позитивне рішення університетської Ради, він почав готувати нову докторську дисертацію. Тим часом факультетські чвари тривали.

Так і не дочекавшись переатестації докторату, помер у 1940 р. Л. М. Беркут, професор О. П. Оглоблин, втративши завідування кафедрою, яку очолив історик-комуніст П. А. Лавров, все таки досяг свого — 2 березня 1941 р. ВАК СРСР перезатвердив його науковий ступінь без захисту докторської дисертації¹⁴⁸. А Штеппа, за документами, планував упродовж 1941 р. захистити дисертацію на науковий ступінь доктора історичних наук¹⁴⁹. Без сумніву, саме з цією метою того ж року він випустив ідеологічно загострену брошуру, котра становила частину його лекцій і була присвячена повстанню рабів за часів Римської імперії. Ця праця писалася в кращих традиціях марксистсько-ленінсько-сталінської методології¹⁵⁰. Вона вийшла у Політвидаві при ЦК КП(б)У значним навіть для України п'ятдесятитисячним тиражем як додаток до журналу «Більшовик». Зрозуміла річ, її можна розглядати як базову працю, що засвідчила: історик був загнаний у глухий кут, що неминуче вело до творчого зламу. З іншого боку, так писали всі, особливо ті, хто уцілів у жерновах сталінського терору, бо наприкінці 30-х років уже не йшлося про методологію наукової праці, а, скоріше, про методологію її цілковитого знищення.

Останні півтора року передчуття повторного арешту і своєї загибелі у зв'язку з ним невідступне переслідувало вченого. Звісно, важко змінити анкету, де записано, що предки — німці, біографію, позначену службою в білому русі і співпрацею з Грушевським, врешті, підкоректувати життєписи батька і брата — священиків, затушувати дворянське походження дружини. Тому логічно, що для Штеппи початок Другої світової війни став тим порятунком від сталінської тиранії, якої він весь час прагнув уникнути. Без сумніву, він міг би евакуюватися з Київським університетом, але зробив усе, щоб цього не сталося. Врешті-решт, як показали наступні події, це рішення було правильним, бо співробітники НКВС приходили, щоб його заарештувати, але він, наче чекаючи цього, кілька тижнів ночував у знайомих¹⁵¹.

Війна, а головне, окупація Києва -- важлива сторінка в біографії Штеппи, яку ще довго і наполегливо доведеться відтворювати та осмислювати. Слід зауважити, що проблема «Штеппа і роки окупації» не така проста, як здається на перший погляд. Ясна річ, легко піти за окремими публікаціями, де постать дослідника змальована тільки в негативно-карикатурних тонах, і створити його однобічний портрет. Але ми намагаємося показати цю людину об'єктивно, виявити причини його ганебних вчинків, розкрити образ Штеппи — дослідника і Штеппи — громадського діяча. Та справа у тому, що в своїй сутності Штеппа не був громадським діячем, він був ученим, істориком, однак за часів окупації, коли гітлерівці поставилися вороже до української науки, зокрема гуманітарної, вбачаючи в ній паростки недобитого більшовиками націоналізму, реалізувати себе можна було хіба що в громадській праці. Звичайно, Штеппа зі своїм німецьким корінням мав певні переваги перед земляками-українцями, і нові господарі ставилися до нього з увагою. Коли було створено Київську міську управу (КМУ) на чолі з істориком О. П. Оглоблиним, Кость Тодосьович у вересні 1941 р. посів у ній важливий і відповідальний пост завідуючого відділом культури і освіти. Навряд щоб легкою справою було відродження вертикалі початкової, середньої і вищої школи, піклування про мистецько-культурне обличчя міста. Бракувало кадрів і коштів, крім того, до управління містом прийшли люди без будь-якого досвіду адміністративно-господарської діяльності. Штеппа був умілим організатором і знайшов співробітників для відділу. 16 листопада 1941 р. голова КМУ призначив на заступників Костя Тодосьовича, за його ж подачею, авторитетних спеціалістів: П. А. Єфременюка — в справі середньої школи, І. П. Ка-

валерідзе — в справах мистецтва та Л. О. Окиншевича — в справах вищої школи і наукових установ¹⁵². Водночас з укомплектуванням штатів відділу культури і освіти КМУ в листопаді того ж року Штеппа подбав про заснування в Києві Української архівної управи як керуючого органу всіма джерелозібраннями¹⁵³. Тоді ж було відновлено й низку центральних установ такого ж профілю, в їх числі Головний історичний архів ім. В. Б. Антоновича (директор В. В. Міяковський) та Центральний архів давніх актів (директор Н. Д. Полонська-Василенко). Зрозуміло, що все це Штеппа робив за згодою з німецьким командуванням. І те, чого в свій час не цінували більшовики, використали для своїх пропагандистських цілей окупанти. Штеппа прагнув зібрати під своєю рукою найкращі на той час сили науковців, музеєзнавців, митців, загалом людей творчих, головним чином гуманітарних професій. Серед них варто назвати істориків та археологів, близьких йому за фахом і уподобаннями спеціалістів М. У. Андрусяка, П. П. Курінного, В. Є. Козловську, філологів та фольклористів М. К. Грунського, П. Й. Горецького, Б. В. Якубського, митців І. С. Їжакевича, В. Г. Кричевського, І. В. Моргілевського та інших, загалом щонайменше 1000 чоловік, їх зусиллями при головуванні професора Штеппи в жовтні 1941 р. постала Всеукраїнська учительська спілка з метою об'єднання всіх національно-свідомих працівників вищих, середніх і нижчих шкіл, науково-дослідних та культурних закладів¹⁵⁴. Ігнорувати позитивний бік цієї справи аж ніяк не можна. Всіляко сприяв Штеппа фундуванню Українського видавництва «Школа», значну роль в якому відігравав його давній знайомий, учень М. С. Грушевського П. С. Глядківський¹⁵⁵. Наскільки це було важливим і корисним ділом, зайве говорити. Допоміг він влаштуватися на роботу інспектором вищих шкіл відділу культури і освіти КМУ також історик П. А. Білику¹⁵⁶. Портрет Костя Тодосьовича перших місяців окупації ледве чи буде повним, якщо не згадати про його дійову участь у відродженні Української академії наук (УАН) — того живого острівця духовності, без якого держава гине. Саме він, як високопоставлений чиновник, забезпечував нормальне функціонування УАН, часто сам добирав академічні кадри, дбав про достатнє фінансування. Не без зусиль Штеппи її Президентом було обрано відомого вченого академіка В. О. Плотнікова, а директорами різних інститутів — авторитетних дослідників: Історичного — доктора М. У. Андрусяка, Археологічного — професора Н. Д. Полонську-Василенко, Мовознавства — професора П. Й. Горецького, Літератури й фольклору — професора Є. М. Марковського, Економіки та статистики — професора М. І. Величківського¹⁵⁷.

Чимало зусиль доклав К. Штеппа задля воскресіння української національної святині — Київського університету. Викладач з двадцятирічним стажем, він добре розумів вагу цієї справи, тому всіляко сприяв її втіленню в життя. Небезпідставно вважаємо, що переобтяжений громадською роботою, він мріяв поринути в навчальний процес, зануритися в атмосферу творчого життя. Однак замість цього в листопаді 1941 р. Кость Тодосьович був призначений ректором альма-матері¹⁵⁸. До викладання історичних дисциплін він запрошував відомих спеціалістів, у тому числі своїх давніх колег, знайомих і друзів. Серед них назвемо професорів О. П. Оглоблина, Н. Д. Полонську-Василенко, доцентів М. У. Андрусяка, П. А. Білика, асистентів О. М. Степанишину, М. В. Геппенера та М. Ф. Карачківського. Керувати університетом було складною справою, бо вести викладацько-педагогічну роботу за старими планами і конспектами в умовах нацистського режиму вважалося смертельно небезпечним, тому Штеппа вимагав від підлеглих коригування лекцій за вимогами часу із значним наголосом на «культуртрегерську» місію Німеччини. Це більше

стосувалося гуманітарних факультетів, викладачі яких у своїх лекціях могли наголошувати на історії тих чи інших сторін українсько-німецьких взаємин. До певної міри в Київському університеті вдавалося проводити курс в рамках задекларованої окупантами підтримки українського національно-визвольного руху. Частково цьому сприяла короткоплинна діяльність Української національної ради (УНРади), чимало членів якої були університетськими викладачами. Отже, цей загальнонаціональний орган опосередковано впливав на роботу університету.

Цікавий випадок описав у своїх спогадах колишній голова УНРади професор М. І. Величківський. Він пригадав, як за вимогою Штеппи заборонив приймати на роботу проректором Київського університету колишнього керівника Львівського університету комуніста Криленка¹⁵⁹. Проте слід зауважити, що ставлення Штеппи до своїх підлеглих було дещо іншим. Так, документи свідчать, що він підтримував клопотання викладача Київського університету професора Н. Д. Полонської-Василенко про призначення їй персональної академічної пенсії у голодний 1941—1942 р.¹⁶⁰

Розгорнути й налагодити функціонування Київського університету тоді не вдалося, і його згодом практично закрили. Та це вже мало турбувало Костя Тодосьовича, оскільки в грудні 1941 р. він обійняв посаду головного редактора газети «Нове українське слово». Ймовірно, цей вибір дався йому нелегко, бо ще перед тим він розраховував стати директором Київського центрального архіву давніх актів¹⁶¹, однак цей задум залишився на папері. Ї було це не випадково. Новий голова КМУ В. П. Багазій, орієнтований на більш свідомі українські кола, спочатку усунув Штеппу від керівництва відділом культури і освіти КМУ, а згодом і від ректорства¹⁶². Взагалі тема «Київ як центр самостійницького руху за часів окупації і ставлення нацистів до української інтелігенції» вимагає окремої розробки. Ми ж наголосимо, що на зламі 1941—1942 рр. незгоди між місцевими діячами розумової праці, з одного боку, та владою поневолювачів, -* з другого, досягли свого апогею і завершилися арештом багатьох незалежників. Було розпущено УНРаду та інші патріотично настроєні організації, а редакцію порівняно самостійної київської газети «Українське слово» (І. Рогащ, П. Олійник, О. Оршан-Чемеринський), що мала загальноукраїнське значення, майже всю розстріляли. Замість неї постало «Нове українське слово» (НУС). Дбаючи про впровадження в маси нацистської ідеології, німці надавали пресі особливого значення, і тому вона перебувала під постійним наглядом гітлерівських агітаційних служб. Вже 18 лютого 1942 р. гауляйтер України Еріх Кох у спеціальній директиві визначив головною метою засобів інформації на Україні вплив на населення пропагандою і політикою, наказаною рейхскомісаріатом, задля полегшення важкого завдання німецьких властей і допомоги їм у здійсненні великої місії фюрера у створенні нової Європи¹⁶³. Тому не дивно, що ні про який, окрім пронімецького, курс преси вже не йшлося. Відхід від цих канонів розцінювався як непокірність владі і карався в кращому випадку ув'язненням до концтаборів. Можна стверджувати, що Штеппа зібрав навколо себе доволі сильний і авторитетний колектив працівників редакції, але всі вони були залякані постійними репресіями. З ним працювали відомі в той час науковці, такі як літературознавець професор Б. В. Якубський, доктор германської філології, професор І. В. Шаровольський, історик доцент О. Я. Кіктев, мовознавець професор П. М. Пелех, музеєзнавець С. О. Гіляров, філолог Л. О. Дудін, правник Л. О. Окиншевич та ін.¹⁶⁴ Тієї доби в Києві український націоналізм вважався чи не найвпливовішим політичним рухом, отже, зрозуміло, що першого удару «НУС» завдало саме йому. Одна за одною почали виходити статті, пасквілі, спрямовані проти діячів національно-визволь-

ного руху. Штеппа опинився у важкому становищі. Німці хотіли використати його авторитет задля впливу на голову спілки українських письменників, редактора часопису «Литаври» відому поетесу і громадську діячку Олену Телігу, але та демонстративно відмовилася співпрацювати з «НУСом», чим підписала собі смертний вирок¹⁶⁵. Відсторонилися від співпраці з цією газетою й інші свідомі національні сили. Як свідчив її співробітник О. С. Гіляров, покірливе виконання Штеппою вказівок окупаційної влади дуже вразило його, бо він знав історика в минулому як «непартійного більшовика»¹⁶⁶. Важко сказати, що з ним сталося. Одне безперечно, Кость Тодосьович усі свої дії підпорядковував розпорядженням гітлерівців і був, як пригадував літературознавець Б. В. Якубський, довіреною особою Гебітскомісаріату¹⁶⁷. Він розповів і про емоційний стан Штеппи, зазначивши, що той працював під постійним тиском відчуття страху, а тому й вимагав від підлеглих написання передовиць виключно на дві теми: антирадянські і антисемітські. Частенько й сам визначав проблематику статей і затверджував їх до друку¹⁶⁸. Немає сумніву, що відпрацьоване оплачувалося достатньо: гонорар за статтю в «НУСі» дорівнював 150 крб. Вкотре талант було підпорядковано расовим поглядам, на цей раз — уже нацистській концепції історичного розвитку. Врешті-решт, уцілілі кола української громади зневажливо охрестили «НУС» німецькою помийницею¹⁶⁹.

Зрозуміло, що зовсім іншу оцінку дістала штеппівська газета від нових хазяїв. У лютому 1942 р. головнокомандуючий вермахту на Україні генерал Кітцінгер у своєму донесенні із задоволенням зазначав, що «деякі газети, як, наприклад, «Нове українське слово», з власної ініціативи дуже прихильно і категорично висловлюються за ідею нового співтовариства європейських народів і публічно відкидають як хибну давню націоналістичну ідеологію». Далі вищий гітлерівський чин недвозначно наголосив, що саме тому це джерело зустрічає гострий спротив українського народу¹⁷⁰. В цій ситуації, мабуть, саме кола оунівців висловили припущення, що Штеппа є водночас таємним агентом НКВС і секретним співробітником гестапо. Така заява, звичайно, викликала перевірку з боку відповідної нацистської спецслужби, результати якої знайшли свій відгомін у доповіді рейхкомісаріату «Україна» про наукові установи Києва, де цьому архіважливому питанню приділялося чимало уваги. В документі спростовувалися висунуті націоналістами на адресу професора Штеппи звинувачення у співробітництві з НКВС як такі, що не підтвердилися, і зазначалося, що він є «єдиною людиною, яка має цінність у галузі гуманітарних наук»¹⁷¹.

Ясна річ, німці не могли знати про колишнє доносителство Костя Тодосьовича, бо таємні документи про цю його діяльність знаходилися далеко за межами України і навряд чи були доступні. В цій справі ще не все ясно, і вона, ще довго буде тривожити уяву дослідників, однак дивує інше. Важко зрозуміти, чому радянські чекісти не скористалися цим моментом і не представили відповідної документації з метою ліквідувати Штеппу руками самих гестапівців, адже саме так вони часто діяли на окупованій території. Логічно припустити, що розвідувальна служба УРСР планувала якимось чином використати Штеппу задля подальшої оперативної роботи, але тепер уже не як дрібного інформатора, а скоріше як «агента із знайомствами», як це було з талановитим дослідником-філологом полковником В. П. Петровим¹⁷². Проте зрозуміло, що все це настільки дражлива тема, яку без роботи безпосередньо в архівах СБУ годі й чіпати. Мабуть, додаткове світло на неї могли б пролити матеріали про київське підпілля ОУН-УПА, тим більше, що останні мали чимало явок у Києві й активно співпрацювали з українською інтелігенцією¹⁷³. Все ж, децю можна з'ясувати і сьогодні. Насамперед, це стосується зв'язків Штеппи з на-

цистською поліцією безпеки і СД. Безсумнівно, що редакторами газет нацисти, як правило, призначали ставлеників гестапо. В умовах терору цю практику навряд чи хто міг порушити.

Сьогодні дослідникам стали доступними деякі раніше закриті трофейні документи, які показують прихований бік життя й діяльності Штеппи. В одному з них йшлося про зобов'язання Костя Тодосьовича (скріплене його підписом) добровільно повідомляти окупаційним властям секретні відомості про все, що бачить, чує чи довідується іншими шляхами. Передусім малася на увазі пропаганда і шкідницькі дії «проти великої Німеччини». Далі в зобов'язанні Штеппа зазначав, що він усвідомлює ту важку кару, яка його наздожене за розголошення таємниці¹⁷⁴. З цього документа ясно, що він був завербований органами СД. Відтак, в оперативних зведеннях він проходив під прізвиськом «Костя» і оплачувався як агент Головного управління¹⁷⁵. Без сумніву, «Костя» сповна відробляв отримуваним дивіденди, тим більше, що він уже мав у цьому досвід. Так, у донесенні, датованому вереснем 1942 р., він розповів про свою зустріч з єпископом Антонієм, про настрої в церковному середовищі киян¹⁷⁶. Мабуть, збирав Штеппа й іншу інформацію, проте невідомо, наскільки вона влаштувала німецьку службу безпеки. Вірогідно, що все було гаразд і не викликало заперечень. Це підтверджується іншим документом, в якому Кость Тодосьович висловлював бажання перейти в німецьке підданство, аргументуючи тим, що його прадід — німець, а дружина походить із знатного російського дворянства, і в її жилах тече щонайменше двадцять п'ять відсотків арійської крові. Взагалі, німці неохоче надавали громадянство своєї батьківщини і робили це у виключних випадках. Очевидно, таким виключенням був і випадок зі Штеппою. Питання ставилося так: «якщо Штеппа і надалі буде працювати з німецькою адміністрацією так, як тепер, то з часом можна погодитися на перехід його в німецьке підданство»¹⁷⁷. Те, що нові хазяї ставилися до Костя Тодосьовича з прихильністю, яскраво засвідчує ще один документ. Як переповідав директор Будинку вчених часів окупації І. П. Вовк, одного разу наприкінці 1942 р. на лекції К. Т. Штеппи стався прикрий випадок. Комуś із слухачів не сподобався відверто антирадянський виступ доповідача — пролунав свист. Сміливця не знайшли, але І. П. Вовка викликали в гестапо, де йому довгенько довелося доводити, що в Будинку вчених не ведеться комуністична агітація проти окупаційного режиму¹⁷⁸. Та, незважаючи на все вищесказане, не думаємо, щоб співпраця з нацистами давала Штеппі справжнє задоволення. Адже і його виховання, позначене глибокою духовністю, і чимало років, проведених в інтелектуальному оточенні видатних українських діячів, а головне, природна ерудиція і широкий європейський науковий кругозір — усе це, безумовно, контрастувало з убогою нацистською ідеологією. Щоправда, існував і інший бік. Мабуть, важко було перекреслити укорінений у свідомості кровний зв'язок із своїми предками, позбутися природного відчуття батьківщини...

Те, що було зроблено, важко обілити, і вороття назад практично не існувало. Всі крапки над «і» вже розставлено і слід було турбуватися про майбутнє. Деякий час паралельно з редагуванням «НУСу» (травень - листопад 1942 р.) Штеппа працював науковим консультантом Музею-архіву перехідної доби історії м. Києва, одним із фундаторів якого він був¹⁷⁹. Там зібралися значні творчі сили тогочасної київської інтелігенції — історики О. П. Оглоблин та Н. Д. Полонська-Василенко, літературознавець В. В. Міяковський, археолог П. П. Курінний, мистецтвознавець О. І. Повстенко, О. М. Сімзен-Сичевський, А. Ф. Серeda, С. О. Гіляров, мовознавці О. С. Грузинський, С. М. Драгоманов, архітектор В. І. Мор-

гілевський та ін.¹⁸⁰. Стрижневі завдання, поставлені перед працівниками Музею-архіву, концентрувалися на збиранні речових та усних свідчень вандалістської «культурної політики» сталінського режиму і підготовці великої виставки «Руйнація більшовиками культурних пам'яток м. Києва». Звичайно, Штеппі, з його багатим і сумним досвідом, було що розповісти, однак тоді цього не сталося. Згодом фашисти на хвилі чергових анти-українських акцій та за браком коштів в КМУ закрили музей.

Ще влітку 1942 р. німецьке керівництво задумало провести фільтрацію науковців, зокрема гуманітаріїв, з метою відсіяння небажаних кандидатів і розподілити їх на чотири групи. До першої мали потрапити особи, які досягли вищих ступенів та провідних позицій в науці. З цією метою проводилася прискіплива атестація кадрів Будинку вчених, піддавалися ретельній перевірці всі попередні праці і давалася загальна політична оцінка надійності кожного. Мабуть, не варто говорити, що висновок підкомісії по історично-філологічних науках Будинку вчених на чолі з головою — професором О. П. Оглоблиним та членами — професорами Н. Д. Полоне ькою-Василенко, І. В. Шаровольським, О. С. Грунським і Б. В. Якубським враховувався в подальшій творчій роботі і суттєво впливав на все наступне життя Штеппі. Його визнали професором вищої — першої категорії Будинку вчених, що в умовах окупації давало деякі пільги¹⁸¹. Та, незважаючи на таке своєрідне вшанування, після закриття Музею-архіву йому довелося повністю зосередитися на керівництві редакцією «НУСу». Газета, як і в попередні місяці, періодично виходила, але поступово на її шпальтах поменшало матеріалів, які роздували національну ворожнечу серед жителів міста. Напевне, в цьому була заслуга і Костя Тодосьовича. Чужим був йому не в міру емоційний націоналізм західних українців, які прибули в Київ з гітлерівськими військами і частенько хотіли тут верховодити, прагнучи, може, й не свідомо, посіяти неприязнь до російськомовного населення міста, в якому вбачали потенціального недруга української державності. На жаль, ці дії Штеппі збіглися з планами німецької адміністрації, і чим усе це скінчилося, ми добре знаємо. Це була трагедія України, а разом і Костя Тодосьовича, який у вересні 1943 р. її покинув і став назавжди політичним вигнанцем. Свій шлях він торував до Німеччини. Вже в листопаді того ж року він із сім'єю опинився в таборі переселенців Танненберг-Найденбург (Пруссія) і був зарахований на службу до відділу пропаганди міністерства окупованих східних областей¹⁸², де, очевидно, й отримав німецьке громадянство. Водночас йому запропонували очолити редакцію російськомовного журналу «На досуге», що виходив для вояків РВА (власівської армії), які осіли на німецькій землі. Ясна річ, цей новий статус Штеппі настроїв проти нього деякі ультрапатріотичні кола української спільноти. Об'єкт цькування було обрано бездоганно — напади на екс-професора-імігранта та його часопис могли принести певну користь цим громадам, які, щоб там не було, сподівалися на підтримку визволителів. Немає сумніву, що така інвазія повинна була виправдати їх діяльність у роки нацистської окупації. Це простий і доволі примітивний трюк, який в усі часи приносив користь. Внаслідок грубих нападів Костя Тодосьович відчував гострий психологічний дискомфорт, а до того ж, дошкуляли і матеріальні труднощі, що й примусило його шукати нового притулку в Сполучених Штатах Америки (туди він переїхав 1952 р.). Та, мабуть, не тільки це турбувало вченого. Сталінський «Смерш» дедалі активніше діяв у Західній Німеччині, і теракти стали частим явищем. Можливо, полювали і за Штеппою. В результаті однієї з операцій контррозвідки його син Еразм — колишній солдат нацистської армії — був захоплений як військовополонений і депортований у Радянський Союз. Вже

20 серпня 1948 р. 4-м відділом МДБ СРСР було оголошено розшук К. Т. Штеппи. Мабуть, через це він і перебрався тимчасово подалі, в містечко Обер-Амергау в західній Німеччині, де викладав російську мову і літературу в американській армійській школі (1950—1952 рр.)¹⁸³. Водночас вчений працював і в Інституті для вивчення історії та культури СРСР, який заініціювала в Мюнхені група науковців-радянологів — В. О. Яковлев (Троїцький), О. Филипов, К. Криптон, А. Авторханов та ін. За словами А. Авторханова, мета цього закладу полягала в донесенні до закордонного читача теорії та практики тоталітарної системи, яку на Заході знали тільки з пропагандистських книжок та журналів¹⁸⁴. У зв'язку з цим Штеппа підготував ряд монографій, які з обережності підписав псевдонімами. Одна з них — «Радянська система управління масами та їх соціальною свідомістю» (В. Лагодін) — вийшла російською мовою, а інша — «Чистка в Росії» (В. Годін) — англійською. Остання написана в співавторстві з суспільствознавцем Ф. Беком. Як відомо, ці праці не позбавлені певних недоліків, бо писалися відірвано від архівів і несуть на собі відбиток загострення всіх аспектів холодної війни та ідеологічного протистояння двох суспільних систем. А поки не настало потепління, Кость Тодосьович перебрався за океан, де нові друзі влаштували його співробітником «Американської комісії за визволення». Користувалася його послугами і радіостанція «Свобода». Радянські розвідувальні органи відстежували кожний крок Штеппи, але 27 лютого 1956 р. постановою УКДБ при Раді Міністрів УРСР по Київській області його розшук було припинено. Тоді ж було констатовано, що він перебував на службі в американській розвідці¹⁸⁵. Проте це вже мало хвилювало вченого. Останні роки життя він поринув в улюблену роботу, написав кілька серйозних праць, пробував себе і в публіцистиці, збирав матеріали до радянської історіографії, які не встиг опублікувати. Але тривале нервово перенапруження зруйнувало його здоров'я і вкоротило життя. Упокоївся він 19 листопада 1958 р. в Нью-Йорку¹⁸⁶ і похований на місцевому кладовищі монастиря «Новодивеево»¹⁸⁷. По смерті вченого вийшла його монографія «Російські історики і Радянська держава» (1962).

Нешаслива доля батька позначилась і на трагічній долі сина Еразма. Насильницьки репатрійований до Радянського Союзу, він був звинувачений у військових злочинах і засуджений на двадцять років концтаборів і п'ять років поразки в правах. Десять років він провів на Колимі, де чудом вижив. Подальший шлях колишнього зека не віщував нічого приємного. Але всупереч усім негараздам, він, працюючи землекопом і каменярем, зумів заочно закінчити Алма-Атинський інститут іноземних мов і більше двадцяти років, до виходу на пенсію в 1985 р., проучительював. Та рідне коріння вже дещо українізованого і обрусілого молодшого Штеппи тягнуло до батьківщини його предків, у Німеччину, і в 1994 р. він став її підданим.

Дочка Штеппи Аглая в 1952 р. побралася з американцем Горманом і сьогодні проживає в США. Вона виховує шестеро дітей, але це не перешкодило їй стати відомим в Америці спеціалістом з російської літератури і отримати ступінь доктора наук.

Безсумнівно, не можна заперечувати широке знання і глибоке розуміння К. Штеппою світової літератури, історії, філософії, як і того, що він справив певний вплив на історіографічні процеси в Україні, стояв біля витоків вивчення античності в Радянському Союзі. І цей доробок Костя Тодосьовича набагато переважає його суспільно-громадську діяльність. Однак остання вже належить історії, як належить історії і сам Штеппа. І тільки вона може бути єдиним мірилом в оцінці його життя й діяльності.

- ¹⁰² Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ), спр. 50021, арк. 54; спр. 49863, т. 1, арк. 141.
- ¹⁰³ Там же, арк. 124, 129; спр. 50407, т. 1, арк. 45-46.
- ¹⁰⁴ Див.: М а л и к Я. Катерина Грушевська // Український історик. — 1991—1992. — Т. 28—29. — С. 271—276; Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924—1934). — К., 1993. — С. 148-158.
- ¹⁰⁵ Див.: Немирон Н. (М. Андрусак). У збудженій вогні столиці України // В бо ротьбі за Українську державу. — Львів, 1992. — С. 308.
- ¹⁰⁶ П и р і г Р. Я. Життя Михайла Грушевського. — С. 149—152.
- ¹⁰⁷ ДА СБУ, спр. 49863, т. 1, арк. 47.
- ¹⁰⁸ Там же, арк. 149. Матяш І. Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви. — К., 1997. — С. 112.
- ¹⁰⁹ ДА СБУ, спр. 49863, т. 1, арк. 144.
- ¹¹⁰ Там же, арк. 180-181; спр. 50407, т. 1, арк. 155.
- ¹¹¹ Там же, спр. 50021, арк. 303.
- ¹¹² Див.: Архівно-слідчу справу О. С. Грушевського // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 64688, арк. 149.
- ¹¹³ ДА СБУ, спр. 49863, т. 1, арк. 1-2.
- ¹¹⁴ Полонський а-В асиленко Н. Історична наука в Україні... — С. 47.
- ¹¹⁵ ДА СБУ, спр. 49863, т. 1, арк. 79.
- ¹¹⁶ Там же, арк. 172—173.
- ¹¹⁷ Там же, спр. 50407, т. 1, арк. 181.
- ¹¹⁸ Там же, арк. 182.
- ¹¹⁹ Шаповал Ю. Невідомі документи ГПУ—НКВД про життя і діяльність М. Грушевського у 1924—1934 роках // Український історик. — 1996. — № 1—4. — С. 337—338.
- ¹²⁰ Окіншевич Л. Моя академічна праця в Україні. — Львів, 1995. — С. 50—52.
- ¹²¹ Архівно-слідча справа М. З. Левченка // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 58105, арк. 195.
- ¹²² Ц и г а н к о в а Е. Маловідомі сюжети з академічного життя // Вісник НАН України. — 1996. — № 3/4. — С. 55.
- ¹²³ ДА СБУ, спр. 50407, оп. 1, арк. 183.
- ¹²⁴ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ—НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. — К., 1996. — С. 40.
- ¹²⁵ Там же, с. 67.
- ¹²⁶ Див. Архівно-слідчу справу В. Я. Камінського // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 47595, арк. 74-зв.
- ¹²⁷ Науковий архів Інституту історії України, оп. 3, спр. 172, № 15, арк. 7. В е р б а І., Юркова О. Київська історична школа М. С. Грушевського: організаційно-технічні моменти // Український історик. — 1996. — № 1—4. — С. 275.
- ¹²⁸ Архівно-слідча справа П. С. Глядківського // ІТ ДАТО України, ф. 263, оп. 1, спр. 66594, арк. 35-37.
- ¹²⁹ Архівно-слідча справа С. Ю. Гаєвського // Там же, спр. 54892, арк. 116.
- ¹³⁰ Архівно-слідча справа І. Д. Мандзюка // Там же, спр. 56914, арк. 1.
- ¹³¹ Архівно-слідча справа М. А. Жуківської // Там же, спр. 57432, арк. 21.
- ¹³² Архівно-слідча справа В. П. Петрова // Там же, спр. 56393, арк. 1—6.
- ¹³³ Архівно-слідча справа М. А. Рубача // Там же, спр. 39490, арк. 67—68.
- ¹³⁴ Архівно-слідча справа О. К. Дорошкевича // Там же, спр. 44590, арк. 75.
- ¹³⁵ Там же, арк. 156.
- ¹³⁶ П и р і г Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924—1934). — С. 157-158.
- ¹³⁷ ДА СБУ, спр. 49863, т. 1, арк. 236.
- ¹³⁸ Там же, арк. 240-242.
- ¹³⁹ М а л и к Я. Катерина Грушевська. — С. 276.
- ¹⁴⁰ Державний архів м. Києва (далі — ДА м. Києва), ф. 1246, оп. 2, спр. 2, арк. 10.
- ¹⁴¹ Там же, оп. 13, спр. 2, арк. 9.
- ¹⁴² ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 250, арк. 2.
- ¹⁴³ Там же, спр. 247, арк. 36.
- ¹⁴⁴ Там же, спр. 6, арк. 77.
- ¹⁴⁵ Там же, спр. 247, арк. 18.
- ¹⁴⁶ Там же.
- ¹⁴⁷ Див. Оглоблин О. Українська історія у Київському університеті за часів більшовицького панування (публікація І. Верби) // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. — К., 1996. — Т. 1. — С. 413.
- ¹⁴⁸ В е р б а І. В. О. П. Оглоблин // Укр. іст. журн. — 1995. — № 6. — С. 92.
- ¹⁴⁹ ДА м. Києва, ф. 1246, оп. 13, спр. 2, арк. 5—5-зв.

- ¹⁵⁰ Штепнєва К. Революція рабів в античному світі. — К., 1941. — 23 с.
- ¹⁵¹ 3 листа сина К. Т. Штепни Еразма до автора від 10 грудня 1996 р.
- ¹⁵² Державний архів Київської області (далі — ДАКО), ф. 2356, оп. 6, спр. 172, арк. 22.
- ¹⁵³ Там же, оп. 1, спр. 70, арк. 3.
- ¹⁵⁴ Створення Всеукраїнської учительської спілки // Українське слово. — Київ, 1941. — 8 листопада. — С. 4.
- ¹⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 66594, арк. 46.
- ¹⁵⁶ Там же, спр. 71618, арк. 2.
- ¹⁵⁷ Див.: Вєрба І. Спроби відновлення Української академії наук у Києві (кінець 1941 — середина 1942 рр.) // Український історик. — 1995. — № 1—4. — С. 87—99.
- ¹⁵⁸ ДАКО, ф. 4212, оп. 2, спр. 23, арк. 1.
- ¹⁵⁹ Вєличківський М. Сумні часи німецької окупації (1941—1944 роки) // Визвольний Шлях. — 1965. — № 2(204). — С. 158—159.
- ¹⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 3806, оп. 1, спр. 44, арк. 15.
- ¹⁶¹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 542, оп. 1, спр. 90, арк. 2.
- ¹⁶² Немирон Н. (М. Андрусак). У збудженій вогні столиці України. — С. 809.
- ¹⁶³ Див.: Коваль М. В. Доля української культури за «нового порядку» (1941—1944 рр.) // Укр. іст. журн. - 1993. - № 11-12. - С. 32.
- ¹⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 323, арк. 5-Ю.
- ¹⁶⁵ Жданович О. На зов Києва // На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні: Збірник статей, спогадів і документів. — К., 1993. — С. 213.
- ¹⁶⁶ Див.: Архівно-слідчу справу С. О. Гілярова // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 34964, арк. 56.
- ¹⁶⁷ Див.: Архівно-слідчу справу Б. В. Якубського // Там же, спр. 43336, арк. 59—60.
- ¹⁶⁸ Там же, арк. 18.
- ¹⁶⁹ Бойко Ю. Шлях нації. — Париж, Київ, Львів, 1992. — С. 104.
- ¹⁷⁰ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. — Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. — С. 227-228.
- ¹⁷¹ Коваль М. В. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів // Укр. іст. журн. — 1993. — № 9. — С. 25.
- ¹⁷² Проценко Л. Київський некрополь. — К., 1994. — С. 265; Федоров Г. Могу в Париж і Вену, но брежу я Москвою // Екран і сцена. — 1991. — № 4. — С. 9.
- ¹⁷³ Мацник С. Служба безпеки революційної ОУН у боротьбі з НКВД—НКГБ—МГБ—КГБ. — Тернопіль, 1993. — С. 10.
- ¹⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 4628, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
- ¹⁷⁵ Там же, арк. 7.
- ¹⁷⁶ Там же, арк. 4-зв.
- ¹⁷⁷ Там же, арк. 5.
- ¹⁷⁸ Архівно-слідча справа І. П. Вовка // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 49813, арк. 131.
- ¹⁷⁹ Там же, ф. 3561, оп. 1, спр. 335, арк. 121.
- ¹⁸⁰ Грич І. Архів—Музей Переходової доби // Старожитності. — 1992. — № 1. — С. 5; Любченко А. Шоденник. — Торонто, 1951. — С. 97.
- ¹⁸¹ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 322, арк. 10.
- ¹⁸² Коваль М. В. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів. — С. 25.
- ¹⁸³ Encyclopedia of Ukraine. — Toronto, Buffalo, London, 1993. — Vol. IV. — P. 877.
- ¹⁸⁴ Авторханов А. Мемуари // Октябрь. — 1992. — № 10. — С. 146.
- ¹⁸⁵ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ—НКВД. Трагічне десятиліття. — С. 302.
- ¹⁸⁶ Енциклопедія Українознавства. Словникова частина-доповнення. — Париж, 1995. — Т. 11. — С. 393; Encyclopedia of Ukraine. - Toronto, Buffalo, London, 1993. - Vol. IV. - P. 876.
- ¹⁸⁷ 3 листа сина К. Т. Штепни Еразма до автора від 10 грудня 1996 р.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Про створення української національно-державної символіки у роки визвольної боротьби (1917—1920 рр.)

Складовою частиною державотворчої політики є питання створення національно-державної символіки. Запропоновані для друку автором маловідомі архівні документи, розкривають процес пошуку і розробки національних символів у роки боротьби українського народу за створення своєї суверенної держави.

Нині, коли йде розбудова незалежної України, для вчених, спеціалістів, політиків корисним стане використання історичного досвіду по створенню національно-державних символів. Інформацію про це й містять наведені нижче документи.

№ 1

Персональний склад дійсних членів Центрального Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні, Департаменту мистецтва, Генерального Секретаріату справ освітніх

22 липня 1917 р.

Грушевський М., Леонтович В., Кричевський Ф., Козловська В., Біляшівський М., Павлудький Г., Щербина В., Щербаківський В., Мощенко Д., Грушевський О., Стешенко І., Модзалевський В., Яворницький Д., Дорошенко Д., Петров М.І., Єфремов С., Василенко М., Драгоманов С., Бурачек М., Чикаленко Л., Нарбут П., Мокроус П., Тутковський П., Жук М., Мурашко М., Бойчук М. та ін. (всього 53 особи).

ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 206, арк. 12—14 зв. — Копія.

№ 2

Склад Ради Центрального Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні

Голова Комітету — Біляшівський М., Товариш голови — Левицький О. Члени Ради -- Козловська В., Дяченко Д., Тутковський П., Пахаревський М. Від церкви — Голік Т., Мазюкевич, Тутковський. Від євреїв — Гуревич Е. Від поляків — Григорович, Грохольський Л. Від великоросів — Щербина В.

ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 206, арк. 11. Копія.

№ 3

Тимчасовий закон про флот Української Народної Республіки

м. Київ

14 січня 1918р.

Вимітка з протоколу засідання Центральної Ради.

Центральна Рада дня 14 січня 1918 року ухвалила тимчасовий закон про флот Української Народної Республіки.

1) Російська Чорноморська флота військова і транспортна проголошується флотою Української Народної Республіки і вона виконує обов'язки по охороні побережжя і торгівлі на Чорному і Азовському морях.

П р и м і т к а : Українська Народна Республіка під час демобілізації транспортної флотилії має вступити в погодження з республіками, що засновуються на Чорноморському побережжі, відносно поділу торговельного флоту.

2) Прапорами Української військової флоти є: полотнище в двох — блакитному і жовтому — кольорах. В кряжі блакитного кольору — історичний золотий тризуб з білим внутрішнім полем в ньому.

3) Прапором Української торговельної флоти є полотнище в двох — блакитному і жовтому кольорах.

4) Українська Народна Республіка приймає на себе всі зобов'язання Російського уряду щодо Чорноморської флоти і утримання флоти та портів.

5) З часу проголошення цього закону всі військові російські транспортні кораблі на Чорному і Азовському морях піднімають вищезгадані прапори Української Народної Республіки.

З первотвором протоколу згідно:

Тов. голови

Української Центральної Ради

(підпис)

Секретар

Української Центральної Ради

(підпис)

Ствердив

В. об. генерального писаря

(підпис)

ЦДАВО України, ф. 1063, оп. 1, спр. 6, арк. 9. Засвідчена копія.

Рішення Ради Народних Міністрів і Малої Ради про установлення герба Української Народної Республіки

м. Київ

12 лютого 1918р.

Протокол засідання Ради Народних Міністрів.

Присутні: В. Голубович, О. Жуковський, М. Ткаченко, Є. Сакович, П. Христюк, М. Порш.

... VI. Слухали справу про установлення герба для Української Народної Республіки. Ухвалено внести в Раду закон про установлення для Української держави, прийнятого морським флотом герба Володимира Великого (без хреста),

Г о л о в а , , ,

Голова Ради Народних Міністрів

, Л
(підпис)

ЦДАВО України, ф. 1063, оп. 1, спр. 7, арк. 4. Засвідчена копія.

№ 5

Витяг з протоколу засідання Малої Ради

м. Коростень

12 лютого 1918р.

Мала Рада ухвалила наступні тексти закону.

В справі державного герба України Мала Рада ухвалила: Гербом Української Народної Республіки приймається знак Київської держави часів Володимира Святого.

З первотвором протоколу згідно:

Тов. Голови

Української Центральної Ради

(підпис)

Секретар

Центральної Ради

(підпис)

ЦЦАВО України, ф. 1063, оп. 1, спр. 6, арк. 25. Засвідчена копія.

№ 6

Накази по морському відомству Української Народної Республіки

м. Київ

13 березня 1918р.

2) Прапором Українського військового флоту є полотнище в двох — блакитному і жовтому — кольорах. В кряжі блакитного кольору — історично золотий тризуб з білим внутрішнім полем в ньому.

3) Прапором Українського торговельного флоту є полотнище в двох — блакитному і жовтому кольорах.

5) З часу проголошення цього закону всі російські військові та транспортні кораблі на Чорному і Азовському морях піднімають вищезгадані прапори Української Народної Республіки.

ЦЦАВО України, ф. 2203, оп. 1, спр. 3 б, арк. 3. Копія.

№ 7
"

Постанова Ради Центрального Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва про державні герби

м. Київ

18 квітня 1918 р.

Протоколи засідання Ради Центрального Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва 18 квітня 1918 р.

Присутні: голова Ради М. Біляшівський. Товариш голови О. Левицький. Представник Міністерства великоруських справ В. Щербина. Представник Міністерства польських справ Л. Грохольський, К. Широцький, С. Мако, А. Серeda, М. Михайлів, Л. Старицька-Черняхівська, В. Козловська.

. 2. Справа

про державні герби.

Рада постановила:

а) Герби старої влади, які входять до складу орнаменту історичних пам'яток повинні залишитися на місцях.

б) Герби, що не мають такого характеру і більш пізнього періоду по винні бути знесені і коли вони являються цікавими з художнього боку, передані до музеїв.

в) Особисто, щодо двоголового орла, посадженого на хреста Михайлівського монастиря, Рада висловлює побажання, аби цей орел був переданий до музею разом з хрестом.

г) Рада вважає необхідним, аби всі питання при усуненні давніх гербів попереду передавались на обговорення Ради.

3. Справа про герб України.

Позаяк прийнятий зараз герб України не має під собою серйозних історичних підстав, Рада постановила: для вирішення цього питання скликати спеціальну комісію.

ИДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 207, арк. 19. Рукопис.

№ 8

**Проект національно-державного герба, вироблений комісією
Міністерства народної освіти УНР**

МІНІСТЕРСТВО НАРОДНОЇ ОСВІТИ УНР

Протокол № 1

засідання Комісії у справах вироблення
проекту герба Української Народної Республіки

21 січня 1919р.

1. Засідання відбулося о 2 годині дня у кабінеті п. Головноуправляючого справами мистецтва та національної культури.

2. Присутні: голова комісії п. Головноуправляючий справами мистецтва та національної культури П. Я. Дорошенко, члени: представник УАН, академік О. І. Левицький, ректор Української Академії мистецтва проф. Г. І. Нарбут, проф. Г. Г. Павлуцький, П. І. Зайцев, М. Ф. Біляшівський та В. Л. Модзалевський (він же виконуючий обов'язки секретаря комісії).

3. Голова комісії доповів, що з пропозиції п. міністра народної освіти, йому доручено розглянути в комісії питання про проект герба Української Народної Республіки. Крім присутніх, в комісію було запрошено представника від Українського наукового товариства, а також проф. М. Л. Бойчука, але вони не прибули. При цьому п. Головноуправляючий повідомив, що за часів гетьманського уряду це питання з дорученням тодішнього пана державного секретаря, розглядалось також у окремій комісії. Оголосив журнал засідання цієї комісії від 24 листопада 1918 р. і запропонував розглянути зроблений проф. Нарбутом з дорученням п. секретаря проект герба і печатки. Цей герб (козак з рушницею в щиті і знак кн. Володимира у нашоломнику) затверджений урядом не був і, таким чином, досі вживається герб, прийнятий Центральною Радою. Після цього п. голова запропонував комісії обміркувати це питання для доповіді п. міністру.

4. Після всестороннього обговорення питання, у якому прийняли участь члени комісії, прийняті такі постанови:

а) Визнати, що в даний час, коли відбулося злучення Західної Української Народної Республіки з Республікою Східною, необхідно зафіксувати цей момент у відповідному злученні у гербі Соборної України гербових емблем обох республік. Такий герб буде ясним і зрозумілим для широких

верств українського народу, крім того, його буде зручно скомпонувати, бо елементи, які треба використовувати для цього, не викликають ніякого сумніву. Це козак з рушницею для Східної України і лев — для України Західної.

б) Вважаючи на те, що обидві частини Соборної України повстали з одного джерела — Київської Русі, визнати потрібним вмістити у герб знак кн. Володимира.

в) Приймаючи до уваги, що є бажання підкреслити у гербі ідею української самостійності, яка з давніх часів мала численних прихильників серед найкращих і видатніших українських діячів, визнати доцільним вмістити в гербі Соборної України емблему, яку було вжито у гербі «Великого Князівства Руського», яка мала бути утворена на підставі Гадяцької унії 1659 р., закладеної гетьманом Виговським з Польщею. Ця емблема — летючий голуб з оливною галузкою — символ замирення — крім того, відпо відає традиційним і сучасним стремлінням українського народу до зами рення і зменшує мілітаристичний, на погляд декотрих, характер головних елементів герба, себто козака з рушницею та лева.

г) Залучивши зазначені у попередніх точках (пунктах. — Ред.) ембле ми, які треба покласти у основу малого державного герба та печатки Со борної України, комісія, стоячи на ґрунті геральдичному та історичному, прийшла одночасно до висновку, що емблеми треба розмістити так: щит двочастинний, розсічений сторч (вертикально): в першому золотому (жовтому) колі — блакитний козак з рушницею, згідно з зображенням на печатках Війська Запорозького з кінця XVI ст. аж до 1765 р. та частково Правобережжя, а також Запоріжжя (герб Лівобережжя); у другому, бла китному колі — золотий (жовтий) лев (герб Галичини з давніх часів); по вертикальній лінії — щиток, у якому блакитне поле, а в нім — золотий (жовтий) знак кн. Володимира; нашоломник — летючий голуб з оливною галузкою (герб Великого Князівства Руського 1659 р.) замість намету - картуша у стилі українського барокко.

д) Пропозиції внести до малого герба — герб Буковини, а також інших частин України (Слобожанщини, Угорської Русі і т.п., а також долучити до цього герба щитодержавців (селянку та робітника) і розмістити інакше зазначені в точках (пунктах. — Ред.) «а, б і в» емблеми. Комісія після все-стороннього їх обговорення, на підставі різних міркувань історичного, художнього, геральдичного, символічного і технічного характеру постано вила відхилити, вважаючи, що герби цих окремих «земель» «Соборної України» мусять знайти собі місце на великій державній печатці і гербі Соборної України, в зв'язку з цим доручити проф. Г. І. Нарбуту подати свої міркування щодо гербів цих земель та їх розміщення.

5. Проф. Г. І. Нарбут оголосив відношення Секретаріату Ради Мініст рів від 15 січня ц. р. № 75 з приводу прапора українського флоту й з про ханням розглянути це питання спільно з В. Л. Модзалевським. Проф. Г. І. Нарбут просив комісію також розглянути і це питання.

Постановлено: детальний розгляд цього питання відкласти до майбут- нього засідання, на яке запросити представника Морського Міністерства.

6. Постановлено: доручити В. Л. Модзалевському скласти на підставі прийнятих комісією постанов доповідну записку п. міністру народної освіти.

7. Засідання замкнено о 4 годині дня.

Голова комісії

Члени

Секретар

ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 3, мір. 9, арк. 4-4 а. Копія.

№ 9

Доповідна записка в справі вироблення герба Української Народної Республіки

До п. міністра народної освіти Української Народної Республіки

Від Головноуправляючого справами мистецтва та національної культури

Виконуючи Ваше, пане міністре, доручення, маю честь подати тут міркування та висновки, до яких прийшла закладена з Вашої пропозиції під моїм головуванням Комісія у справі вироблення проекту герба Української Народної Республіки.

До цього часу гербом Української Народної Республіки вважався герб, прийнятий Центральною Радою 22 березня 1918 р. Це знак старої Київської держави Володимира Великого, який ми зустрічали на його монетах, а також на цеглі, здобутій при розкопках Десятинної церкви. Комісія розглянула питання про те, яким повинен бути герб Української Народної Республіки, визнала, що герб прийнятий Центральною Радою і герб, проект якого був намальований і ухвалений попередньою комісією за часів гетьманського уряду, але ним не затверджений (козак з рушницею у щиті і знак Володимира Великого у нашоломнику) — не можна визнати відповідаючими сучасному моментові в житті України. Цей момент злучення Західної та Східної Української Народної Республіки обов'язково мусить знайти свій вираз у гербі Соборної України. Тому Комісія визнала, що гербом Східної Республіки треба вважати емблему козака з рушницею, якою користувалася Запорізька Січ і, взагалі, на Україні від 1596 р. аж до 1766 р., при чім є відомості, що з XVIII ст., з яких видно, що ця емблема визнавалася гербом **національним** і зображалася на козацьких прапорах, знайшла, що дану емблему треба вмістити до герба Соборної України.

З другого боку — герб Галичини, який з давніх часів вважався лев, також мусить знайти собі місце у згаданому гербі. Ці дві емблеми, яких треба вмістити у гербі Соборної України вимагають аби герб був двочастинний, себто розсічений сторч (вертикально) лінією, при чім у першому полі буде козак з рушницею, а у другому — лев.

Приймаючи далі до уваги, що обидві частини української землі (Східної та Західної), які зараз злучаються, повстали від Київської держави Володимира Великого і знаходячи те, що і в цей момент, також бажано підкреслити в гербі, комісія визнала бажаним на вертикальній лінії, якою розсікається щит герба, вмістити щиток з зображенням на нім знаку Володимира Великого. Ця емблема, захоплюючи трохи обидві частини щита, буде нагадувати, з одного боку, про спільність давньої історії частин, які були, нині Соборної України, а з другого — зв'язувати сучасну Українську Народну Республіку з Республікою, проголошеною Центральною Радою.

Далі перед комісією постало питання про нашоломник до герба. Комісія знайшла, що нашоломник бажано долучити до герба, бо він значно покращує герб і, крім того, його можна використати з метою внести ще деякі емблеми до герба. Такою емблемою до нашоломника комісія зазначила голуба з оливною галузкою на підставі таких міркувань. Запобігаючи тому, аби уникнути закидів проєктованому гербові в тім, що він має мілітаристський характер (козак з рушницею та лев) вміщення в нашоломнику голуба з оливною галузкою, який є емблемою замирення, прагнення до котрого є характерною рисою українського народу з давніх часів до наших, являється цілком доцільним і зменшує можливість згаданих закидів. Крім того, ця емблема має своє значення ще й з другого боку, її заподно

зичено з герба «Великого Князівства Руського», утвореного на підставі Гадяцької унії 1659 р. за гетьмана Виговського, й таким чином вона має підкреслити і доводити, що ідея державної незалежності з давніх часів була цілком зрозуміла для українського народу.

Таким чином, сполучаючи у гербі згадані елементи, на які комісія погодилася одноголосно, треба розмістити їх так: щит двочастинний, розсічений сторч (вертикально): у першому золотому (жовтому) полі — блакитний козак з рушницею; у другому блакитному полі — золотий (жовтий) лев; на вертикальній лінії — щиток, де на блакитному полі вміщується золотий знак Володимира Великого; нашоломник — летючий голуб з оливною галузкою; замість намету-картуша у стилі українського барокко.

Запроектований малий державний герб Української Народної Республіки, який треба вміщувати і на печатках, на думку комісії, відповідає всім вимогам історичного, художнього, геральдичного, символічного та технічного характеру. Що ж торкається великого герба та великої печатки, то для них треба буде використати герби окремих земель України, але це питання буде обговорюватися комісією надалі.

Додаток: протокол засідання комісії 21 січня 1919 р. та ескіз герба, зроблений проф. Г. І. Нарбутом.

Головноуправляючий справами
Міністерства та національної культури.

23 січня 1919р.

ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 3, спр. 9, арк. 5—6. Копія.

Документи до друку підготував
Д. Ф. Розовик (Київ)

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

О. В. БОБРОВСЬКА (Київ)

З історії вбрання населення півдня Східної Європи у пізньоантичний період (за археологічними даними)

Пізньоантичний період ¹ в історії півдня Східної Європи насичений важливими політичними подіями. У попередні часи, на тлі стрімкого поглиблення політичної кризи Риму, зовнішні кордони імперії витримували посилений тиск з боку варварських племен. На територію Східної Європи з Надвіслення перекочували племена, відомі під загальною назвою "готи". Об'єднані з іншими варварськими етносами, вони становили значну небезпеку для імперії. Антиримські військові операції III ст. дістали в історії назву "готських", або "скіфських" війн. Вони супроводжувались активізацією піратства, а пізніше - цілим рядом спланованих морських акцій.

Початок пізньоантичного періоду характеризується відносною стабілізацією зовнішньополітичної обстановки на межах імперії при Костянтині ² та його наступниках. У IV ст. на території Східної Європи формуються великі протодержавні утворення візі- та остроготів. Період правління імператорів династії Костянтина був лише тимчасовим затишшям перед нашествиям на територію Східної Європи могутнього племені гунів. Гунська експансія стала поштовхом до початку міграційного потоку - т. зв. Великого переселення народів.

Першими рушили з місця придунайські племена. Готи-"тервінги", на чолі з Фрітігерном, переправилися через Дунай і з дозволу імператора Валента оселилися на території Нижньої Мезії. Розпочалася велика європейська "одісея" готських племен, що закінчилася для остроготів в Італії у VI ст., для візіготів - у Галії та Іспанії у VII ст. ³

Загальна назва "готи" поширювалася при цьому на поліетнічне населення, що складалося з германських (вандалів, гепідів, герулів та власне готів), фракійських (гето-даків), пізньоскіфських, сарматських та аланських племен. Атрибуція етнографічних ознак населення півдня Східної Європи становить одне з найважливіших наукових завдань. Лише нечисленні риси матеріальної культури можуть бути надійним етнографічним показником. Оскільки ж костюм відноситься до консервативних рис культури, його реконструкція має першорядне значення для таких досліджень.

Надійними джерелами реконструкції костюма є археологічні, іконографічні та наративні дані. Втім, письмові джерела, які стосуються вказаного періоду, надто скупи у свідченні щодо зовнішнього вигляду та побуту східноєвропейських племен. Іконографічні дані — досить специфічний різновид джерел -- ще потребує окремого, спеціального дослідження. Найбільше пам'яток матеріальної культури здобуває археологія.

Власне археологічний аспект реконструкції стародавнього костюма, безпосередньо пов'язаний з вивченням поховального інвентаря, переважно зводиться до фіксації знайдених на кістяку деталей вбрання.

Поняття "костюм" включає головний убір, одяг, убір (застібки та прикраси), взуття та різні аксесуари. Найбільш цінним джерелом реконст-

рукції стародавнього костюма є деталі убору, які за функціональним призначенням можна поділити на декілька груп. Першу з них — фурнітуру — становлять речі декоративно-утилітарного призначення: фібули та пряжки, котрі служили для з'єднання різних частин одягу. Другу — утворюють прикраси, які виконували виключно естетичну функцію: шийні гривні, браслети, каблучки, намиста та намистини, а також підвіски-амулети.

Реконструкція костюму мешканців півдня Східної Європи проводилася на основі знахідок у поховальних комплексах черняхівської археологічної культури III—IV ст.

Основою жіночого одягу була сукня без рукавів або ж з довгими рукавами, скоріше за все шита, інколи підперезана по талії вузьким шкіряним чи полотняним паском. Частіше плащ було застігнуто на плечах двома однотипними фібулами чи однією. При цьому, фібули розташовувалися пружинами донизу.

Двофібульна модель "готського" жіночого костюма, за М. Темпельманн-Моньчинською, з'являється на території Мазовії та Піддашша на початку пізньоримського періоду⁴. Міграційні процеси у цей час сприяли перенесенню цієї моделі, а також цілого ряду прикрас на територію півдня Східної Європи. Модель була настільки привабливою, що її легко приймали різноетнічні племена, які входили до складу союзів протягом їх існування, а також представники різних соціальних верств населення. Костюм родової аристократії доповнювався неординарними виробами та золотими прикрасами.

Зрідка зафіксовані випадки прикрашання намистинами жіночих головних уборів. Ця традиція характерна для сарматів. Жіночі хустки, відомі у східногерманському⁵ та гето-дакійському⁶ костюмах, закріплювалися на шії фібулою або зав'язувалися вузлом на потилиці. Роль накидки-капюшона міг виконувати насунутий на голову плащ.

Одяг чоловіків складався з сорочки, штанів, підперезаних вузьким шкіряним паском з металевою пряжкою, та плаща. Плащ виготовлявся з прямокутного шматка полотна. Він скріплявся на одному плечі фібулою. Втім, частіше в чоловічому уборі фібули відсутні. Це дає можливість припустити, що існували й інші різновиди чоловічого верхнього одягу.

Нижній та верхній одяг виготовлявся з текстилю однакового, полотняного сплетіння з рослинних та вовняних волокон різної товщини⁷. Очевидно, тонка тканина використовувалася для пошиву нижнього одягу, груба — для виготовлення плащів⁸. Непрямим підтвердженням того, що принаймні частина одягу була шитою, є знахідки мідних голок у кістяних циліндричних футлярах.

Убір східноєвропейських варварів, крім фібул та пряжок, що скріпляли одяг, включав елементи декоративного характеру. Зрідка загальну композицію жіночого костюма доповнювали прикраси: шийні гривні, браслети з металу та бісеру, каблучки, сережки. Ці речі були популярними у населення, що становило основу європейських етнополітичних об'єднань у II ст.⁹ У III—IV ст. вони "випадають" із номенклатури деталей "готського" костюма. Але пізніше, в VI ст., знову займають важливе місце у структурі традиційних моделей костюма. Знахідки цих прикрас у пізньоримський час свідчать, насамперед, про порушення встановлених норм. Наприклад, зрідка костюм жінок та дівчат доповнювався браслетами з бісеру, з бісеру та великих поліхромних намистин, із розетки оленячого рогу, що їх носили на зап'ясті. Однак ці факти свідчать про запровадження сарматських звичаїв та традицій в уборі населення півдня Східної Європи.

Важливого декоративного акценту костюму населення Східної Європи надавали намиста¹⁰. Частина прикрас виготовлялася місцевими ювелірами, косторізами тощо. З Прибалтики надходили бурштинові вироби. Моно- та поліхромні скляні намистини постачалися великими виробничими центрами Сирії та Єгипту, завдяки налагодженим тривалим торговим зв'язкам. Сировина для виготовлення "коралів" та мушлі моллюсків видобувались у басейнах Червоного та Середземного морів й надходили до регіону завдяки морській торгівлі. Намиста складалися переважно в синій кольоровій гамі¹¹.

Порівняно з центральноевропейським варварським убором, особливістю намиста населення півдня Східної Європи була велика кількість підвісок-амулетів¹². Тут існували специфічні типи чоловічих та жіночих прикрас. Чоловіки віддавали перевагу пласким прямокутним підвіскам із срібла¹³. Жіночий костюм нерідко доповнювали поясні комплекти амулетів з іклів тварин, мушлів моллюсків та рогових пірамідальних підвісок. Вони інтерпретуються дослідниками як символи родючості. У населення півдня Східної Європи, крім того, існували й найпоширеніші загальноєвропейські типи амулетів¹⁴.

Цікавий об'єкт досліджень являють собою залишки взуття. Взуттєві ремінці з пряжками, що їх знаходили звичайно на кістках стоп¹⁵, правила для фіксації нешитого шкіряного взуття¹⁶. Втім, масово носили моделі, що не потребували використання фурнітури. Не виключено, що переважна більшість населення, принаймні влітку, взагалі обходилась без взуття.

Незважаючи на те, що поширення уніфікованих моделей убору нівелює своєрідність традиційних костюмів представників різних етносів та "готських" політичних утвореннях, інколи вдається виявити їх окремі риси.

Значним був внесок сарматських та аланських традицій у створення моделей варварського східноєвропейського костюма.

Важливим аксесуаром його стають поясні торбинки для дрібного побутового начиння та амулетів. Чоловіки тримають у них ножі, гольники з бронзовими голками; жінки — пінцети, мідні ножички та ножиці, прясла, голки тощо. В деяких випадках такі торбинки декорувалися намистинами. Великі екземпляри, можливо, служили застілками.

З IV ст. у костюмі населення півдня Східної Європи археологічне зафіксовано деталі військової амуніції у вигляді портупейних ременів, що скріплювалися металевою пряжкою чи кільцем. Залишки стегнових портупейних ременів відомі у чоловічих та жіночих¹⁷ аланських похованнях зі зброєю III ст.¹⁸

Письмові джерела характеризують "однаковість" та "легкість" озброєння аланів¹⁹. Датування знахідок пізньоримських мечів на території півдня Східної Європи відноситься переважно до середини -- другої половини IV ст.²⁰, тобто періоду, коли в цьому регіоні вже діяли, за археологічними даними, номади "нової хвилі зі сходу", етнічно адекватні аланам²¹. Прибульці дотримувалися різної дистанції по відношенню до панівних тут готських об'єднань. Незначна їх частина входить до складу цих союзів. При цьому, аланські жінки приймають уніфіковану "готську" модель жіночого убору, привносячи до неї специфічні "східні" елементи²².

Судячи з археологічних даних, приймається ця модель й представниками фракійської етнічної групи Пруто-Дністровського межиріччя, костюм якої, принаймні жіночий, не містив у попередні часи будь-якої фурнітури²³.

Процес формування готських об'єднань²⁴ починається на межі III—IV ст. й викликаний багатьма факторами. Політичні чинники розподілу "готів", ймовірно, накладалися на інші, більш глибинні, такі, наприклад,

як різниця в етнічному складі об'єднань, в підходах до формування соціальної структури, військової та економічної стратегії тощо.

У костюмі, як у дзеркалі, відбивались усі перипетії економічного та політичного тогочасного життя. У західних та східних "готів" був дещо різний склад імпорту прикрас та біжутерії. Крім того, розбіжності в їх комплектах диктувалися вподобаннями та традиціями населення. Так, певні відмінності спостерігаються у типах фурнітури, що їх використовували візі- та остроготи.

Проте основні тенденції розвитку костюма були загальними для обох формувань. Як це не парадоксально, але політичне розмежування не стало на перешкоді подальшому становленню єдиних норм убору та прикрас. З середини IV ст., на тлі повсюдного поширення уніфікованих моделей убора, спостерігається нормування наміста²⁵.

З другої половини IV ст. значного поширення набувають двошарові фібули зі сплавів, які містили срібло, -- прототип ранньосередньовічних застібок. Тобто естетика ранньосередньовічного варварського костюма сформувалась у надрах політичних об'єднань зі складною багатоконпонентною етнічною структурою півдня Східної Європи.

¹ Словарь античности. - М., 1989. - С. 443.

² М а ш к и н Н. А. История Рима. - М., 1948. - С. 556.

³ Iord. Get. 153, 183.

⁴ Tempelman n-Maczynska M. Stryj kobiecej kultury wielbarskiej i jego powiazania z sasiednimi obszarami // Kultura wielbarska w mtodsrym okresie rzymskim. — Lublin, 1988. - S. 217.

⁵ Tempelman n-M aczynska.- 1988. - Op. Cit. - S. 206.

⁶ Рикман Э. А. Одежда народов Восточной Европы в раннем железном веке. Скифы, сарматы и гето-даки (середина I тысячелетия до н. э. — середина I тысячелетия н. э.). // Древняя одежда народов Восточной Европы. - М., 1986. - С. 25.

⁷ Р и к м а н Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. — М., 1975. — С. 190.

⁸ Це відомо за відбитками переплетіння ниток на кордованих залізних виробх.

⁹ T e m p e l m a n n-Maczynska M. Das Frauentrachtzubehör des mittel — und osteuropäischen Barbaricums in der römischen Kaiserzeit. - Krakow, 1989.

¹⁰ Див.: Бобровская О. В. К изучению Черняховского ожерелья // Проблемы вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. Тези доповідей першої науково-практичної конференції. Білогородка. Жовтень 1991 р. — К., 1991. — С. 15, 16.

¹¹ Це відомо як з дослідження скляних намистин (Л и х т е р Ю. А. Стекло черняховской культуры. Автореферат дисс... канд. ист. наук. - М., 1988. - С. 8), так і з вивчення наміста черняхівської культури в цілому, що провадилося автором. Для порівняння: гама кольорів наміста у західних сарматів Карпатського басейну — теплих відтінків коричневого та рожевого, різного ступеня насиченості, в західнобалтійській та пізньозарубинецькій культурах — переважно червоного.

¹² Tempelman n-M a c z y n s k a. - 1988. - Op. cit. - S. 216.

¹³ Бобровська О.В. Візиготські чоловічі амулети // Археологічні відкриття в Україні 1997-98 рр. - К., 1998. - С. 57.

¹⁴ Б о б р о в с к а я О. В. К вопросу о Черняховских "ведёрковидных" подвесках // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья. Материалы международной конференции. — К., 1991. — С. 227, 228; Бобровська О. В. До питання про черняхівські "відерцеподібні" прикраси // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. - Київ - Львів, 1997. - С. 97-103.

¹⁵ Іноді до взуттєвих відносять пряжки, функція яких неоднозначна. Цілком ймовірно, що ці пряжки від поясів, якими зв'язували ноги покійним з ритуальною метою.

¹⁶ Таке взуття було надзвичайно популярним у сарматів Карпатського басейну II-III ст. н. е.; V a d a y A. Istvánovits E., Kulcsár V. Sarmatian Costume in the Carpatian Basin // Klio. - 1989. — № 1. — Р. 113. Близько середини III ст. н. е. на сході, в районах мешкання східно-сарматських племен з'являється мода на високі шкіряні чоботи, які було заведено прикрашати рядами бісерного гаптування; Я ц е н к о С. А. Основные волны появления новых элементов костюма в Сарматии и политические события I в. до н. э. — III в. н. э. Про происхождение стиля "клуазонне" // Петербургский археологический вестник. - 1993. — № 4. — С. 101. Наприкінці III ст. зникає взуттєва фурнітура й у західносарматській культурі, що,

ймовірно, свідчить про поширення на захід нових моделей взуття. У населення півдня Східної Європи, де знайдені фрагменти шкіряних поясів, відсутні згадки про залишки взуттєвої шкіри.

¹⁷ "Емансіповане" становище жінок викликано умовами кочового способу життя та побуту, вимушеною участю у чоловічих заняттях. Історичний епізод, що датується кінцем III ст., сповіщає про участь на боці готів у битві проти римлян жінок у чоловічому вбранні - сарматок (?). Яценко С. А. К реконструкции женской плечевой одежды Сарматии // Советская археология. — 1987. — № 3. — С. 173.

¹⁸ Використання допоміжних ременів для носіння зброї передбачалось у попередні часи й для західних сарматів. На користь існування плечового ремня наводилися факти знахідок намистин-гудзиків на грудях померлих воїнів. Тобто принаймні до III ст. у цьому регіоні ще не використовували розподільних ременів з пряжками для кріплення зброї. Vaday, Istvanovits, Kulcsar. — Op. cit. — S. 112; Романовська М. А. Аланское погребение из Ставрополя // Краткие сообщения Института археологии. - 1986. - 186. - С. 77-80; Яценко С. А. Указ. соч. - С. 173-174.

¹⁹ Ammian. Marc. - XXXI, 17, 21.

²⁰ Левада М. Е. Мечи римского времени Восточноевропейского Барбарикума // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 1998. — № 1—2. — С. 53—58.

²¹ Дзиговський О. М. Сармати на заході степового Причорномор'я наприкінці I ст. до н. е. — IV ст. н. е. — К., 1993. - С. 124; Гороховский Е. Л. Некоторые проблемы хронологии юга Восточной Европы позднеимской эпохи — начала раннего средневековья. Черняховская культура и ее окружение // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. Тези доповідей першої науково-практичної конференції. - Білогірська. Жовтень 1991 р. - К., 1991. - С. 32-35.

²² Можливо, відлунням "гданської" моди носіння парних стегових ременів у жіночому костюмі стає їх включення до середньовічного "готського" костюма, зокрема у Криму. При цьому, один з ременів трансформувався у парадний широкий пояс з розкішною масивною пряжкою, призначений для верхнього одягу, а другий — для поясного одягу. Див.: Хай-рединова Э. Женский костюм с орлиноголовыми пряжками второй половины VI—VII в. по материалам могильника у с. Лучистое // Тезисы докладов Международной конференции "Византия и Крым". — Симферополь, 1997. — С. 87—89.

²³ Рикман Э. А. Указ. соч. - С. 25.

²⁴ Традиційна точка зору пов'язує розділ "готів" з їх приходом до Північного Причорномор'я. Кордоном племінних об'єднань служив Дністер або Дніпро. Див.: Буданова В. П. Готы в эпоху Великого переселения народов. - М., 1990. — С. 59—60.

²⁵ Звичайний набір намиста вміщував в цей час скляні біконічні маленькі, кубооктаедричні, гвинтоподібні синього кольору та сердоликові призматичні прикраси.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Андрій Гурбик

АГРАРНА РЕФОРМА В УКРАЇНІ XVI ст.

К.: Інститут історії України НАН України, 1997. — 64 с.

А. О. Гурбик

**ЕВОЛЮЦІЯ СОЦІАЛЬНО- ТЕРИТОРІАЛЬНИХ
СПІЛЬНОТ В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ УКРАЇНІ (ВОЛОСТЬ,
ДВОРИЩЕ, СЕЛО, СЯБРИННА СПІЛКА).**

К.: Інститут історії України НАН України, 1998. — 319 с.

У загальному контексті розвитку історичних досліджень вивчення проблем українського середньовіччя є одним з найважливіших завдань вітчизняної медієвістики. До того ж слід констатувати, що період української історії XIV—XVI ст. через відсутність широкої бази джерел є одним з найменш досліджених у нашій історіографії. Тому появу наукових розвідок, присвячених історії України тієї доби, необхідно всіляко вітати, а вихід у світ монографічних досліджень слід вважати помітним явищем в українській медієвістиці.

Розглядаючи під цим кутом зору дві праці старшого наукового співробітника Інституту історії України НАН України Андрія Гурбика, слід зазначити, що в них безпосередньо аналізуються аграрні та соціально-економічні аспекти української історії. Вони є результатом багаторічних (перші розвідки автора з даної тематики вийшли друком у кінці 80-х років) наукових досліджень і спираються на значний джерельний матеріал, зібраний ним в архівах Києва, Львова, Москви, Санкт-Петербурга, Кракова і Варшави.

Використовуючи широку документальну базу, автор опублікованих праць основну увагу зосередив на характеристиці специфіки розвитку українських земель у складі Великого князівства Литовського, Руського, Жомойтського (далі — ВКЛРЖ) через дослідження двох тематичних напрямів: особливостей проведення аграрної реформи XVI ст. та еволюції форм територіальної громади в XIV—XVI ст. Географічне й територіальне ці напрями тісно пов'язані з Україною, оскільки охоплюють переважно Волинь і Наддніпрянщину, а хронологічно — в основному так звану литовську добу в українській історії.

Поява монографічних досліджень А. Гурбика пов'язана не лише з необхідністю висвітлення невідомих раніше аспектів, а й з потребою застосування сучасних наукових підходів до порушених автором проблем, оскільки останні українські монографії з даної тематики (Д. Л. Похилевича, І. Д. Бойка, Д. І. Мишка та ін.) побачили світ понад 35 років тому. Хоча в зарубіжних колег не було помітно такого «провалу» в дослідженні різноманітних аспектів аграрної історії ВКЛРЖ і Речі Посполитої. А в 70—90-х рр. з'явилося чимало монографій литовських (Ю. Юргініса, Е. Гудавічюса, С. Лазутки, Ю. Кяупене й ін.), білоруських (П. Лойка, М. Спиридонов та ін.), польських істориків (Ю. Шевчик, М. Косман, А. Дунін-Вансович та ін.).

Актуальність праць А. Гурбика полягає також у тому, що вони заповнюють значні прогалини у вивченні історії станів українського середньовічного суспільства, оскільки по-новому трактують економічне, соціальне й правове становище українського селянства. Такий підхід є досить своєчасним у зв'язку з появою ґрунтовних монографічних досліджень, присвячених українській шляхті (Н. М. Яковенко) та формуванню козацького стану (В. О. Щербак, П. М. Сас, С. А. Леп'явко).

Після зауважень загального характеру перейдемо до конкретного аналізу рецензованих праць. Так, одна з них — «Аграрна реформа в Україні XVI ст.» — має досить струнку структуру й відзначається логічністю викладу матеріалу. У вступі проаналізовано роботи не лише українських, а й білоруських, литовських і польських учених-аграріїв, а також узагальнюючі праці з історії України, визначено коло питань, що залишилися поза увагою науковців. Вважаємо, що тут доцільно було б дати аналіз джерельної бази дослідження, адже, як видно з приміток, автор вперше ввів до наукового обігу значну кількість архівних документів.

У першому розділі, де йдеться про господарську політику великокнязівського уряду й аграрні перетворення в Україні XVI ст., дослідник відійшов від традиційного пов'язування заходів реформи лише з відомою «Уставою на волоки» 1557 р., а відстоює нову в українській історіографії тезу про те, що теоретичні засади до аграрної реформи були обґрунтовані в цілому комплексі правових актів вищої влади: Уставі 1514 р., грамоті 1529 р., Уставі 1547 р., власне Уставі 1557 р.; поправах до останньої від 20 квітня 1557 р., 20 травня, 20 червня, 20 жовтня 1558 р., посланнях та інструкціях ревізорам, мірникам і лісничим. Суть аграрної реформи А. Гурбик цілком логічно визначає як «систему заходів уряду ВКЛРЖ, яка включала облік та поміру землі; кадастр волочних наділів згідно з якістю ґрунту й відповідне оподаткування останніх; створення фільваркових господарств; зміну форм феодалної ренти; реформування органів місцевої адміністрації; перепланування просторової локації сільських поселень» (с. 3).

Автор детально визначив регіони України, на які було поширено заходи реформи: Кременецький повіт (частково), Ковельське, Ратненське й Любомльське староства, окремі приватні помістя Луцького й Володимирського повітів, а також Руське воєводство (не повністю). Щоправда, в останньому, як зазначає А. Гурбик, вводилися не волоки, а франконські лани. У другому розділі праці зроблено принциповий висновок про те, що після реформи значно скоротилося селянське землеволодіння, хоча його структура й не зазнала кардинальних змін. Селяни володіли індивідуальними аллодами розміром у волоку, а також збереглося громадське землеволодіння (альменда). Цим спростовується твердження деяких істориків про те, що реформа знищила «общину» й «общинне землеволодіння». А. Гурбик по-новому визначає і площу волочних наділів. На відміну від інших регіонів ВКЛРЖ, де переважала 30- або 33-моргова волока, в Україні, як доводить автор, переважала 36-моргова волока, що пояснювалося якістю ґрунту.

У третьому розділі розвідки детально досліджується вплив здійснених заходів на еволюцію феодалної ренти. Підрахунки, зроблені А. Гурбиком, дали йому підстави твердити, що «основними формами ренти в реформованих селах були відробіткова й грошова, причому відробітки в другій половині XVI ст. становили 3—4 дні на тиждень, а грошовий чинш коливався від 31 до 60 грошей з двору» (с. 36).

В останньому розділі аналізуються зміни, що відбулися в статусі сільської адміністрації та в просторовій локації сільських поселень реформованої частини України.

Підсумки рецензованої праці подаються як у кожному з розділів, так і у загальних висновках та в резюме англійською мовою. У додатку вміщено таблицю: «Структура орних земель та угідь в реформованих селах Кременецької волості і норми оподаткування останніх (1563 р.)».

Відаючи належне новаторству автора у висвітленні порушених проблем, разом з тим слід зауважити, що основну увагу А.Гурбик зосередив переважно на сюжеті «Реформа і селянство». В той час як вплив останньої на шляху та церковне землеволодіння висвітлюються в праці лише побіжно. Більш чітко, вважаємо, необхідно було обґрунтувати верхню хронологічну межу реформи й детальніше висвітлити суспільне значення її для України XVI ст. Адже зроблений автором висновок про те, що в ході реформи на південний схід України витіснялися не лише селяни, а й боярство, які зробили можливим кількісні й якісні зміни в середовищі козацтва, є досить перспективним для подальшої розробки.

Другою рецензованою працею А. Гурбика є монографія «Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка)». Це, по суті, перша в українській історіографії робота, присвячена історії територіальної громади в середньовічній Україні. Об'єктом дослідження книги А. Гурбика є еволюція різноманітних форм територіальної громади, які автор розглядає як складні соціально-територіальні спільноти. Хронологічно охоплено XIV—XVI ст. — період, коли переважна більшість українських земель (з середини XIV ст.) перебувала у складі Великого князівства Литовського, а з 1569 р. — Речі Посполитої.

Структура рецензованої монографії досить логічна. Вона включає передмову, три розділи, 12 параграфів, висновки, примітки і додатки.

У передмові обґрунтовано вибір теми монографії, її актуальність та хронологічні межі. Велика увага приділена висвітленню історіографії проблеми, починаючи з перших розвідок, зроблених дослідниками у XIX ст., і закінчуючи останніми працями, в яких тією чи іншою мірою висвітлювалася общинна проблематика. Джерельну основу книги становить великий архівний матеріал, зібраний автором в архівах та відділах рукописів наукових бібліотек України, Росії, Польщі, а також опублікований у різноманітних археографічних виданнях.

Перший розділ монографії розпочинається аналізом адміністративного устрою Київщини, Волині і Брацлавщини у складі ВКЛРЖ. Проте автор не обмежується висвітленням функціонування воєводське-повітових структур, а прагне відтворити і волосний устрій українських земель. Привертає увагу висновок А. Гурбика про те, що українські волості XIV—XVI ст. були, з одного боку, результатом трансформації давньоруських волостей, а з другого — новоутвореннями, що формувалися в той період. Тож розміри та значення різноманітних волосних утворень теж були різними. Одні з них розвивалися і становили собою складні адміністративно-територіальні утворення повітового типу, інші ж законсервовувалися, зберігаючи в собі давній устрій волосних громад. Останні і стали предметом дослідження.

Характеризуючи територіальні громади, А. Гурбик визначає розміри українських волостей та їх внутрішній устрій, детально висвітлює компетенцію й діяльність волосного самоврядування (інституту старост, старців, сотників), функціонування волосних віч.

Розглядаючи місце українських волостей у фіскальній системі ВКЛРЖ, автор визначає декілька етапів в еволюції механізму виконання волосних повинностей. Перший: XIV — перша половина XV ст., коли волощани самі через свою адміністрацію збирали і відправляли данину до

великокнязівського скарбу; наступний: друга половина XV - - початок XVI ст., коли для контролю за податковою діяльністю волостей відправлялися державні службовці (писарі та ін.); третій: XVI ст., коли право збирати данину поступово переходить від волосного самоврядування до намісників та інших службових осіб.

Детально дослідивши конкретні форми данини й повинностей, А. Гурбик приходить до цілком обґрунтованого висновку, що суть податкової діяльності волосних громад полягала в переході від натуральної ренти до грошової із синхронним збільшенням питомої ваги відрібіткової ренти.

Завершуючи розгляд українських волостей, автор монографії зазначає, що суть процесу еволюції територіальної громади в XIV—XVI ст. полягала у переході від волосної її форми, яка включала малодвірні дворища, селища та окремі села-громади, до громади багатодвірного села. Останнє ставало все більш поширеною соціально-територіальною спільнотою в міру занепаду громадських функцій волості та зникнення малодвірних селищ і дворищ.

Особливо велику увагу приділено характеристиці громади окремого багатодвірного села. Встановлено, що такі громади на українських землях існували в двох видах: дільовому та подвірному. Автор досить глибоко проаналізував усі найважливіші риси громад дільових та подвірних сіл України. Широко висвітлив земельні й допомогообмінні відносини в громаді, виконання останньої повинностей та процеси майнового розшарування в громаді, розкрив роль громади в соціально-економічному захисті селян.

В останньому, третьому розділі монографії досить глибоко проаналізовано типологію дворогосподарств та їх об'єднань у складі сільської громади. Особливо заслуговує на увагу висновок автора про те, що суть процесу еволюції дворищного ладу в середньовічній Україні полягала в перетворенні дворищ (або їхніх груп) — складових частин волосної форми територіальної громади — в дільові та подвірні громади багатодвірних сіл. Важливим є також твердження про перемогу в XVI ст. тенденції до розпаду великосімейних дворищних колективів, що було обумовлено поширенням польових систем рільництва та формування сіл-громад, у складі яких малі сім'ї, залучаючись до системи допомогообмінних відносин, отримували гарантії економічної стабільності, що раніше досягалося входженням у великосімейне дворогосподарство.

Автор монографії ґрунтовно проаналізував сімейний лад дворогосподарств громади, провів типологізацію форм української середньовічної сім'ї та встановив її базовий тип. Він на основі аналізу широких статистичних даних визначив особовий і кількісний склад сім'ї. Досить цікавими й оригінальними є спостереження про джерела формування та характерні форми побутування сяринних спілок в Україні XIV—XVI ст.

Висновки монографії А. Гурбика відзначаються концептуальністю викладу основних положень й особливо тим, що українська громада XIV—XVI ст. у них представлена в загальноєвропейському контексті еволюції територіальних громад.

Завершують монографію досить обширні додатки, які значно доповнюють її основний текст. Вони розширюють уявлення читача про соціально-територіальні спільноти середньовічної України. В них, зокрема, вміщено 13 таблиць з відомостями про внутрішній устрій сільських громад, їх оподаткування та кількість дворогосподарств. Подано міри і грошові одиниці, які були у вжитку в Україні XIV—XVI ст., а також наведено ціни на деякі речі й домашніх тварин в XVI ст.

Відзначивши основні достоїнства рецензованої монографії, варто разом з тим висловити деякі зауваження й побажання.

Вважаємо, що автору доцільно було б посилити історичне тло праці й у загальних рисах охарактеризувати суспільно-політичні зрушення у ВКЛРЖ, наслідком яких стало прийняття Статутів. Певною вадою дослідження є нерівномірність розміщення доказового матеріалу: автор оперує здебільшого даними кінця XV—XVI ст. У тих випадках, де з певних проблем відсутні відомості більш раннього часу, про це слід було зазначити окремо. Мають місце в монографії і помилки, допущені при макетуванні книги. Доцільно було також дати географічний показчик.

Проте вказані недоліки не знижують наукової вартісності рецензованої монографії, яка є завершеним оригінальним дослідженням середньовічної історії України.

В цілому рецензовані праці А. Гурбика є помітним внеском у сучасну українську медієвістику. Вони стануть у великій пригоді не тільки науковцям та краєзнавцям, а й широкому колу читачів, усім, хто цікавиться історією України XIV—XVI ст.

О. І. ГУРЖІЙ (Київ), А. М. КАТРЕНКО (Київ)

КОНОТОПЬКА БИТВА 1659 року.

Збірка наукових праць.

К., 1996. -178с.

Книжка "Конотопська битва 1659 року", видана Центром східноєвропейських досліджень 1996 р. у Києві, заслуговує на особливу увагу. Цей збірник є першою в українській науці колективною працею, присвяченою Конотопській битві, цінним науковим внеском у розробку українсько-московських відносин. Видання присвячене світлій пам'яті патріарха київського і всієї Руси-України Володимира, котрий відправив панахиду й освятив місце під церкву на полі, де відбулася битва.

Збірник відкривається вступною статтею Я. Дашкевича, в якій наголошено на ролі історичної пам'яті нації у формуванні національних військових традицій. Автор накреслює програмні завдання щодо розвитку військової історії (від публікації матеріалів до створення науково-дослідного інституту військової історії України та відзначення свят зброї). У статті слушно підкреслено, що тільки нації з могутнім політичним, економічним і військовим потенціалом мають перспективи на майбутнє.

Видання складається з шести розділів. Перший з них присвячений військовому аспекту. У статті "Конотопська битва 1659 року" Ю. Мицик, стисло охарактеризувавши історичні умови, що призвели до московсько-української війни, подав досить детальний опис бойових дій під Конотопом. Дослідник правдиво з'ясував характер і зміст бою, способи його ведення Виговським та супротивною стороною.

О. Апанович свою статтю присвятила розкриттю тактичних принципів ведення бою. Чимало місць в ній відведено оцінці суспільно-політичній ситуації в Україні в 1657—1659 рр. та характеристиці гетьманства І. Виговського. Стисло охарактеризовано особливості практичного ведення бою козацько-татарськими військами. Ця ж тема висвітлюється також і в статті І. Бутича.

Р. Мотузко розглядає вторгнення московських військ на територію гетьманської держави, як один із засобів, що його вирішила застосувати Москва для ліквідації незалежності України. Зазнавши невдачі, царат не відмовився від своїх агресивних зазіхань, а лише змінив форми і методи імперсько-шовіністичного тиску.

В цілому ж питання військового аспекту Конотопської битви потребує подальшого вивчення як з точки зору військового мистецтва, так і з інформаційного боку, оскільки статті містять різну інформацію про чисельність військ, датування подій та ін., що вимагає уточнення.

У другому розділі збірника привертає увагу стаття Я. Дзири "Іван Виговський як реформатор українського правопису та основоположник національної діалектології". Написана вона на матеріалі всебічного аналізу імен і прізвищ козацьких реєстрів 1581 р. і 1649 р. Автор переконливо доводить твердження про те, що Виговський був свідомим реформатором українського правопису і за 200 років перед Кулішем зробив вдаль спробу пристосувати письмо для передачі особливостей живої народної мови, сприймаючи діалектні варіанти і синоніми як норму літературної мови. Н. Титов у своїй статті характеризує Юрія Немирича (український шляхтич, який походив з одного з найвпливовіших українських родів Волині) як однодумця Виговського і теоретика військового мистецтва та воєнного історика. Однак це питання потребує ґрунтовної аргументації.

Ю. Мицик знайомить читача з невідомим досі листом Виговського до коронного обозного Анджея Потоцького від 11 липня 1659 р. та анонімним повідомленням з Варшави про перемогу козаків під Конотопом, що поставало на основі цього листа. Видавцю слід було уточнити, що до неволі потрапив князь Львов, а не князь Лев Прокоф'євич Ляпунов, як написано в листі.

У третьому розділі вміщено статті, в яких у широкому східноєвропейському контексті розглядаються українсько-московські відносини. З цього погляду цікавою є розвідка Т. Чухліба, в якій автор розмірковує про причини, що призвели до війни з Московією та обумовили несприятливу для України розстановку зовнішніх сил. Дослідник робить слушний висновок, що крах сподівань на допомогу шведів, з одного боку, та посилення агресивності московської політики, з другого, змусили гетьмана шукати шляхів порозуміння з Польщею й укласти військовий союз з Кримом. Виговський робив за існуючої міжнародної ситуації все можливе, щоб організувати відсіч московським загарбникам і відстояти незалежність України.

Характеристиці польсько-українських взаємин у діахронічному аспекті присвячена стаття С. Леп'явка. За матеріалами зарубіжної історичної науки В. Цибульський розглянув політику Б. Хмельницького у 1654—1656 рр. Автор справедливо критикує проімперські концепції деяких західних науковців. О. Вергун, спираючись на висновки своїх попередників і розглядаючи проблему українсько-російських відносин, починаючи з 1654 р., визначає форму політико-правових відносин між Україною і Московією у 1654—1657 рр. як протекторат. Дослідниця показує, як Хмельницький, побачивши, що царизм почав поступово обмежувати права України, взяв курс на шведську орієнтацію і приєднався до антикатолицької коаліції. У статті йдеться і про те, чому виявився нежиттєздатним Гадяцький договір. Авторка наголошує на визначній ролі українських культурних впливів на Московське царство у XVII ст. У розвідці В. Горобця подано докладний огляд суспільно-політичних процесів, що відбувалися в Україні у 1650-х роках. Як слушно підкреслює дослідник, головні чинники, котрі звели нанівець блискучі військові здобутки Виговського і незабаром призвели до доби Руїни, лежали не стільки в особливостях міжнародної ситуації, скільки у сфері внутрішньополітичного життя.

Статті протоієрея Володимира Черпака "Політична орієнтація Івана Виговського та вірність благословенню Митрополита Київського і всієї Руси" та С. Здіорука "Спротив Української православної церкви поневоленню в часи визвольних змагань України у XVII ст.", які вміщені в четвертому розділі, присвячені національній церкві 1650-х років. Вони мають загалом описовий характер і вимагають ґрунтовного розширення джерельної бази, особливо стосовно інформації про церковне життя.

Чималий інтерес викликає вміщена у п'ятому розділі стаття В. Шевчука "Битва під Конотопом у російській пісні "Под городом под Конотопом". Розглянувши зміст пісні, автор слушно зауважує, що цей твір був складений для політичного камуфляжу, щоб змити ганьбу поразки. У пісні велику роль відіграють засоби гіперболізації, наявні елементи фантастики. Більшість історичних реалій зазнали свідомої фальсифікації. Така обробка історичних фактів була традиційною для імперської пропагандистської машини того часу. Коли твір і не був складений на замовлення, підсумовує дослідник, то й тоді він залишається цікавим свідченням московської ментальності. У статті Ю. Хорунжого "Хто винен: Виговський чи запорожці?" автор намагається довести, що деякі порушення демократичних традицій на Чигиринській раді 27 серпня 1657 р. призвели до внутрішньополітичного конфлікту, який мав трагічні наслідки для української державності.

Шостий розділ збірника присвячений проблемам військово-патріотичного виховання в сучасних Збройних Силах України. Характеристиці сучасного духовного стану українського суспільства та проблемам націотворення присвятив статтю С. Бондар. Автор наголошує на ролі релігії і церкви у процесах державотворення та вважає монархію найбільш підходящою для України формою правління. Утвердження національно-державницької ідеології розглядається як головний напрям виховної роботи у Збройних Силах України у публікації генерал-майора Г. Темка. Роль Днів Слави українського війська у патріотичному вихованні військово-службовців розкриває П. Костюк. Він висуває конкретні пропозиції щодо відзначення таких свят. У статті "Історична перемога Івана Виговського в контексті національних інтересів сучасної України" А. Гришук, спираючись на історичний досвід, накреслює ряд завдань, які стоять перед нашою державою у сфері внутрішніх та зовнішніх національних інтересів.

Збірник завершує "Післяслово" його упорядника О. Ткачука, в якому розповідається про відзначення річниці Конотопської битви, а також названо осіб, котрі брали активну участь у його підготовці, та спонсорів.

У цілому видання має різнобічний характер і є важливим надбанням української історичної науки. Шкода лише, що через невеликий тираж книжка не зможе потрапити до широких читацьких кіл нашої молоді, для яких вона призначена.

/ . Я. ДЗИРА (Київ)

А. А. Непомнящий

**ОЧЕРКИ РАЗВИТИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО
КРАЕВЕДЕНИЯ КРЫМА В XIX - НА ЧАЛЕ XX века.**

Симферополь. «Таврида». 1998. — 208 с.

В умовах зростаючого інтересу населення до пізнання історії свого краю, вивчення, узагальнення та практичне використання наукової спадщини істориків і краєзнавців минулого набувають особливої актуальності.

В останнє десятиріччя особливо яскраво спостерігається об'єктивно обгрунтоване посилення інтересу науковців до історико-краєзнавчих досліджень у різних регіонах України. Свідченням цього є ряд захищених у 1990—1998 рр. кандидатських дисертацій, присвячених розвитку історичного краєзнавства на Волині, Правобережній Україні, Закарпатті, Прикарпатті, в Південній Україні, Криму, на Поділлі та Чернігівщині.

В рецензованій монографії кандидата історичних наук, доцента кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін Сімферопольського державного університету А. А. Непомняшого розкрито окремі сторінки вивчення Криму в XIX — на початку XX ст.

Підкреслюючи значення одного з перших етапів вивчення краю, коли його історія, етнографія, загальний огляд знайшли відображення на сторінках творів численних суспільствознавців, автор у розділі «Мандрівники в Крим в першій третині XIX ст.» охарактеризував бібліографію записок мандрівників у Крим в цей період і дав загальну оцінку їх праць.

А. А. Непомнящий вперше у вітчизняній історіографії проаналізував одне з найпопулярніших довідникових видань Новоросії XIX ст. — «Новороссийский календарь», розкрив його роль у розвитку історичного краєзнавства краю та в систематизації знань про Крим, навів короткі відомості про авторів найбільш змістовних публікацій, а головне, вперше помістив повну бібліографію статей календаря, які торкалися Тавриди.

Скрупульозна і бібліографічна робота дослідника по виявленню краєзнавчих публікацій у періодичній пресі знайшла відображення в розділі «Історичне краєзнавство Криму на сторінках місцевої періодичної преси». Автор показав весь спектр популярних розробок місцевих дослідників, пов'язаних з історією та етнографією Криму.

В нарисі «Таврійська вчена архівна комісія — центр кримознавчих досліджень (1887—1923 рр.)» проаналізовано діяльність науковців Таврійської губернії в останній третині XIX — на початку XX ст. У ньому детально розповідається про організацію і діяльність місцевого наукового товариства та його керівника О. Х. Стевена, про видавництво «Известия».

Принципово важливе значення для розкриття загальної картини історії вивчення Криму в XIX — на початку XX ст. мають опубліковані в книзі А. А. Непомняшого нариси, присвячені краєзнавцям Криму, як місцевим (О. Л. Бертъє-Делагарді, Л. П. Коллі, В. Х. Кондаракі, Ф. Ф. Лашков, А. І. Маркевич, Н. О. Марко), так і представникам інших регіонів, зокрема Москви (Х. І. Кучук-Іоаннесов), С.-Петербурга (О. Ф. Ретовський, О. М. Самойлович, В. Д. Смірнов), Одеси (П. К. Брун).

А. А. Непомнящий подав загальні нариси життя і творчого шляху вчених, охарактеризував їх внесок у вивчення Криму, навів повні списки бібліографій їх праць, присвячених цьому регіону.

У монографії подані також раніше не досліджені аспекти діяльності Російського музею (С.-Петербург) і Кримського гірського клубу по вивченню Криму, що значно розширює наше уявлення про розвиток історичного краєзнавства півострова.

Важливе значення має проведена А. А. Непомнящим робота по збору бібліографії з історичного краєзнавства Криму кінця XVIII - - початку XX ст., окремі розділи якої знайшли відображення на сторінках книги.

До наукового обігу введений багатий архівний матеріал, почерпнутий з фондів архівів С.-Петербурга (Архів Російського географічного товариства, Російський державний історичний архів, Архів Академії Наук, Відділ рукописів Російської Національної бібліотеки, Архів Інституту історії матеріальної культури, Архів Інституту російської літератури, Архів Інституту сходознавства, Фонд Російського етнографічного музею) і Києва

(Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. Вернадського, Центральний державний історичний архів України). На основі архівних документів і матеріалів автором висвітлено чимало раніше невідомих сторінок життя і творчості краєзнавців. Зокрема, на основі матеріалів, почерпнутих з державного архіву Одеської області, побудований нарис «Історичне краєзнавство Криму в революційні роки».

В цілому слід зазначити, що автором проведена велика пошукова робота, систематизовано значний пласт документальних даних і літератури, що дало можливість йому підготувати рецензовану монографію, яка стане в пригоді не лише дослідникам-суспільствознавцям, а й усім, хто цікавиться питаннями краєзнавства Криму.

Л.М. ГОРДІЄНКО (Ки)

М. Литвин

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙНА 1918-1919рр.

(Нові погляди на старі проблеми) Львів, 1998. - 478 с.

Українсько-польська війна — дев'ять місяців, сповнених величчю перемоги та трагедією поразки. Незважаючи на пильну увагу до цієї проблеми, більшість українських вчених, як і їх польських колег, так і не змогли виробити близької до реальності об'єктивної та точної картини подій у Галичині в той період. Мабуть, даліше всіх у їх розкритті пішов львівський історик М. Литвин у своїй книзі «Українсько-польська війна 1918—1919 рр.». Автор більш глибоко відтворив масштаби війни, будівництва збройних сил, дипломатичної боротьби та формування геостратегічних інтересів у регіоні, і це йому вдалося здійснити за рахунок використання раніше не опублікованих архівів Росії, України, Польщі, Чехії, а також багатої мемуарної літератури.

Монографія складається з 9 розділів, 43 параграфів, які в цілому створюють чітку структуру дослідження подій українсько-польської війни з листопада 1918 по липень 1919 рр.

Розпочинається монографія висвітленням, здавалося б, уже відомих сьогодні подій листопадової національно-демократичної революції. Однак, на відміну від інших, М.Литвин здійснює це на фоні європейської історії. Адже осінь 1918 р. увійшла в історію людства революцією в Німеччині, розвалом Австро-Угорщини. Політики Угорщини, Чехії, Югославії стали на шлях проголошення незалежності. Не відставали від них і поляки, які до відродженої Польщі включали й західноукраїнські землі. У Галичині, що дедалі ставало зрозумілішим, тугий вузол проблем можна було розв'язати лише зброєю. Ініціативу в свої руки взяли радикалізовані війською українські старшини-фронтовики на чолі з Дмитром Вітовським. Їхніми зусиллями 1 листопада Львів повністю контролювався українцями. Відлуння подій рознеслося по всій Галичині, на більшій території якої була встановлена українська влада.

Докладно в монографії висвітлено події початкового етапу війни. Захоплені зненацька поляки швидко оговтались, і вже 1 листопада у Львові розпочалися збройні сутички, що переросли в битву за галицьку столицю (1—22 листопада). Автор книги чітко виділяє три етапи цього збройного

протистояння: 1) 1—5 листопада: формування збройних формувань, боротьба за окремі стратегічні пункти, поступова втрата українцями ініціативи. 2) 5—18 листопада: встановлення суцільної лінії фронту, бої з перемінним успіхом, наступальна ініціатива повністю перейшла до поляків. 3) 18—22 листопада: загальний наступ поляків, українське військо залишає Львів; створення фронту під Львовом.

Під час боїв за Львів між ворогуючими сторонами неодноразово уклалися перемир'я. Чимало дослідників вважали ці переговори великою помилкою українського керівництва. Але автор зауважує, що останні диктувалися невизначеністю ситуації і підтверджує свою думку словами учасника цих подій Л.Цегельського: «...Ми були ослабі, щоб викинути поляків зі Львова, а вони ослабі викинути нас. Обидві сторони чекали на якусь поміч...» (стор. 55).

У книзі подаються цікаві думки щодо тритижневих подій. Цілком справедливо автор зазначає помилки у спонтанній зміні вищого командування: за три тижні тричі змінювалися командуючі. Далеко не всі дослідники зауважували брак українських старшин у битві за Львів і пізніше в ході війни. Навіть поляки зазначали, що в листопадовому зриві і в перші дні боїв українці мали лише 50 старшин, тоді як поляки - 500 офіцерів та підофіцерів з фронтовим досвідом. Слід зауважити, що Начальна Головна Команда доклала немало зусиль для покращання ситуації. Але її стратегічні плани та мобілізаційні заходи так і не вдалося довести до кінця. Наприклад, полковник Г.Стефанів неодноразово переконував уряд виїхати зі Львова, тим самим звільнити сотні стрільців, які були зайняті охороною та обслугою державних органів. Невиправданою помилкою було невикористання в бойових діях українського населення Львова. Постійно відчувалася нестача досвідченого командного складу і штабних офіцерів.

Втрата столиці, на думку більшості дослідників, підірвала міжнародний авторитет держави і вкрай негативно позначилась на морально-психологічному стані армії. Безумовно, тут є доля істини, але автор рецензованої книги на основі об'єктивного дослідження ситуації і реального співвідношення сил воюючих сторін дійшов висновку, що українці все одно не змогли б втримати Львів і що полковник Стефанів вирішив правильно: ціною втрати Львова зберегти сили львівського угруповання - зародку майбутньої Української Галицької Армії (УГА). Напевно, 22—23 листопада поляки завершили б повне оточення Львова, і катастрофа могла б мати набагато гірші наслідки. Такої ж думки дотримувались і польські військові високих рангів, які сприйняли те, що сталося, як власну велику невдачу, оскільки були випущені з пастки українські війська та уряд, а сам відступ українців вважали прекрасно організованим і своєчасним.

На початку грудня 1918 р. противникам стало зрозумілим, що війна набуває затяжного характеру, і потрібно негайно приступити до будівництва армії. Цьому питанню М. Литвин приділяє велику увагу, справедливо вважаючи його основоположним. На відміну від поляків, які мали вишколені легіони ще з першої світової війни та повну підтримку Антанти, українці могли покладатися лише на власні сили. За наказом Дм. Вітовського, створювались Окружні військові команди (ОВК), що стали консолідуючо-координаційними осередками військового будівництва на теренах ЗУНР. Творення армії, незважаючи на найважчі умови, проходило організовано, а не спонтанно, як інколи подається в історичній літературі. Для формування боєздатної армії створювались спеціальні структури, що мали забезпечувати мобілізаційну та оперативну діяльність української спец-

служби. За свідченнями сучасників, вони були набагато сильніші від аналогічної структури в армії УНР. Прикладом може служити блискуче викриття та знешкодження мережі конспіративних польських організацій у Тернополі, Золочеві, Збаражі, що готували антидержавне повстання. У створенні УГА та її подальшій діяльності активну участь брали кадрові офіцери-наддніпрянці, які мали за спиною службу в російській армії, академію генштабу, фронтовий досвід. Крім цього, до УГА зголосилися вступити десятки офіцерів колишніх австрійської та німецької армій, багато з яких були вихідцями з Галичини та Буковини. Примітним є також факт, що жоден з них не був запідозрений у шпигунстві на користь поляків. Зважаючи на гостру нестачу командних кадрів, швидкими темпами творилися тримісячні офіцерські школи. До них скеровувалися стрільці та підстаршини віком 18—24 р., які мали середню освіту, учні старших класів гімназій та студенти. В Коломиї, Самборі, Золочеві, Чорткові було відкрито піхотні офіцерські школи, які закінчили понад 300 курсантів; у Станіславі — артилерійську офіцерську школу. Частина істориків вважають, що Галицька армія в ході військового будівництва могла оминути стихійну стадію бойових груп та напівпартизанських з'єднань. На думку автора книги, ці процеси були закономірними. На організаційній структурі української армії позначилися насамперед умови її створення і характер українсько-польської війни, тобто об'єктивні причини, які, до речі, були притаманні й польській армії, що пройшла подібний процес формування. На думку М. Литвина, у військовому будівництві останньої було багато спільних з УГА моментів, хоча поляки мали більш сприятливі стартові можливості. Перебудову УГА було здійснено дуже швидко, фактично за півтора місяці (січень — лютий 1919 р.), в ході запеклих боїв. За спостереженнями полковника угорського генштабу А. Легара, на січень 1919 р. УГА була більш здатною до ведення бойових дій, ніж угорська чи австрійська армії. За підрахунками автора, в УГА питома вага піхоти складала 66 % від загальної кількості військовослужбовців, що відповідало структурі більшості європейських армій.

Реорганізація та структурна перебудова УГА позитивно вплинули на подальший хід війни. На користь свого твердження дослідник наводить ряд прикладів: два штурми Львова, які порушували польський контроль над містом, про що заявляли самі поляки, Вовчухівська операція, що поставила під загрозу польські завоювання в Галичині, та ін. І тільки прорахунки українських військовиків, брак боєприпасів і в той же час постійні поповнення армії поляків змогли врятувати становище останніх на фронтах.

Цікавим фактом, що досліджується в книзі М. Литвина, був зимовий похід груп УГА на Закарпаття. 8—12 січня 1919 р. ОВК у Коломиї, Стрию, Самборі отримали накази скерувати бойові групи в напрямках Ужгорода, Мукачева, Чопа, Ясіні із завданням допомогти місцевому населенню встановити українську владу. Фактично без перешкод стрільці вступили в Мукачево, Рахів, Ясіню, Чоп. Але вже 21 січня загони УГА були відкликані з регіону. Наміри галицького керівництва повернути Закарпаття до лона ЗУНР не здійснилися: українсько-польська війна відтягувала всі ресурси, міжнародна ізоляція змушувала йти на компроміси та поступки Чехословаччині, яка, до речі, прихильно ставилася до молодої держави.

Мабуть, найбільш складним і до кінця не вирішеним питанням для ЗУНР були відносини з країнами Антанти. На основі вивчених дипломатичних матеріалів автор зробив ряд висновків, які суттєво відрізняються від домінуючих в літературі. Він зазначає, що Великобританія доброзичливо ставилася до ЗУНР. На Паризькій мирній конференції був

оприлюднений меморандум МЗС Великобританії, що рекомендував Антанті вплинути на Варшаву і розглянути можливість визнати самостійність галичан «або з'єднати їх з українцями київськими». Що ж до США, то вони нейтрально сприйняли утворення ЗУНР, віддаючи перевагу федеративним зв'язкам, що мали забезпечити право окремих народів на самовизначення, але поряд з цим виступали проти створення нежиттєздатних малих держав. Франція в ході війни перетворилась у наймогутнішу країну Європи. Вона всіляко підтримувала Польщу, як противагу Німеччині та більшовицькій Росії. Зрозуміло, що в таких геополітичних розкладах ЗУНР для Франції була тимчасовим утворенням, яке заважало відродженню Польщі.

Історія взаємин більшовицької Росії та ЗУНР на сьогоднішній день залишається маловивченою. За комуністичного режиму ця тема була під забороною, та й на сьогоднішній день чомусь залишається в тіні. Розвиток цих відносин М. Литвин поділяє на такі етапи: 1) від 1 листопада 1918 р. до середини березня 1919 р., коли ленінський уряд дотримувався нейтралітету, і це засвідчує нота Варшави від 10 лютого 1919р., в якій висловлено рішучий протест у зв'язку з локальними діями поляків у Білорусії та Литві; 2) між весняними революціями в Угорщині та Баварії і планами створення єдиного більшовицького фронту між Росією та Угорщиною, коли мав місце дипломатичний тиск на ЗУНР і втручання у внутрішні справи через активізацію комуністичного руху; 3) середина липня 1919—18 березня 1921 р. — відверто вороже ставлення більшовицької Росії до ЗУНР. Такий поділ є, на нашу думку, обґрунтованим.

У монографії М. Литвина знайшли глибоке висвітлення взаємовідносин ЗУНР з Наддніпрянською Україною. Ситуація в Галичині на листопад 1918 р. спонукала шукати союзника та підтримки, в першу чергу військової, у Гетьманаті. Тим більше, що політика, яку проводив П. Скоропадський, повністю підтримувалася галицькими політичними діячами ще до проголошення ЗУНР. Допомога мала неофіційний характер, гетьман не хотів псувати відносини з Варшавою, а через неї і з Антантою. Але вже на початку грудня ці взаємини ускладнились через можливість опинитися під «опікою» «единой и неделимой России». Після приходу до влади Директорії і злуки здавалося, що тепер спільними зусиллями можна буде вирішувати проблеми державотворення. Але весною 1919р. для керівництва УНР головним завданням було замирення з Польщею в обхід інтересів ЗУНР, що зовсім не влаштовувало галичан. Фактично через півроку після січня 1919 р. акт злуки перестав бути чинним. Він виявився безперспективним з огляду на глибокі геополітичні протиріччя між Східною і Західною Україною, різний рівень політичної свідомості народу. Петлюру перестали серйозно сприймати в Галичині.

Автор монографії показує, що, крім прикрих невдач на дипломатичному напрямку, поразки переслідували ЗУНР і на фронтах. Розгром армії УНР на Волині, невдале закінчення Вовчухівської операції, втрата головних опорних пунктів навколо Львова, прибуття в Галичину армії Галлера показали, що наступальна ініціатива повністю перейшла до поляків. Розроблений українським командуванням план бойових дій з урахуванням карпатського відтинку з міцним тилом з боку дружніх Австрії та Чехословаччини був відкинутий урядом. Перед травневим наступом поляків УГА опинилася без чітких планів дій і була приречена на пасивну оборону, що й призвело до катастрофи. Враховуючи попередні домовленості з поляками, румуни 24 травня несподівано зайняли Коломию, Снятин, Косів, Кути і вийшли в район Надвірна-Отинія. До початку червня УГА була затиснута в районі Заліщик. І тут сталося непередбачене: українська армія

перейшла в наступ і добилась несподіваних результатів. Ситуація для поляків була настільки складною, що на фронт прибув сам Пілсудський. Чортківська операція була останньою спробою УГА врятувати незалежність ЗУНР. Невдалий фінал операції насамперед визначили ті обставини, що зумовлювали загальну поразку. Навіть за найсприятливіших умов сподіватися на успіх операції та перелом у війні було б надто оптимістично. 23 серпня 1919 р. в листі до Варшави Є. Петрушевич фактично погодився на створення спільного українсько-польського антибільшовицького фронту. Ця заява, а пізніше спільний похід на Київ засвідчили кінець дев'ятимісячного збройного протистояння.

Події на Західній Україні в 1918—1919 рр., як впливає з висновків автора, є найпереконливішим доказом того, як в ім'я великої політики та геополітичних інтересів можуть приноситися в жертву цілі народи і держави. У пошуках альтернативи для створення антибільшовицького заслону Антанта вибрала національне єдину Польщу, а не Україну, яка була охоплена громадянською війною і не могла бути надійним союзником.

Книга М. Литвина — ґрунтовне дослідження надзвичайно важливої в науковому й пізнавальному плані проблеми. Однак поряд з безсумнівними досягненнями вона не позбавлена певних недоліків. Уже в історіографічному розділі надто поверхово проаналізовано дослідження попередників. Ряд недоліків є в описі джерел та літератури, особливо це стосується мемуарів. Дослідження В. Кучабського, які, без сумніву, і до сьогодні залишаються в числі найкращих по проблемі, автор чомусь проігнорував. Трапляється, що хроніка подій подається без бібліографічних посилань і конкретних висновків.

Та, незважаючи на окремі зауваження, українська історіографія, безумовно, поповнилася серйозною науковою працею, автором якої створено широкий інтелектуально-психологічний простір для роздумів та подальших дискусій з безперечно цікавої теми.

Я. Й. МАЛИК (Львів), Ю. А. КИРИЧУК (Львів)

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

**ОПЕРАЦІЯ «ФРЕНТІК». З ІСТОРІЇ БОЙОВОЇ
СПІВДРУЖНОСТІ ВІЙСЬКОВО-ПОВІТРЯНИХ СИЛ
СРСРІ США, ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Збірник документів і матеріалів

К.: Рідний край, 1988. — 488 с.

Наближається знаменна дата в житті нашого народу — 55-та річниця визволення українських земель від фашистської окупації. Заліковано рани війни, вирости нові покоління людей, проте пам'ять про ті тривожні дні бентежить, викликає бажання згадати тих, хто не повернувся з поля бою, загинув у нацистських катівнях, навіки залишився лежати у чужій землі. Тому не зменшуються завдання, що стоять перед науковцями, які досліджують проблеми другої світової і Великої Вітчизняної воєн. Адже досі немає вичерпних відповідей на чимало складних питань. Свій вклад у цю важливу справу прагнули внести науковці відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України.

Очолований академіком НАНУ П. Т. Троньком колектив підготував цікавий збірник документів і матеріалів*, які висвітлюють яскраві сторінки бойового співробітництва Військово-Повітряних Сил СРСР та США, цивільного населення такого важливого регіону України, як Полтавщина, в ході проведення наскрізних бомбардувань військових об'єктів Німеччини та її сателітів у роки другої світової війни.

У підготовці документального збірника брали участь, крім співробітників Інституту історії України, їх колеги з Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», Служби безпеки України, Полтавської обласної державної адміністрації, Полтавського музею авіації і космонавтики. Більшість документів, включена до збірника, була надана Державним архівом Служби безпеки України і публікується вперше, тобто практично невідома дослідникам, не говорячи вже про широкий загаль читачів, які цікавляться вітчизняною історією. В цьому, на наш погляд, полягає наукова значимість збірника, який відкриває важливий пласт переконливих документальних свідчень суворих буднів другої світової війни.

Збірник відкривається привітаннями Президентів України і США з нагоди 50-річного ювілею операції «Френтік», яка залишилася у пам'яті безпосередніх її учасників і тих, хто їм допомагав, як подія, що скріпила ратною працею і кров'ю спільні дії країн антигітлерівської коаліції проти фашистської Німеччини та її сателітів.

У ґрунтовній вступній статті «Дружба, загартована в боях» академіка НАНУ ветерана війни П. Т. Тронька розповідається про основні напрями радянсько-американського співробітництва в 1941 — 1945 рр. «Спливатимуть роки, — зазначає автор, — але ніколи не затьмариться героїзм тих, хто в нелегкому двобої з ворогом ціною власного життя відстояв споконвічне право людини на свободу і життя». Цілком справедливою є його думка про те, що історики ще не сказали останнього слова про другу світову війну, чимало сторінок мужності, героїзму, відваги її учасників ще й досі невідомі або з суто кон'юнктурних міркувань випали з поля зору дослідників. Серед них бойові операції Військово-Повітряних Сил СРСР та США, пов'язані з виконанням бойових завдань у тяжкій виснажливій війні, допомога населення України їх практичній реалізації.

Активно обговорювалися пропозиції щодо використання радянських авіабаз для потреб ВПС США у 1943 р. Порушувалися вони не тільки в колі безпосередніх виконавців, а й на найвищому рівні, зокрема, на Тегеранській конференції керівників великих держав (28 листопада — 1 грудня), в якій взяла участь Й. В. Сталін, Ф. Д. Рузвельт, У. Черчілль.

Це була нелегка справа. Щоб забезпечити посадку найдосконаліших на той час бомбардувальників «В—17», «В—24» та винищувачів супроводження, необхідно було мати відповідні аеродроми, а якщо врахувати, що їх розташовували на щойно визволеній від окупантів українській землі, це породжувало додаткові труднощі. У збірнику вміщено документи, які яскраво ілюструють зусилля трудівників Полтавщини, військових будівельників по їх обладнанню.

* Ред. колегія: Т р о н ь к о П. Т. (голова), Б а ж а н О. Г. (відп. секретар), Б о г а є в с ь к и й Ю. В., В о й н а л о в и ч В. А., Д а н и л ю к Ю. З. (заст. голови), К а л ь н и й Д. П., К у з ь м у к О. І., К у р а с Л. Ф., Л и т в и н В. М., Л о б у р е ц ь В. Є., М а р ч у к Є. К., Н е с т у л я О. О., П ш е н н і к о в О. М., Р е п р и н ц е в В. Ф., С а в ч у к В. О., С к л я р е н к о Є. М., С м о л і й В. А., Т а р а с ю к Б. І., Х р и с т е н к о О. Б. Відповідальний за випуск Ж е з и ц ь к и й Й. І. Упорядники та автори коментарів: Б а ж а н О. Г., Д а н и л ю к Ю. З., К а л ь н и й Д. П., П о д к у р Р. Ю. Упорядник списку військовослужбовців ВПС США С т а в н ю к І. І.

Радянському командуванню довелося вирішувати низку складних питань: створення надійного захисту аеродромів з повітря, їх наземне забезпечення тощо. Гостинні господарі — українці, незважаючи на те, що Полтава, Миргород, Пирятин були вкрай зруйновані в період окупації і відступу фашистських військ, зробили все від них залежне для створення нормальних умов перебування американських авіаторів.

Збірник містить різноманітні свідчення і документи, що зайвий раз підкреслює вдумливий, науковий підхід його упорядників до їх відбору. Ґрунтовні коментарі, примітки, хроніка подій, вичерпні характеристики діючих осіб — все це переконливо доводить відповідальне ставлення автоторського колективу до підготовки рецензованої книги. І хоч частина документів вже була опублікована в інших виданнях, упорядникам вдалося ввести до наукового обігу значну кількість нових, раніше невідомих, а то й недоступних дослідникам документів. Йдеться, передусім, про матеріали радянських спецслужб, обов'язком яких було інформування командування про те, що відбувалося як на аеродромах, так і навколо них.

У книзі вперше в радянській археографії вміщено список військовослужбовців США, задіяних у наскрізних польотах, технічному обслуговуванні літаків тощо. Він включає 1571 прізвище і містить дані про рік і місце їх народження, військове звання, особистий номер.

Значний інтерес становлять документальні фотографії 1944 р. американських генералів, офіцерів, сержантів, рядових і радянських воїнів з фондів Полтавського музею авіації і космонавтики.

Збірник «Операція «Френтік» містить 116 документів і матеріалів, зокрема не тільки записи розмов керівників СРСР з представниками США та інших країн антигітлерівської коаліції, а й спогади учасників, газетні інформації та повідомлення. Вони дають уявлення про важливу сторінку другої світової війни, ілюструють воєнне співробітництво Сполучених Штатів Америки і Радянського Союзу.

В. І. КЛОКОВ (Київ)

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Лев Биковський

У СЛУЖБАХ УКРАЇНСЬКІЙ КНИЖЦІ

Львів - Нью-Йорк, 1997. - 327 с.

Доповнене й збагачене новими матеріалами перевидання автобіобібліографічної праці видатного діяча нашої культури Льва Биковського "У службах українській книжці" (упорядники Любомир Винар, Ярослав Ісаєвич) — небуденне явище в історії дослідження нелегкої долі української книжки, а також долі сподвижника на ниві книгознавства і бібліографії. Видання наближує до України спадщину одного з невомнних трудівників у царині духовної культури, ім'я якого до нещодавна було заборонене в Україні, а його твори, що перебували під замком у спецфондах, — приречені на забуття. Тільки в роки незалежності ім'я і твори Льва Биковського поступово почали входити в науковий вжиток, служити українській культурі. Рецензоване видання — дальший крок на шляху до опанування, поглибленого ознайомлення з бібліографічно-науковим доробком вченого-книгознавця і бібліографа. Для українського читача, що звик (через тодішні обставини) до дистильованих, обкраяних, вибіркового показчиків, поверхових бібліографічних оглядів, в яких не могло бути й

мови про українські зарубіжні видання, така ґрунтовна джерелознавча праця буде цілковитою новиною. В ній автор представив майже все, що він написав, уклав, редагував, і супроводив цей цінний бібліографічний матеріал не менше важливими відгуками на свої праці з преси, листів учених, письменників. Жодної подібної бібліографічної розробки в нашій книгознавчій практиці в Україні немає, бо не могло бути. Хай би хтось з учених радянської України спробував назвати відгуки на його праці в зарубіжних українських виданнях, у листах до нього від спеціалістів у даній галузі, видатних діячів культури. Тут карали, знімали з роботи за те, що бібліографи зафіксували статті радянських авторів, які згодом були репресовані (згадаймо сумну історію з покажчиком "Леся Українка", упорядники якого були свого часу піддані гонінням, а М. Мороз позбавлений роботи у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника). Тому, нагадуючи про злидений стан радянської бібліографії, пам'ятаймо про той режим, який доводив її до цих злиднів, насамперед духовних.

Л. Биковський розпочав свою науково-бібліографічну діяльність на рідній землі, співпрацюючи з політичними і військовими органами Української Народної Республіки, а з 1919 р. пов'язав свої творчі плани з Національною бібліотекою. Але вже на початку жовтня 1921 р. він змушений був через загрозу "національно-моральної смерті" виїхати за кордон. Спочатку оселився в Польщі, де займався публіцистикою, співпрацюючи з газетою "Українська трибуна" та іншими виданнями української еміграції. Згодом, закінчивши у Варшаві курси бібліотекознавства, переїхав до Праги, де розгорнув широку діяльність, зокрема в галузі редакційно-видавничій (редагував часопис "Українське книгознавство" та ін.). Водночас Л. Биковський закінчив Українську Господарчу Академію, що була одним з вищих учбових закладів у Чехії, відкритих при сприянні уряду Чехословаччини, увійшов у коло визначних українських і чеських учених як невтомний трудівник не лише української, а й слов'янської науки. Участь у Міжнародному бібліографічному конгресі в Празі (1926 р.), Слов'янському з'їзді у Варшаві (1927 р.), співпраця з багатьма провідними українськими, чеськими та польськими вченими ще більше зміцнили авторитет молодого дослідника. З 1928 по осінь 1944 рр. Л. Биковський працював у Варшавській публічній бібліотеці, а в 1942 р. став її директором. Перебуваючи поза Україною, він пов'язував свою діяльність з науковими інтересами Батьківщини, Науковим товариством ім. Т. Шевченка у Львові, членом якого був обраний за заслуги в галузі бібліографії та книгознавства.

Наступні два періоди життя й наукової творчості вченого пов'язані з Німеччиною (1944—1948 рр.) та Сполученими Штатами Америки (1948—1992 рр.). Як і в попередні роки, так і в цей складний період свого життя далеко від України він непохитно і самовіддано стояв на варті української книжки, розробляв питання історії і теорії бібліографії, тримав руку на пульсі буття рідного друкованого слова, сприяв його розвитку, науковому бібліографуванню книжкової продукції, відгукувався на поточні питання духовної діяльності українців у різних ділянках науки і культури, та й не тільки їх. У сфері наукових, бібліографічних зацікавлень, творчих пошуків вченого були питання культури різних народів.

Тривалий науковий шлях Л. Биковського, його розмаїта, багатогранна бібліографічна спадщина викликала і викликає глибокий інтерес дослідників різних галузей, насамперед бібліографів, книгознавців, істориків суспільної думки, літератури. Причина такого зацікавлення — укладена самим автором добротна бібліографія ним написаного і опублікованого, супроводжена матеріалами преси (рецензіями на опубліковані ним праці, що подаються скорочено, як фрагменти), а також цитатами з

відгуків на дослідження вченого фахівців, діячів культури, письменників. Словом, Л. Биковський запропонував своєрідний, дуже важливий для науки тип аналітичного триєдиного автобібліографічного видання.*

Рецензована праця, зберігаючи всі компоненти першоджерела (на жаль, вона була недоступна на Україні), збагачена новими матеріалами: передмовою, що важлива своїми концептуальними засадами і вводить читача в історію видання. В ній Ярослав Ісаєвич дає ключ для розуміння історико-культурно-бібліографічного значення праці Л. Биковського. Любомир Винар представив змістовний начерк життя й діяльності вченого в біографічному нарисі, акцентуючи на особливостях його сподвижницького служіння українській книжці, вагомості внеску в бібліографію, книгознавство. Наукова співпраця вчених України і діаспори, що набирає дедалі більшого поширення на благо нашої культури, і в даному випуску була корисною — дала змогу поповнити укладену автором біобібліографію публікаціями, що їх розшукала дослідниця спадщини Л. Биковського Н. Козакова, його рукописами, знайденими у київських бібліотеках, спорядженими М. Морозом допоміжними покажчиками, зокрема покажчиком імен.

Звичайно, велику вагу має частина книжки, присвячена пам'яті не лише Л. Биковського, а й Марії Биковської — дружини та довгорічної помічниці вченого, яка померла 1996 р., коли рецензоване видання готувалося до друку. Дуже доречно Л. Винар подав кілька сторінок своїх роздумів про життєво-творчий шлях покійної.

Опис творчої праці Л. Биковського, якому передуює життєпис-автобіографія вченого, датована 10 вереснем 1970 р., ведеться за хронологічним принципом, від року 1917 до 1981. Перед очима читача проходять назви сотень наукових праць вченого, де точний бібліографічний опис чергується з вкрапленнями рецензійних відгуків, витягами з листів багатьох адресатів, авторськими коментарями. То ж майже кожна з бібліографічних позицій постає у кількох аспектах, кожен з яких є важливим і доцільним. За своїм суто бібліографічним описом праця є зразковою (редакцію авторського рукопису здійснив М. Мороз) — інакше й не могло бути. Щодо інших компонентів дослідження, то вони подаються під різними підрубриками. Наприклад, під позначкою "примітка" наводяться дані про видання, участь у ньому автора, редакційну колегію, тираж — тобто, суттєві для історії публікації того чи іншого видання відомості. Такі примітки супроводять багато бібліографічних позицій, що збагачують, урізноманітнюють виклад джерел. Тільки такий вчений, як Л. Биковський, який володів великими джерелознавчими інформаціями, міг забезпечити свою працю першорядним історико-літературним і особистісним мемуарним матеріалом. Серед цих приміток-коментарів є справді дуже важливі і цінні для історії української книжкової справи і бібліографії відомості, що межують із стислими статтями джерелознавчого характеру. З часу, коли виступи Л. Биковського в галузі обраної ним ділянки науки стали вагомими, почали привертати увагу рецензентів, були зафіксовані періодичною пресою, вони відбиті під відповідними назвами праць, внесених у покажчик. Такі відгуки праця реєструє з 1921 р., що свідчить про реакцію на публікації Л. Биковського, спочатку суто інформативні, а згодом -- науково-аналітичні, систематичні. Введення рецензійного мате-

* Нам відоме тільки одне аналогічне видання: Марта Тарнавська. Автобіобібліографія. - Філадельфія: "Мости", 1998. Щоправда, бібліографії з коментарями, доповненнями-анотаціями, навіть міні-дослідженнями зрідка зустрічалися й раніше. Назву для прикладу цінну працю Павла Богацького "Матеріали до критичного видання творів Грицька Чупринки" (Прага, 1926), в якій опис тих чи інших публікацій супроводиться відгуками преси, авторськими коментарями, що інколи набувають характеру стислих досліджень.

ріалу, особливо зарубіжного, переважно невідомого на Україні через цензурні перешкоди, проливає світло на той значний резонанс, який викликали виступи Л. Биковського-бібліофафа, дослідника книги. До речі, його бібліографічні публікації, що вийшли невеликим тиражем, стали рідкістю.

У 20-х роках жваво відгукувалися на праці Л. Биковського вчені - бібліографи і книгознавці радянської України (Д. Валика, Ю. Меженко та ін.), але згодом його ім'я зникає з київських і харківських видань, настає період забуття вченого. Зате його праці знаходять позитивну оцінку в часописах діаспори, в чеських і польських періодичних виданнях, з ними рахуються, на них посилаються зарубіжні дослідники. Можемо сказати, що вихід української бібліографії і книгознавства загалом на широкі світові обрії пов'язаний з такими визначними діячами, як І. Огієнко, В. Дорошенко, Л. Биковський та інші, діяльність яких проходила переважно поза межами України.

Великий, невідомий загалу пласт бібліографічних матеріалів-відгуків на праці Л. Биковського припадає на листи працівників різних наукових установ, бібліографів, письменників, які стежили за діяльністю вченого і цінували її. Дослідник вибрав справді цікаві, повчальні оцінки з листів своїх кореспондентів, що, безумовно, були одним з важливих стимулів його невтомної діяльності. Особливо багато таких відгуків про дослідження вченого опубліковано у післявоєнний період, коли доля розкидала українських імігрантів по всьому світу і листування між ними стало активною формою спілкування. Разом із друкованими відгуки в листах до Л. Биковського становлять чималу наукову цінність, дають досить широкую картину сприйняття культурною громадськістю його праць. Вони викликали як бібліографічні, так і мемуарні публікації автора (наприклад, спогади "Польське повстання у Варшаві 1944 р."), збагатили бібліографічний опис цікавим матеріалом, що вперше вводиться в науковий обіг.

Багатство бібліографічних джерел (українських, польських, чеських), друкованих звичайним шрифтом і множувальними засобами, авторські примітки і коментарі, відгуки преси (рецензії), широке використання рукописних джерел (оцінки в листах до автора), супутні матеріали дослідника (автобіографія, передмови до своїх публікацій, що подані як додатки, список друкованих і неопритулених праць про Л. Биковського), зрештою допоміжні покажчики -- все це робить рецензоване видання надзвичайно цікавим для наукової громадськості, цінним для нашої культури, вартим наслідування. На жаль, такого типу видань досі в нас немає. Я розумію, що вони можуть народжуватися у тісній співпраці автора і вчених відповідних галузей знань, які повинні забезпечити, як це маємо в даному разі, високий науковий рівень і новизну публікації. Хоч і не випадає робити зауваження такому досвідченому бібліографові, як М. Мороз, патріархові нашої бібліографії, але повинен сказати, що обраний ним принцип подачі імен у покажчику (прізвище та переважно ініціали) здається не зовсім вдалим: згідно з українською традицією треба б подавати прізвище та ім'я.

Підсумкове дослідження Л. Биковського завдяки старанням автора, шанувальникам його сподвижницької праці на ниві української культури, заходам Українського історичного товариства, Інституту українознавства Національної академії наук України, Міжнародної асоціації українців, Комісії бібліографії і інформатики вдруге побачило світ у доповненому варіанті в незалежній Україні, щоб стати доступним рідному народові, якому присвятив свій талант вченого-бібліографа і книгознавця цей невтомний ратай на ниві рідної культури.

Ф. П. ПОГРЕБЕННИК (Київ)

М. Л. Сятиня

**ФАРМАЦЕВТИЧНА СПРАВА В УКРАЇНІ:
МИНУЛЕ, СЬОГОДЕННЯ, ДЕНЬ ПРИЙДЕШНІЙ**

К. - Інститут історії України НАН України, 1998. — 337 с.

Монографія М. Л. Сятині — фактично перша у вітчизняній історіографії праця з проблем розвитку і вдосконалення надзвичайно важливої в житті людини справи — фармацевтики.

Щоправда, для точного осмислення аналізу праці не можна не згадати видання І. М. Губського "Аптечна справа в УРСР" (1964 р., 137 с.).

Монографічне наукове дослідження М. Л. Сятині привертає увагу передусім висвітленням розвитку фармації на теренах України — від її зародження до сьогодення. Більше того, автор у своїх роздумах торкається й перспектив розвою фармацевтичної сфери, "заглядає", так би мовити, у завтрашній день.

В Україні аптечна справа фактично існує стільки, скільки життєдіє в ній цивілізація, тобто не одну сотню років. Практично вона веде відлік відтоді, як людина почала усвідомлювати реальність свого існування і потребу захисту від хворостей, а також допомоги при виникненні травм при добуванні їжі, використанні дарів багатющої навколишньої флори. Трансформації фармацевтики здійснювалися у процесі цивілізаційного розвитку.

Автор аргументовано стверджує, що відокремлення аптекарської справи від загальномедичних знань сприяло утвердженню фармацевтики. Починаючи з середніх віків, аптекарі у містах, що виростили на місці невеликих поселень, почали гуртуватися в окрему, досить знану серед населення заможну касту. Тоді ж відбувалося відповідне унормування професійного ремесла, що набувало оформлення державними правничими актами в новочасний період. Показники легітимності, наприклад, уже у XVIII—XIX ст. базувалися на діючих законах Російської та Австро-Угорської імперій, оскільки певні регіони України перебували в їх державному володарюванні. У конкретних хронологічних рамках показано в праці й поступ та трансформації аптекарської справи.

Монографія складається з семи розділів. Автор розповідає про розвиток аптечної справи у середньовічній та новочасній Україні, розглядає питання модернізації фармацевтики в Україні в історико-хронологічних рамках XIX—початку XX ст., зміни в аптечній справі на західноукраїнських землях.

Здійснений автором науковий пошук, безперечно, становить специфічне монографічне узагальнення, що цілком виправдано висвітлює названу проблему з урахуванням розвитку загальноісторичного процесу в специфічних умовах України. В цьому ключі заслуговують на увагу роздуми дослідника щодо змін у самому суспільному розвитку, становища фармації відповідно до становлення та утвердження тоталітарної природи радянського суспільства. В праці знайшло відображення бачення фармацевтики, так би мовити, "очима" НКВС (наприклад, розповідь про репресування директора АПТУ С. І. Пельца).

Нове наукове осмислення виявляє дослідник, розповідаючи про розвиток фармацевтичної справи в роки другої світової та Великої Вітчизняної воєн, а також у наступні 50—80-і роки XX ст.

Окремо виділені сюжети історії фармації в умовах незалежної України, а також її входження в український фармацевтичний ринок. Позитивним і цілком виправданим моментом дослідження є те, що автор показує

як позитивні зрушення в цій справі, так і наявні серйозні труднощі — і не тільки чисто професійного, а й економічного порядку. Це дуже важливо передусім тому, що дана сфера державою не завжди розглядалась як пріоритетна, як справа, що вирішує проблему надзвичайної цивілізаційної та громадянської ваги. Адже цілком зрозуміло, що може чекати суспільство, коли значна частина його населення, передусім зайнятого у сфері матеріального виробництва, не може в повному обсязі виконувати трудове завдання через незахищеність свого здоров'я належними фармацевтичними засобами.

Автор врахував у своїй праці публікації профільного, а також близького до нього порядку. Необхідно зазначити і введення автором у науковий обіг великої кількості архівних документів.

На жаль, праця М. Л. Сятині не позбавлена недоліків. Так, було допущено ряд помилок при її друкуванні, у посиланнях архіви подаються в аббревіатурі, без попередньої їх розшифровки. Проте ці незначні огріхи не применшують наукової цінності праці, виконаної на добротному професійному і науковому рівні. Вона знадобиться всім, хто цікавиться історією фармацевтичної справи в Україні. Щоправда, досить скромний тираж — одна тисяча примірників — ставить монографію в ряд дефіцитних видань. Але головним є те, що автор подарував читачеві радість знайомства з непересічним науковим узагальненням важливої проблеми нашого буття.

Я. П. ПАНЧЕНКО (Київ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В. Є. РОМАНОВ (Дніпропетровськ),
О. М. РУДІК (Дніпропетровськ)

Всеукраїнська наукова конференція «Проблеми демократизації посткомуністичного суспільства у контексті європейського досвіду»

10—11 листопада 1998 р. у Дніпропетровському філіалі Української Академії державного управління при Президентіві України відбулася Всеукраїнська наукова конференція «Проблеми демократизації посткомуністичного суспільства у контексті європейського досвіду».

У роботі конференції взяли участь 50 науковців та експертів з ряду провідних інститутів НАН України, Ради безпеки, Академії державного управління, університетів, дослідницьких та наукових центрів з різних регіонів країни.

Дніпропетровський філіал не вперше збирає у своїх стінах гуманітарну еліту України. Протягом останніх двох років за підтримкою Дніпропетровського регіонального відділення фонду «Відродження» тут відбувся двотижневий семінар «Трансформація світогляду» для завідувачів кафедр суспільно-політичних наук вузів області, працювала перша Літня школа істориків, відбулося декілька політологічних читань і семінарів, здійснюється масштабний дослідницький проект «Вибори у промисловому мегаполісі — наукові студії». Проведення таких наукових акцій є одним з провідних орієнтирів у роботі Дніпропетровського філіалу Академії державного управління як нового навчально-наукового закладу європейського типу. На це зауважив у своєму вітальному слові до учасників конференції директор філіалу С. М. С е р ь о г і н. Він зазначив, що конференція є визначним кроком в історії філіалу, якому в грудні 1998 р. виповнилося 5 років.

Конференція почала свою роботу з пленарного засідання, на якому були заслухані доповіді та повідомлення, що репрезентували різноманітні підходи до проблеми демократизації посткомуністичного суспільства. З доповіддю «Деякі протиріччя та проблеми становлення демократії в Україні» виступив декан факультету політології Таврійського екологічного інституту П. В. К у з ь м і н. Він, зокрема, зазначив, що головною проблемою процесу демократизації в Україні є протиріччя між проголошенням України демократичною, соціальною, правовою державою та рівнем зрілості економічних, соціально-політичних і духовних передумов для цього. На думку автора, проблема полягає в тому, що Україна знаходиться лише на початковій стадії формування ринкової економіки. Історія не знає прикладів функціонування демократії в країнах без ринку та приватної власності. Становлення демократії в Україні гальмується надзвичайно слабкою готовністю й здатністю до проведення демократичних перетворень органів влади та державного управління. Влада в Україні відчужена від більшості суспільства. Україні конче необхідна державно-правова реформа, ціль якої — створення дієвої системи забезпечення й захисту конституційних прав і свобод людини, цивілізованих умов її життя.

У доповіді «Тенденції трансформації соціально-політичних орієнтацій населення в умовах перехідного періоду», з якою виступив заст. директора з наукової роботи філіалу, канд. іст. наук, доц. В. Є. Романов, йшлося про результати соціологічного дослідження соціальних та політико-ідеологічних орієнтацій населення на прикладі м. Дніпропетровська. Доповідач відзначив, що протягом останнього року в міському середовищі спостерігається посилення розбіжностей між старими ідеологемами і новими соціальними орієнтирами, які ґрунтуються на цінностях демократії та ринкової економіки. Так, 33 % опитаних городян позитивно ставляться до соціалізму, в той час як приватну власність підтримує 49 %, економічні реформи — 46 %, незалежність України — 53 %, демократію — 55 % опитаних. Однак при цьому більшість городян і досі дотримується лівої та лівоцентристської політичної орієнтації, що об'єктивно становить електоральну базу лівих політичних сил.

На початку свого виступу «Демократичний досвід виборчих кампаній: президентської в РФ у 1996 р. та парламентської в Україні у 1998 р.: уроки, наслідки, перспективи» державний експерт відділу аналізу внутрішніх процесів у Російській Федерації Національного Інституту українсько-російських відносин при Раді безпеки України проф. О. Й. Гринкевич зазначив, що одним з основних результатів березневих виборів в Україні, крім безпосереднього обрання нового складу Верховної Ради України, є те, що ці вибори були генеральною репетицією гри основних політичних сил напередодні виборів Президента України 1999 р. Доповідач звернув увагу на тенденцію розходження України та Росії в процесі розвитку власних політичних систем, оскільки менталітет українського народу більше схильється до консенсусу. Логіка політичних змагань в Російській Федерації призвела до практичного поділу російського суспільства на два основних табори — «червоних» і «білих». Вибори підтвердили, що тільки ці політичні групи російського суспільства є вирішальною силою. Відсутність достатньої соціальної опори, організаційна слабкість груп підтримки зводили нанівець шанси інших претендентів на президентську посаду. Численні спроби створити так звану «третю силу» були невдалими. Україна теж на сьогодні має аналогічну ситуацію. Під час розгортання президентської виборчої кампанії доцільно залучити до широкого виборчого блоку всіх сил центристського спрямування. Перед вітчизняними претендентами на президентське крісло сьогодні постає проблема адекватного використання російського досвіду. Не лише сліпим копіюванням рекламних заходів на кшталт «Голосуй, а то програєш», а виваженим, з урахуванням культурних, соціальних, етнічних особливостей нашого населення, застосуванням сучасних виборчих технологій і завчасного корегування стратегічних і тактичних настанов своєї діяльності.

Гість конференції із США — керівник фонду ім. Фулбрайта в Україні, проф. Уільям Глісон виступив з доповіддю «Перспективи розвитку демократії в Україні з точки зору західного експерта». Він виділив дві головні проблеми процесу демократизації в Україні: перша — вкрай повільні зміни, що відбуваються у вищих ешелонах влади, друга — безпрецедентна масштабність змін, яких потребує українське суспільство у всіх сферах суспільного життя. На думку автора, майбутнє української демократії у великій мірі залежатиме від розвитку подій у Росії, яка зараз перебуває у надзвичайно важкому становищі.

Головний консультант відділу політичних відносин Національного Інституту українсько-російських відносин при Раді безпеки України А. О. М і ш и н у своїй доповіді «Вступ до філософії зовнішньої політики України в контексті політичної культури посткомуністичного суспільства»

звернув увагу учасників конференції на проблеми філософського осмислення засад зовнішньої політики України. Філософські моделі дають дослідникам більше можливостей в осягненні сутності політичних відносин в сучасному посткомуністичному просторі. Він запропонував ввести курс «Філософія зовнішньої політики» до навчальних програм Дипломатичної Академії, Інституту міжнародних відносин, інших навчальних закладів, які причетні до підготовки спеціалістів у галузі міжнародних відносин.

У доповіді завідувача кафедри політичної економії Державної металургійної академії України, проф. В. М. Тарасевича «Імперативи демократизації перехідної економіки України» йшлося про те, що специфіка перехідної економіки України пов'язана не тільки з феноменом перехідності національної економіки, що формується, а також з типом запізнілого економічного розвитку, складним пошуком новою незалежною державою свого місця в системі цивілізаційних координат, особливим слов'янським менталітетом, етнічною та релігійною неоднорідністю суспільства і традиціями спільного проживання. Перехідна економіка України є складовою частиною безпрецедентних по складності різноманітних перехідних процесів, що охопили світове співтовариство в цілому, його регіональні та локальні складові. Оцінюючи реальне співвідношення прогресивних і рефесивних тенденцій у національній економіці, які зумовлюються зовнішнім впливом, автор вважає, що з двох можливих варіантів її еволюції — перетворення в економіку напівколоніального типу або поетапне досягнення рівня середньо- і високорозвинутих економік — найбільш вірогідним зараз є перший. Вирішальна роль у подоланні вищезазначеної тенденції належить внутрішнім основам і механізмам розвитку національної економіки, ключовим з яких є її демократизація.

Доповідь начальника інформаційно-аналітичного відділу філіалу Української Академії, д-ра соціолог, наук Ю. П. С у р м і н а «Президентські вибори в Україні: контури та проблеми в дзеркалі соціологічних досліджень» була присвячена аналізу тенденцій, які впливатимуть на майбутню президентську кампанію. У виступі було проаналізовано участь у президентських виборах головних політичних партій, а також розглянуті можливі варіанти розгортання боротьби між претендентами на посаду Президента України. Доповідач висловив думку, що, незважаючи на гостру політичну боротьбу, бурхливу полеміку та нові хвилі компромату, появу якого слід очікувати найближчим часом, вибори все ж пройдуть у руслі європейських норм, тому що наше суспільство, попри всі негаразди, поступово опановує загальнодемократичні цінності.

В своєму виступі «Проблеми відносин України з країнами Центрально-Східної Європи в контексті вступу Польщі, Чехії та Угорщини до НАТО і ЄС» науковий співробітник Ужгородського відділу Інституту світової економіки і міжнародних відносин ПАН України, доц. І. М. С ю с ь к о зазначив, що за нинішніх умов треба говорити не про стратегію, а про захисну реакцію України на процеси, що відбуваються в її найближчих сусідах: Польщі, Чехії, Угорщині та Словаччині, вступ яких до НАТО та Європейського Співтовариства створить принципово нові умови взаємовідносин цих країн з нами. Єдиний шлях до подолання відставання України від решти посткомуністичних європейських країн — потужний економічний ривок. Саме це завдання є найбільш складним, оскільки по реформах Україна відстає від них на 3—5 років. На жаль, Україна ще не визначилася із своїми стратегічними національно-державними інтересами.

Подальша робота конференції проходила в двох секціях: «Геополітичні реалії сучасного поставторитарного суспільства», керівником якої був

зав. відділом всесвітньої історії та міжнародних відносин Інституту історії НАН України, д-р іст. наук С. В. Віднянський і «Демократизація та становлення системи місцевого самоврядування», робота якої проходила під керівництвом д-ра соціолог, наук Ю. П. С у р м і н а.

В ході роботи пленарних і секційних засідань, під час проведення круглого столу «Україна на шляху до демократії: реалії сьогодення та перспективи ХХІ ст.» було обговорено ряд рекомендацій і пропозицій. Значну увагу зібрання приділило питанням розвитку методології геополітики та геополітичного прогнозування, становлення української політичної нації й національної еліти, процесу формування політичної культури європейського зразка. На думку учасників конференції, слід більше уваги приділяти виробленню нового, демократичного механізму прийняття зовнішньополітичних рішень. Для цього пропонувалося використовувати можливості створеного навесні 1998 р. Товариства зовнішньої політики України та розбудувати мережу його філіалів. Складовою частиною забезпечення зовнішньополітичного курсу України в нових геополітичних умовах мусить стати створення Центру вивчення досвіду політико-економічних реформ та трансформацій держав Центрально-Східної Європи. Учасники конференції, зокрема, вважають за необхідне зосередити увагу науковців та урядових структур на вивченні проблем, які пов'язані з проявами «транснаціональної політики», як однієї з реальних загроз існуванню молодих посткомуністичних держав. Під час дискусій неодноразово висловлювалася думка про необхідність внесення в перелік спеціальностей з гуманітарних дисциплін ВАК України таких нових спеціальностей, як «Міжнародні відносини», «Філософія зовнішньої політики».

За оцінками її учасників, Всеукраїнська наукова конференція пройшла на високому теоретичному рівні і стала помітною подією останніх місяців у науковому житті України.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

К. К. КРАЙНІЙ (Київ)

Треті могилянські читання, присвячені Києво-Печерському патерику

8—9 грудня в приміщенні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (НКПІКЗ) проходили треті могилянські читання, присвячені видатній пам'ятці української духовної культури -- Києво-Печерському патерику. Ця конференція, як і дві попередні, відбулася у тісному співробітництві з Українською православною церквою. У її роботі взяли участь представники київських музеїв, науково-дослідницьких установ та вищих учбових закладів, духовні особи. З привітанням до учасників конференції звернулися Генеральний директор Національного Києво-Печерського заповідника С. П. Кролевець і ректор Київських духовних шкіл, доцент протоієрей Миколай (Забута), котрі відзначили непересічне значення Києво-Печерського патерика як культурного та духовного надбання українського народу. Належним чином були оцінені останні наукові розробки, присвячені Києво-Печерському патерику й визнано за необхідне подальше плідне дослідження цієї унікальної історичної пам'ятки.

Ряд виступів на конференції було присвячено загальнокультурному значенню Києво-Печерського патерика. Д-р. філос. наук, проф. Націо-

кального університету «Києво-Могилянська академія» В.С. Горський у своїй доповіді визначив місце і цінність цієї давньої літературної пам'ятки в історії української духовної культури. Викладач Київської духовної академії Р. О. Савчук (канд. богосл.) звернувся до філософських аспектів осмислення ролі і значення Києво-Печерського патерика.

Про відображення в цій історичній пам'ятці ролі Печерського монастиря як центра християнської православної духовності доповіла Л. О. Доросердова (НКПІКЗ).

Керівник хору Київських духовних шкіл о. Дмитро Болгарський і свій виступ присвятив ролі Києво-Печерського патерика як джерела з історії співочої традиції Києво-Печерської лаври, супроводжуючи доповідь фрагментами давніх лаврських духовних співів.

Семантичне наповнення та ідейний зміст «чуда» в агіографічній Печерській традиції і зв'язок оповідей Києво-Печерського патерика із сюжетами Старого та Нового Завіту розглянуто у виступі В. М. Ричка (д-р іст. наук, Інститут історії НАН України).

У доповіді В. А. Малахова (д-р філос. наук, Інститут філософії НАН України) за матеріалами Києво-Печерського патерика досліджується коло питань, пов'язаних із здобуттям «мовчання», яке, на думку дослідника, є символом духовного життя та першоосновою печерської обителі.

Проблемам формування Києво-Печерського патерика як історичної та літературної пам'ятки було присвячено виступ Є. П. Кабанця (НКПІКЗ). Особливу увагу автор приділив дослідженню джерел, що лягли в основу Патерика.

Не залишилася поза увагою учасників конференції і така важлива тема, як роль Візантії у формуванні Православної церкви в Україні. З доповіддю, присвяченою відображенню на сторінках Києво-Печерського патерика русько-візантійських церковних стосунків протягом XI—XIII ст., виступив протоієрей Валерій (Клименко) (канд. богосл.). Патерик як пам'ятку візантійсько-руського чернечого духу розглянув ігумен Тихон (Софійчук) (канд. богосл.).

Значна кількість виступів торкалася питань, пов'язаних з подіями, що знайшли своє відображення на сторінках Києво-Печерського патерика. У доповіді Н. М. Нікітенко (канд. іст. наук, Національний заповідник «Софія Київська») був розглянутий зв'язок між патериком «Словом про створення церкви Печерської» та біблійною легендою про Божі ознаки судді ізраїльському Гедеону.

Про реальне підґрунтя двох див Прохора Лободника, описаних у Києво-Печерському патерику (перетворення лободи на хліб та попелу на сіль), розповів К. В. Хоменко (НКПІКЗ).

Спорудженню церкви Різдва Богородиці у м. Суздалі одним з авторів Печерського патерика, преподобним Симоном присвятив свою доповідь М. Г. Васильєв (НКПІКЗ).

І. В. Жиленко (НКПІКЗ) розглянула питання про печерське джерело Спасо-Прилуцького прологу XIV ст., зокрема, деяких фрагментів з життя преподобного Феодосія.

Н. С. Козак (НКПІКЗ) свій виступ присвятив впливу візантійського ісихазму в Арсеніївській редакції Києво-Печерського патерика (1406 р.). В редакції 1406 р. Печерський монастир вперше виступав під ім'ям Лаври. Дослідниця вбачає саме афонську, ісихастську традиції у використанні цього імені.

Про відомого українського художника І. С. Іжакевича та його трактовку образів Печерського патерика в монументальних розписах Трапезної палати Києво-Печерської лаври доповіла А. Лобановська (Інсти-

тут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ).

У доповіді О. В. Л о п у х і н о ї (НКПІКЗ) досліджуються духовні образи преподобних Антонія й Феодосія в Києво-Печерському патерику і традиція їхнього іконного зображення.

Постаттям видатних українських граверів-ілюстраторів Печерського патерика присвятила свій виступ О. В. Адамович (НКПІКЗ). Значної уваги було приділено художнім особливостям відомих видань цього твору XVII—XVIII ст., зокрема, рукописного патерика 1657—1658 рр. ченця Тарасія, друкованих — 1661 р. (майстра Іллі) та 1702 р. (Л.Тарасевича).

Переважна більшість інших доповідей була присвячена різним питанням, що стосувалися історії Києво-Печерської лаври. Нову культурно-історичну інтерпретацію назви «Київська лавра» запропонував Т. А. Б о б р о в с ь к и й (канд. іст. наук, Музей історії м. Києва). На думку дослідника, монастир отримав цю назву при своєму заснуванні у 30—40-х роках XI ст., бо формувався як «лаврське» (напіввідлюдницьке) поселення на зразок пустельних обителів Візантійського Сходу.

Тему планування лаврського ансамблю в світлі православно-візантійських ідеалів та біблійних переказів висвітлила у своєму виступі Л. П. Н а с т е н к о (НКПІКЗ).

Про славнозвісний витвір Північно-руського мистецтва — Свійську ікону Печерської Богоматері, яка є списком давньої намісної ікони Києво-Печерської лаври доповіла Н. В. Верещагіна (канд іст. наук, Київський державний університет культури та мистецтва).

З історичною та мистецтвознавчою атрибуцією маловідомого шовкографічного плану лаврських печер 1821 р. виступила І. В. Пархоменко (канд. іст. наук, Національний художній музей).

Давньоруським ченцям-лікарям, які зробили вагомий внесок у розвиток медичної науки, було присвячено виступ Р. Л. Новаковича (Київський медичний університет). Серед перших давньоруських лікарів доповідач назвав преподобних печерських Антонія, Агапіта, Аліпія, Даміана Целителя, Прохора Лободника, Пимона Постника.

Про результати останніх археологічних досліджень давньоруських монастирів Чернігова розповів В. Я. Руденок (Чернігівський державний історико-архітектурний заповідник).

Увагу учасників і гостей конференції привернула виставка, складена з фондів експонатів Заповідника та друкованих видань Києво-Печерського патерика із зібрання Державної історичної бібліотеки України. Огляд цих видань зробила співробітниця бібліотеки О. І. Марченко. Нею ж до конференції був підготовлений каталог з описом Києво-Печерських патериків з фондів цієї ж бібліотеки.

Під час проведення конференції відбулася важлива подія — презентація першого українського видання Києво-Печерського патерика (автор перекладу й упорядник І. В. Ж и л е н к о). Учасників цієї події привітали митрополит Київський і всієї України Володимир (С обода н), Генеральний директор Національного Києво-Печерського заповідника С. П. К р о л е в е ц ь, ректор Київських духовних шкіл, доцент протоієрей Миколай (Забута), академік НАНУ, директор Інституту літератури М. Г. Жулинський, представники адміністрації столиці, наукової та мистецької громадськості. У виступах було відзначено цінність видання україномовного патерика, а також підкреслювалася перспективність творчої співдружності наукових і духовних установ у загальній справі відродження національної культури.

Г. В. ТИЩЕНКО (Київ)

V Міжнародна науково-практична конференція «Україна—Греція: архівна та книжкова спадщина греків України»

10—12 листопада 1998 р. в Києві (з виїзним засіданням у м. Ніжині) відбулася V Міжнародна науково-практична конференція «Україна — Греція: архівна та книжкова спадщина греків України».

Починаючи з 1993 р. в Україні відбуваються міжнародні науково-практичні конференції з тематикою, присвяченою елліністичним студіям, де постійним співорганізатором виступає Інститут історії України НАН України. Цьогорічна наукова зустріч була проведена в рамках домовленості між Інститутом історії України НАН України та Центром неоелліністичних досліджень Національної фундації досліджень Греції (ЦНД/НФД). На сьогодні завершено ряд спільних проєктів, домовленість про співпрацю над якими було досягнуто під час проведення I Міжнародної наукової конференції «Україна — Греція». Внаслідок спільного рішення вчених та фахівців різних галузей гуманітарної науки раз на два роки зустрічатися на наукових конференціях, присвячених проблемам елліністики, відбулися: II Міжнародна наукова конференція «Україна—Греція: історія та сучасність» (м. Київ, 22—24 лютого 1995 р.);

- III Міжнародна наукова конференція «Україна — Греція: історія та сучасність» (м. Афіни, 16—20 жовтня 1995 р.);

- IV Міжнародна науково-практична конференція «Україна — Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва» (м. Маріуполь, 24—26 травня 1996 р.).

Разом з Інститутом історії України НАН України та ЦНД/НФД організаторами V конференції були Маріупольський гуманітарний інститут при Донецькому державному університеті, Посольство Грецької Республіки в Україні, Всеукраїнська громадська організація Товариство дружби «Україна — Греція».

Делегацію вчених очолював керівник досліджень ЦНД/НФД пан Тріандафілос С к л а в е н і т і с .

Питання архівно-книжкової спадщини як джерела вивчення історії греків України є логічним продовженням спільної роботи вчених обох країн у дослідженні історичних зв'язків між народами України та Греції. В роботі конференції брали участь викладачі вищих навчальних закладів, фахівці наукових установ та багатьох державних обласних архівів України, зокрема працівники архівів Одеси, Запоріжжя, Чернігова, Львова, Маріуполя.

Вступним словом учасників конференції привітав заступник директора Інституту історії України доктор іст. наук С. В. Кульчицький. Він зазначив, що запровадження до наукового обігу величезного матеріалу, який зберігається в державних архівах України, є обов'язковим для поглиблення та розширення тематики досліджень україно-грецьких зв'язків, а тривалість та спектр економічних, торговельних, релігійних та культурних контактів між нашими народами підкреслює їхню унікальність.

У своєму виступі голова Державного комітету у справах національностей та міграції пан Микола Р у д ь к о зазначив, що проголошення 1991 р. незалежності України сприяло поглибленню співробітництва України та Греції у сферах економіки, культури, освіти, науки, а ухвалення українською державою закону «Про національні меншини» надало широкі можливості розвитку грецьким общинам в Україні.

Задоволення станом наукових і культурних зв'язків України й Греції висловив у своїй промові Надзвичайний та Повноважний Посол Грецької Республіки в Україні пан Дімітріс Кондумас, підкреслюючи актуальність вивчення історичних зв'язків між народами цих двох країн. Пан посол зауважив, що в аналізі сучасних українсько-грецьких взаємин треба брати до уваги факт проживання на території України понад 150 тис. громадян грецького походження, і висловив готовність Грецької Республіки і посольства Греції, зокрема, надавати всебічну підтримку науковим працівникам та грецьким громадам, які займаються вивченням питань історії грецької діаспори в Україні та дослідженням проблем еллінізму.

Від імені директора ЦНД/НФД пана В а с и л і с а П а н а й о - т о п у л о с а до учасників конференції звернувся керівник досліджень Центру пан Тріандафілос Склавенітіс, який наголосив, що результатом спільних наукових інтересів Центру та Інституту історії України стало поновлення попередньої угоди між установами на наступні три роки. В рамках реалізації домовленостей першої угоди було складено й передано до друку «Бібліографічний каталог літератури з історії греків в Україні та українсько-грецьких відносин», над яким працювали колектив грецьких вчених (Ольга Александропулу, Антонія Д і а л - л а) під керівництвом пані Л у к і ї Д р у л і ї та український колектив під керівництвом Н. О. Т е р е н т ь є в о ї.

З вітанням до присутніх у своїх виступах звернулися директор одеської філії Фонду грецької культури Софроніс Парадісопулос та директор Фонду грецьких досліджень (Росія) Яніс Ніколопулос.

На засіданнях конференції були представлені 22 наукові доповіді і повідомлення, в яких йшлося про тематику документальних зібрань обласних архівів нашої країни та сучасні потреби вітчизняних і зарубіжних дослідників у залученні до наукового обігу матеріалів, що зберігаються у фондах державних архівів України.

Велику зацікавленість викликала доповідь Н. О. Т е р е н т ь є в о ї та Є. К. Ч е р н у х і н а «Грецька діаспора в Україні: джерелознавчий аспект», присвячена багатовіковій діяльності грецьких громад в нашій країні, в її історії, зокрема в суспільному житті, про що свідчить велика кількість документів, що збереглися в різних архівах, починаючи від гетьманських канцелярій і закінчуючи архівами КПРС та сучасних урядових і громадських установ. Виведенню грецьких студій в Україні на якісно новий рівень мусить сприяти пошукова робота в усіх регіонах з метою складання показників фондів, в яких зберігаються грецькі справи, з короткою характеристикою останніх.

В доповіді Т. Склавенітіс а, В. Зайковського та О. Норо в а «Архів ніжинської грецької громади та його аналітичний каталог» наголошувалося, що, незважаючи на прогалини й білі плями в матеріалах, цей архів все ж є основним джерелом з історії ніжинських греків. Укладання та видання, згідно з рішенням ЦНД/НФД, аналітичного каталогу архіву допоможе з'ясувати інформативні можливості архівних матеріалів фондів, усуне недоліки їх упорядкування і допоможе історикам сформулювати завдання й постановку питань для написання історії ніжинських греків.

Ряд доповідей було присвячено історії підприємницької діяльності греків у Причорномор'ї та їх внеску в економічний розвиток південного узбережжя Чорного моря, починаючи з кінця XVIII ст. Так, у доповіді І. М і н о г л у та М.-Х. Хадзііоанну «Архівні джерела з історії підприємницької діяльності греків у Причорномор'ї (XVIII—XX ст.)» була висловлена зацікавленість грецьких колег архівами грецьких торгових,

банківських та промислових підприємств, що можуть бути виявлені в державних архівах України або приватних архівах підприємців грецької діаспори. Є. С і ф н е у в доповіді «Родинні архіви та нові напрямки історико-економічних та історичних досліджень» підкреслила, що актуальним є намагання істориків охопити якомога ширше коло джерел, у тому числі й сімейні архіви, які до цього часу залишалися поза увагою істориків підприємницької діяльності. Прикладом такого об'єкта дослідження є архів сім'ї Сіфнеу, яка володіла грецьким торговим домом «SIFNEO FRERES» у Таганрозі (1852—1921 рр.).

Історія підприємницької діяльності грецьких торгових домів Північного Причорномор'я була висвітлена в доповіді Г. В. Тищенко. Архівні матеріали дозволять простежити процес виникнення грецьких торгових домів у портових містах півдня сучасної України та поширення їхньої комерційної діяльності на європейські країни, розгортання інвестиційних інтересів греків-торговців, відкриття ними банківських та промислових підприємств.

Велику увагу присутніх привернула доповідь С. Парадісопулоса «Архів грецького благодійного товариства в Одесі» та виступ Н. О. Терент'євої «Благодійна діяльність грецького консула Івана Вучіні».

Я. Ніколопулос у доповіді «Джерела для історії греків України: Воєнно-історичний архів РФ і греки Балаклави» зауважив, що військові поселення греків після російсько-турецьких воєн імператриці Катерини II в останній чверті XVIII ст. становлять важливий пункт грецько-російських і, особливо, грецько-українських відносин, тому що ці поселення знаходяться на території сучасної України. Але архіви, які дають детальну інформацію про особливості і діяльність усіх без винятку грецьких та інших православних балканських військових поселенців, залишаються в Москві.

Короткий огляд документів та матеріалів Державного архіву Автономної республіки Крим стосовно військової служби греків у російській армії та флоті (кінець XVIII — початок XIX ст.) було зроблено в доповіді Є. Андрейко.

Велику увагу учасників конференції привернули виступи архівістів, істориків, музейних працівників стосовно матеріалів з історії греків України, які зберігаються в державних архівах багатьох міст України та в краєзнавчих музеях, а саме: доповіді Л. Г. Білоусової «Історія грецької діаспори в матеріалах ДАОО», С. В. Мякушка «Матеріали архіву НАН України як джерело для вивчення сучасних українсько-грецьких наукових зв'язків», І. Л и л ь о «Пам'ятки з історії грецької громади Львова у ЦДІА України та Національному музеї у Львові», Т. В. Козлова «Греки півдня України на початку XX ст. за джерелами ДАЗО», Р. І. Саєнко «Історія маріупольських греків у фондах МКМ», Ю. Д. Пряхіна «Матеріали про життя та діяльність греків Півдня України в архівах С.-Петербурга (кінець XVII — початок XX ст.)».

Взаємовідносини членів грецьких громад з місцевою владою, їх участь у громадському та суспільно-політичному житті України другої половини XVIII ст., духовне життя та культурно-просвітницьку діяльність общин у XVIII—XIX ст. було проаналізовано в доповідях А. С. Мирончука «Греки України в матеріалах законодавчої комісії зі створення нового уложення 1767 р.», Н. Х. Кєрасіди «Грецькі храми та монастирі в Криму», В. В. Ставнюка «Еллінізуючі впливи в українській духовній культурі XIX ст.», Ю. А. Волошина «Питання самоврядування грецьких селянських громад Надазов'я початку XX ст.», Б. В. Чирко «Матеріали ЦДАВОВУ України як джерело дослідження історії та культури греків 20—30-х рр. XX ст.».

Доповіді Н. І. Б а ц а к «Джерела з історії північноприазовської грецької громади кінця XVIII — початку XX ст. в архівах та архівних бібліотеках Києва і Півдня України», Л. Д. Я к у б о в о ї «Матеріали київських та донецького державних архівів про історію греків України з часів політики українізації (1924—1933 рр.)», Н. А. Абдуллаєвої та Д. Бейліна «Діяльність грецької громади Керчі», Н. В. Б и к о в с ь к о ї «Писемні джерела з історії греків Керчі» були присвячені малодослідженим джерелам, які зберігаються в архівах України, щодо чисельності та розміщення грецьких общин на території України в XX ст., культурно-освітницької роботи серед грецького населення в 20—30 роки XX ст. В ряді доповідей звертається увага на те, що більшість радянських архівів зазнала великих втрат у зв'язку з подіями XX ст., крім того, реорганізація архівів, викликана політикою централізації, ускладнює пошукову роботу дослідників цього періоду.

В 1993 р. на I конференції «Україна—Греція» було прийняте рішення про співпрацю над біографічним словником «Греки в Україні», як складовою частиною видання «Український біографічний словник» за співучастю трьох наукових установ: Інституту історії України НАН України, Маріупольського гуманітарного інституту та Інституту біографічних досліджень. З приводу роботи над цим проектом виступив директор Інституту біографічних досліджень доктор історичних наук В.С. Ч и ш к о.

На виїзному засіданні, що відбулося 12 листопада в м. Ніжині, були обговорені питання вивчення діяльності Ніжинського грецького братства та його архівної спадщини (доповіді Є. К. Чернухіна «Грецькі справи в ЦДІА України в Києві», О. Норова і Т. Зайковської «Архівні джерела з історії Олександрівського грецького училища в Ніжині», О. Є. П и л и п е н к а «Архівні джерела з історії грецької громади Ніжина» та ін.).

Учасники конференції відвідали музей при бібліотеці Педагогічного університету ім. М. Гоголя, православні грецькі храми та поховання братів Зосима.

Угода 1998 р. передбачає такі спільні проекти, як архівні дослідження в Чернігові та Ніжині, укладання каталогу бібліотеки Олександрівського грецького училища в Ніжині, архівні дослідження в Сімферополі тощо, а поряд з цим наукові зустрічі дослідників двох країн для обміну науковим досвідом та планами.

Проведення конференції сприяло подальшому розвитку наукового співробітництва вчених України й Греції. Зачитані на конференції доповіді вміщено у «Збірнику матеріалів конференції».

Наступна конференція запланована на 1999 р. в Греції.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

В. Б. ВРУБЛЕВСЬКА (Київ)

Науково-практична конференція "Симон
Наріжний та українська еміграція 20-30-х рр.
XX ст. у Празі"

Цього року виповнилося 100 літ від дня народження визначного архівознавця, музейного працівника, знавця історії українських визвольних змагань та емігрантського руху, автора й упорядника двотомника "Українська еміграція", одного із засновників Музею визвольної боротьби України у Празі (МВБУ) — Симона Наріжного (1898—1983), а також 75 років від заснування Українського Високого педагогічного інституту ім. М. Дра-

гоманова у Празі. Окрім того, 50 років тому було розформовано вищеназваний Музей визвольної боротьби України в Празі.

У рамках Державної програми "Повернуті імена" з метою вшанування пам'яті Симона Наріжного, популяризації й повернення до наукового та культурного обігу України його наукової і творчої спадщини Полтавська обласна державна адміністрація, Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України, Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, Державний комітет України у справах національностей та міграції, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Національна академія наук України, Інститут історії України НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Національний музей історії України, Полтавський педагогічний інститут ім. В. Г. Короленка, Полтавський краєзнавчий музей, Полтавська обласна універсальна наукова бібліотека ім. І. П. Котляревського підготували і провели науково-практичну конференцію "Симон Наріжний та українська еміграція 20—30 рр. XX ст. у Празі". Конференція відбулася 15—16 жовтня на батьківщині С. Наріжного — ум. Полтаві.

Симон Наріжний народився 30 січня 1898 р. у с. Соکیلка на Полтавщині. Навчався на історичному відділі Полтавського історико-філологічного інституту. 1922 р. родина Наріжних переїхала до Чехословаччини. Симон навчався на філософському факультеті Карлового університету. Паралельно студіював філософію в Українському вільному університеті (Мюнхен). Пройшов курси Д. Антоновича, В. Біднова, О. Колесси, Д. Дорошенка, С. Рудницького, С. Смаль-Стоцького та ін. 1927 р. С. Наріжний закінчив УВУ в Празі зі ступенем доктора філософії, захистивши докторську дисертацію на тему "Гетьманування Виговського, Хмельниченка та Тетері". Читав лекції у Високому педагогічному інституті ім. Драгоманова у Празі, працював також в УВУ на кафедрі історії України і Східної Європи. У 1929—1944 рр. був ученим секретарем Історико-філософського товариства у Празі. Написав і видав ряд наукових праць: "Українська еміграція", "Гетьман Іван Виговський" (1929), "Полтавський університет" (1930), "Мусульманське середньовіччя" (1931), "Українська преса" (1934), "Судівництво й кари на Запоріжжі" (1939) та багато інших. Чимало наукових праць Наріжного, в тому числі й продовження "Української еміграції", що містить відомості про життя українців в різних країнах світу, їхню діяльність у різноманітних ділянках суспільного процесу, господарства й культури, залишились у рукописі.

Перший Президент Чехо-Словацької Республіки Т. Масарик створив сприятливі умови для української еміграції, допомагав в організації Української господарської академії в Подебрадах, Високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, Українського Вільного університету, пластичної школи, ряду науково-освітніх установ. За його підтримки у 20-ті роки в Празі було облаштовано і Музей визвольної боротьби України. Колекцію Музею складала головним чином твори українського образотворчого, народного ужиткового та декоративного мистецтва, тисячі рідкісних фотографій, книгозбірня, архіви. МВБУ співпрацював майже з усіма українськими установами в еміграції, мав свій друкований орган - "Вісти Музею Визвольної Боротьби України". Існував на кошти української еміграції.

Від 1940 р. музей постійно перебував під наглядом гестапо. Під час американського бомбардування Праги 14 лютого 1945 р. було пошкоджено будівлю музею, знищено багато цінних експонатів. Музейні фонди

перевезли до іншого приміщення. Наприкінці війни, коли значна частина української емігрантської інтелігенції виїхала з Праги на Захід у передчутті приходу радянських військ, С. Наріжний залишився — зберігати вцілілі матеріали музею. 19 червня 1945 р. солдати "Смершу" наклали "заборону" на всі матеріали МВБУ. У квітні 1946 р. С. Наріжного було затверджено на посаді директора Музею, але 26 березня 1948 р. Музей офіційно закрили. Незабаром частину фондів переправили до СРСР. С. Наріжний виступав з протестами, писав листи до різних установ СРСР, Чехо-Словаччини, Америки. Щоб уникнути арешту, він 1950 р. виїхав до Австрії, далі до Австралії (Сідней), де заснував серію "Матеріали до історії Музею Визвольної Боротьби України". На чужині Наріжний працював на заводі й на фермі.

Помер Симон Наріжний 23 липня 1983 р. Похований на сіднейському цвинтарі "Руквуд", на українській православній дільниці. Його донька Наталія Наріжна-Жуківська нині мешкає в Австралії.

Більшість матеріалів Музею визвольної боротьби України потрапили до НКВС і були вивезені до СРСР. Не так давно працівники Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України віднайшли записи Наріжного, які він робив, плануючи упорядкувати другий том "Української еміграції". Архівісти доклали чимало зусиль, аби опрацювати нотатки та викласти з них структуру книги. Незабаром другий том цього дослідження про українську діаспору побачить світ.

Яскравою сторінкою у дослідженні постаті Симона Наріжного та разом з тим українсько-чеських взаємин початку століття стала науково-практична конференція у Полтаві, яку відкрив заступник голови Полтавської облдержадміністрації П. Ш е м е т а. В її роботі взяли участь відомі вчені. Професор з Пряшева (Словаччина), академік НАНУ М. М у ш и н к а виступив з доповіддю "Симон Наріжний — дослідник національно-визвольних рухів", перший секретар Посольства Чеської Республіки в Україні Й. Ржегорж висвітлив тему "Українська поетична школа в Празі", голова Національної комісії О. Федорук виголосив доповідь "Музей визвольної боротьби України у контексті життя української еміграції".

Привернули увагу наукові доповіді директора Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ, члена-кореспондента НАНУ П. С о х а н я "Зарубіжні джерела з історії української культури і проблеми їх використання", директора ЦДАВО України, заслуженого працівника культури України Л. Я к о в л е в о ї "Симон Наріжний — видатна постать української еміграції (за матеріалами ЦДАВОВУ)", докторів історичних наук, професорів С. Віднянсько-го "Міжвоєнна українська еміграція в Чехословаччині: громадсько-культурна і науково-освітня діяльність", т. Кулинича "Дмитро Дорошенко та його празький науковий доробок", канд. іст. наук Полтавського педінституту В. Волошина "Патріарх Мстислав (Скрипник) — видатний організатор українського національного церковного руху", начальника управління Державного комітету України у справах національностей та міграції канд. іст. наук П. О в ч а р е н к а "Українська еміграція" Симона Наріжного та її внесок у дослідження української діаспори".

Окрім пленарних засідань, працювала секція "Духовні витоки Полтавщини: славетні земляки в контексті світової культури" (голова — проф. В. С к н а р). З доповіддю на секції виступив директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації О. Супруненко. Він охарактеризував внесок

видатного українського археолога, етнографа, історика В. М. Щербаківського в розвиток історичної науки України та історії Полтавщини, зокрема. Цікавими були виступи — З. Яненко, П. Ротача, Т. Пустовіта, В. Х а н к а.

Учасники секції ознайомилися з відкритими переглядами літератури "Полтавці на еміграції", "Періодичні видання української еміграції", "Літературно-мистецька Полтавщина", роботою художниці Людмили М о р о з о в о ї, переданою Полтавському художньому музею Національною комісією з питань повернення в Україну культурних цінностей. Робота секції засвідчила, що тема "Духовні витоки Полтавщини: славетні земляки в контексті світової культури" може слугувати основою для проведення окремої міжнародної наукової конференції.

Відбувся також круглий стіл "Українські музеї: минуле і сучасність" (голова — В. Врублевська). Про складну долю пам'яток українського війська розповів завідувач відділу історії визвольних змагань України Львівського історичного музею В. Бойко. Історії створення музейних зібрань присвятили свої доповіді Г. Білоус і Г. Журавель з Полтавського краєзнавчого музею та Л. Рибальченко з Харківського історичного музею. Старший викладач Державної академії керівних кадрів працівників культури і мистецтва А. Мироненко ознайомила присутніх з нормативною базою, яка регулює правові відносини в галузі музейної та архівної справи в Україні і в світі. Директор Полтавського художнього музею К. Скалацький навів точні цифри втрат, яких зазнав очолюваний ним заклад у роки другої світової війни, та висловив занепокоєння тим, що багато культурних цінностей продовжують вивозитися за кордони України. Основним питанням, що постало перед учасниками "круглого столу", стала проблема повернення в Україну незаконно переміщених з її території культурних цінностей та творчої спадщини тих українців, які жили й працювали за кордоном і мріяли про те, щоб їхні твори змогли прислужитися співвітчизникам.

Ім'я одного з цих патріотів — Симона Наріжного повертається до нас із забуття. А його багату наукову спадщину наші вчені нарешті зможуть використовувати у своїх аналітичних дослідженнях. Отже, зроблено ще один крок до пізнання правдивої картини нашої історії.